

કલકત્તા

નો

કીરાયુગ

લેખક

શ્રી હેમન્તકુમાર સરકાર

પહોંચાણ વાર
૧૨૦૦ નકલ
છાપી.
ઈ. સ. ૧૯૨૩

પ્રગટકર્તા
ગાંધીવ સાહિત્ય મન્દિર
૧૮૦-કેળાંપીઠ
સુરત.

ગુજરાતનાં ભાષિહેનોને—

ચરણે આ પુસ્તક રચુ કરતાં માત્ર બે ચાર
પાતોજ કરવાની છે.

અસહકારના ધર્મચુદ્ધમાં કુરખાની કરવાની પહેલ-
હિલ્લી અને ખરેખરી તક બગાળાનેજ લાધી હતી.
“રાજકોહનાં કારખાનાં” બાપુએ માડયાં તે પછી
એક ક્ષણે જલિમની લટકતી તલ્વાર તૂટી પડવાની
કી રહ્યાં કરતી પરન્તુ એ તલ્વાર ખરેખરી જ્યારે
ટૂટી કુવરની પધરામણી હિન્દ ખાતે-થેઇ ત્યારેજ
ગાળામાં તૂટી પડી. તે વેળા બગસતાનોએ
કુરખાની કરી, સરકારના પડકારને છાજતો ગર્જના
મયો જવાબ આપી પોતાની જનેતાની કૂખને દીપાવી
આત્મત્યાગના આદિપર્વની પુણ્યકથા આ નાનકડાં
સ્તકમા સાપડશે—બગાળની ચશસૌરલ એમાંથી
પ્રમથશે.

લેખકના હુમસુખા સ્વભાવનું પ્રત્યેક વાકયે અને શબ્દે દિગ્દર્શન કરાવતું, અસહકારમાં ઘૂસી ગયેલ સડાનો રમૂજી રીતે ખ્યાલ આપતું, સરકારની રંગભેરગી પોનિસી, અર્ધપિહાણી વર્તણૂકનો ચિતાર ખૂંટ કરતું, જેલજીવનનાં સુખસતાપને કોઈ અજાણ અવનવીજ દળે વ્યક્ત કરનારું, બંગાળનાં નવયૌવનની પ્રતિભા અને પ્રસન્નમનતાના પડધા પાડનારું એ શબ્દચિત્ર મને તો લાગે છે કે, ગુજરાતનાં બાળકોને પ્રિય થઈ પડશે.

*

*

*

આખુલે ચિત્ર એક વાતની તો સાક્ષી પૂરેજ છે. સારાય હિન્દમાં ખાદી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બાબતમાં ગુજરાત ભલે પહેલે નંબરે હો, અસહકારના પિતાનું જન્મસ્થાન ભલે એ હો, પરંતુ સરકારનો પડકાર ઝીલી લેતાં બંગાળે જે નૂર બતાવેલું તે અરેબર ભારતમૈયાના સુક્રુટમણિ સમા એ પ્રાંતને છાજે તેવુંજ હતું. કેટલાંક વરસો પર પહેલે અસહકાર કે સત્યાગ્રહનાં હિન્દમાં યગરણ નો મંડાયાં, ત્યારે ઇંગ્લાંડના અમલદાર મંડળે પણ એક વાત ચર્ચાતી હોવાનું સાંભળેલું—નામીત્તે ન્ય રોન્યરી રિન્યુમાં એ (વચે એક લેખ પણ હતો. અને તે એ કે હિન્દના બધાં પ્રાંતોમાં બંગાળજ સાક્ષી આગળ વધેલું અને “સ્વરાજ” માટે લાયક છે.

(અલખત, એ સ્વરાજની વ્યાખ્યા તો કેવળ ભૂદીજ હશે) માટે એ એકાદી પ્રાંતને છૂટો પાડી તેને રાજ તંત્રની ભૂદીજ—(સાંસ્થાનિકને મળતી) વ્યવસ્થા લાગૂ પાડી જોવી અને એ અખતરાનું પરિણામ શું આવે છે તે જોઈ હિન્દના ખીન્ન પ્રાંતો પર તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અનુભવનો અમલ કરવો. અમલદાર મંડળની એ ગણતરી કયા સુદા પર રચાયેલી હશે એ તો અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એવો અખતરો થાય અને બંગાળ પોતાની લાયકાત બતાવે તે પૂર્વે બંગાળે એક જુદાજ પ્રવાહ દ્વારા પોતાનું શહુર રેલાવી દીધું છે. નાગપૂરમાં જ્યારે રણસ્તંભ રોપાયો ત્યારે નાગપૂર એવો જવાબ નથીજ આપી શક્યું. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી સ્વયંસેનિકોની ટુકડીઓ મોકલવી પડી હતી. એ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં બંગાળાએ કલકત્તાના દારાસુગના એ સુદ્ધમાં અત્યંત તૈયારી દાખવેલી એમાં શક નથી અને સાહિત્યમાં, કલામાં વિજ્ઞાનમાં બંગાળ નિસંશય પહેલેજ ખડું છે તો !—

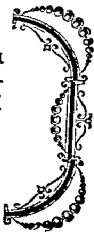

એક વાત ખાસ જણાવવાની છે. જ્યારે આમાં આપેલ ઉપેન્દ્રબાણુનો ઉપોદ્ધાત છપાતો હતો ત્યારે ખમરે નહોતી કે એનો લેખક દૂકમાંજ સરકારની પરોણાગત ફરી સ્વીકારનાર છે. કઈક ભૂલાયલા વીગ-

રાયલા આરોપોસર ઉપેન્દ્રબાબુને સરકારે ફેરી પકડ્યા છે એટલું જ નહિ પણ અઢાર વરસની જેલ એમને માટે નિર્માણ કરી છે. ઉપોદ્ધાતમાં બાબુજી જણાવે છે કે થોડા વરસ વધુ જીવ્યો તો કદાચ સ્વતંત્રતાના પવનમાં ફરવા હરવા પામુ ખરો !—આપણે ન આશા રાખીએ, કે અઢાર વરસની એમની કેદી-ટિકીટ મુદત વીત્યા પહેલાં ખૂબ વહેલી એમના ગળામાંથી આપણે જ સ્વરાજસરકારનાં સિક્કા મહોર હેઠળ તોડીએ ?—

આરો વદ ૧૧ ૧૯૭૯

નટવર વીમાવાળા






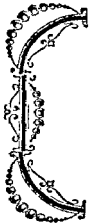
અદ્ભુત સામગ્રીભર્યા આ રસભવન
માં તમે પ્રવેશ કરો તે પહેલાં આં-
ગણેજ ઉભા રહી, કાળાપાણીમાં
બાર બાર વરસ તપ કરી આવેલા
પેલા હસમુખા ઉપેન્દ્રબાબુ તમને
આવકાર આપશે

રાયલા આરોપોસર ઉપેન્દ્રબાબુને સરકારે ફરી પકડ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ અઢાર વરસની જેલ એમને માટે નિર્માણ કરી છે. ઉપોદ્ધાતમાં બાબુજી જણાવે છે કે થોડા વરસ વધુ જીવ્યો તો કદાચ સ્વતંત્રતાના પવનમાં ફરવા હરવા પામું ખરો !—આપણે ન આશા રાખીએ, કે અઢાર વરસની એમની કેદી-ટિકીટ સુદત વીત્યા પહેલાં ખૂણ વહેલી એમના ગળામાંથી આપણેજ સ્વરાજસરકારનાં સિલ્લા મહોર હેઠળ તોડીએ ?—

આરો વદ ૧૧ ૧૯૭૯

નટવર વીમાવાળા





અદ્ભુત સામગ્રીભર્યા આ રસભવન
માં તમે પ્રવેશ કરો તે પહેલાં આં-
ગણેજ ઉભા રહી, કાળાપાણીમાં
બાર બાર વરસ તપ કરી આવેલા
પેલા હસમુખા ઉપેન્દ્રબાબુ તમને
આવકાર આપશે

ભૂમિકા

સૂતર અઢાર વરસ પર એક સુવિખ્યાત સાધુપુર-
ધને મેં પૂછ્યું હતું, કે દેશમાં આટલા ધર્માત્મા
મહાપુરુષ હોવા છતાં પણ દેશની દુર્દશાનો આરો કેમ
નથી આવતો ? તેમણે હસીને કહેલું, બેટા, કંઈ ગભરા-
વાની જરૂર નથી. દુઃખના દહાડા હવે થોડાજ બાકી છે.
વીસ વરસ બાદ તું દેશનો ચહેરો પલટાઈ ગયેલો જોયા
જિ... નિ... ને

સ્વદેશ ભણી નિહાળતાં—ભારતમૈયાની દુર્દશા વિચારતાં તે વેળાએ આ વાત પર મને શ્રદ્ધા નજ ઝેઠી. દેશના મોટા મોટા રાજદારી પડિતો તદ્દન શુદ્ધ સફાઈદાર ઇંગ્લેન્ડમાં અરજીઓ લખી રાજદરબારે રજૂ કરવામાં મશગૂલ હતા; શાળા મહાશાળાઓના સરસમાં સરસ વિદ્યાર્થીઓ સરકારી વિદ્યાપીઠનો સિક્કો કપાળે લગાવી એકાદ ડેપ્યુટીમીસ્ટ્રી, કે મુન્સી મેળવી પોતાનું ‘જીવન’ સાર્થક કરવામાં રચી પચી ગયા હતા હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની વાત કાઠનારને લોકો ગાંડો ઘેલો કહી હસવામાં ઉડાવી મૂકે. અને જેઓ ધોરતમ સ્વદેશી—ચૂસ્તમાં ચૂસ્ત સ્વદેશ ભક્ત હતા, તેઓ મુંબઈની મીલના કાપડનો એક સૂટ દેર-જીને ત્યાં સીવડાવી દેશના ઉપર જાણે ઉપકારનો ભાર લાદતા હોય તેમ મૂછે લિખુ ઠરાવીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા.

અને આજે ?—

અને આજે ખરેખર દેશનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો નિરખી રહ્યો છે. જેઓ ડેપ્યુટીપદ ભોગવે છે તેઓ ગજ ગજ છાતી પુલાવી પહેલાંની પેઠે તે વાતનાં બાણગાં નથી ફૂંકતા; રાવબહાદુરો અને રાવસાહેબો તો જાણે સુશીલ જનમડળમાંથી ન્યાત બહારજ મૂકાઈ ગયા છે; જેઓ ધારા-મહામાં લાપણો કરી સંસ્થાનિક સ્વરાજ મેળવવાની વાતો

કરે તેઓ ણાપડા આમવર્ગ આગળ હાંસીયાત્ર બની ગયા છે.

દેશ આજે પોતાને ઝોળખતો થયો છે. ણનાવટી વાતોથી તેને હવે સંતોષ નથી. નાનામાં નાના ણાળકથી માંડી, પોણોસો વરસના હાથમાં લાકડી લઈ ચાલતા ણેવડી-યા બુઢાજી પર્યંત; ચાર આઠ આના રોજ લઈ મજૂરી કરતા કુલીથી માંડી હજારો રૂપિયાનો રોજ પાડતા, મોટર ગાડીમાં આમથી તેમ દોડતા શેઠીયા પર્યંત; સૌ કોઈને સ્વરાજ જોઈએ છે. અરે, ણંગાળીના જનાનખાનાના સાત સાત પડદા ફેાડી-લેદી નારીમંડળને કાને પણ સ્વરાજની હાકલ વાગી ચૂકી છે. એટલે હવે ખરેખર આશા પડે છે, કે પાંચ સાત વરસ વધારે જીવ્યો તો આ લીલાની સાતુંકૂળ ઇતિશ્રી આ ચર્મચક્ષુએ કદાચ નિરખીશ ખરો.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં ણંગાળાના રાષ્ટ્રીય જીવન પ્રવાહનો સુસવાટ સાંભળી, શઢ પ્રસારી નાવ હંધારેલું—તે દિવસો આજે સાંભર્યા વિના નથી રહેતા. મોટા મોટા કુટુંબના લાડકવાયા નખીરાઓ મોજથી સોફા પર આજોટવાનું છોડી કામ કરવા ઉતરી આવ્યા હતા—સરસમાં સરસ જીવાનિયાઓ સરકારી સિંધે લેવાનો મોહ તજી, ટેક્ષ્ટ બુકને અભરાઈએ મેલી, દેશના ભગવાં પહેરવા નીકળી પડ્યા હતા—જોયકોટવાદી નરવીરો સિગારેટ ફેંકી દઈ હાથમાં લાકડી લઈ જાણે અટાપટા જેલવા માંડી પડ્યા

હતા. બધાંને અંતરમાં લાગી ગયેલું, કે બંગાળીઓના જીવનનો જાણે એક નવોજ અધ્યાય શરૂ થઈ ચૂક્યો છે.

જેણે પહેલો અધ્યાય લખવો શરૂ કરેલો તે સુરેન્દ્ર નાથની લેખણ તો થોડાજ દિવસમાં ખુદી થઈને વિસારે પડી. પણ બંગાળીની જીવનકથા કંઈ તેથી ત્યાંજ ન અટકી.

બ્રહ્મબાંધવ ઉપાધ્યાય, બિપિનચન્દ્ર, અરવિન્દ વિગેરે આવી બીજા અધ્યાય લખવા બેઠાજ. બારીન્દ્રકુમાર, પુલિન બિહારી, ચતીન્દ્રનાથ, રામબિહારી વિગેરેએ ત્રીજું પ્રકરણ રચ્યું—* બંગાળીના જીવન નાટકના પ્રવેશો રચવા લેખકોની ખોટ નજ પડી. એમાંના કેટલાક આજે પૂર્ણચન્દ્ર પેઠે સહુઅસ્ત છે; કેટલાકે ‘ઈશ્વરના અલૌકિક ધામની પદો-જાગત સ્વીકારી છે; કેટલાક, અન્ય સાધનામાં મંડી ગયા છે—પણ “ખૂદ બ્રહ્મા સેનાપતિ આજે”—ત્યાં સૈનિકનો શો ટોટો? ભારતના એક એકાકી પ્રાન્તમાંથી ચૂંટી વિણીને ભગવાને એક તપોસિદ્ધ મહર્ષિને કહે “વેત પુષ્પમાલાં આરોપી, લલાટે ચન્દનતિલક કરી મહાયુદ્ધના અધિનાયક તરીકે મોકલી આપ્યા. સારો દેશ “ગાંધી મહારાજની જય”થી ગાજી ઉઠ્યો. બંગાળીઓનાં બાળુડાંએ એ ગુર્જના

* આ તમામ બાધઓની કહાણી જાણવા માટે ‘આમારી’ વાંચકાની પ્રથમ કુજતું પ્રથમ પુષ્પ બોમ્બાયુગતું બંગાળી વાંચકું જરૂરનું છે.

સાંભળી, પણ જાણે વિવાદ કારણે કે ભૂતકાળ સાંભરવાથી તેઓ ચમકીને સ્તબ્ધ હતાં. અને પછી દેશબાંધવ ચિત્ત-રંજનને હૈયે ત્યાં એ જયગર્જનાના પડઘા પડ્યા— મહેલોની સાતમી અટારીએ વમતા રાજવીએ રાજવેશ તથા ભરથરી કંથા જાણે ધારણ કરી—ત્યારે યાહોમ !— બંગળાળુડાં વિચાર વિતર્ક તથા કૂદી પડ્યાં—પોતાનું નૂર તેમણે ઝળહળાવ્યું.

—ચિત્તરંજનની હાકલ સૂણી ઘરખાર તથા જેઓ રસ્તા પર આવી હતા—મારા પ્રિય ભાઈ હેમન્તકુમાર તેમનામાંનાજ એક. વિદ્યાપીઠના શ્રેષ્ઠતમ વિદ્યાર્થીને જે કંઈ વણુમાંગ્યુંજ આવી મળે છે, તે સર્વ કંઈ એમની પૂંછ રૂપે હતું; પણ અર્થ, યશ કે માનમરતણો—કશુંયે તેમનું ભાન નથી ભૂલાવી શક્યાં. ખાદી પહેરવાથી માંડી, પદલાગ અને જેલનિવાસ પર્યંત અસહકારીનાં એકેએક કર્તવ્ય તેમણે પાલન કર્યાં છે. એટલે જેલમાંથી આવી પોતાના અનુભવોની કથની આપણને સુણાવવાનો અધિકાર તેમણે જરૂર પ્રાપ્ત કર્યોજ છે.

બંગાળાના નવયુગનો આજ ત્રણ વરસ થયાં ચોથો અધ્યાય રચાઈ રહ્યો છે. લાગે છે કે એકાદ નવો અધ્યાય પણ શરૂ થવાનો અવસર નજીકજ છે હેમન્ત બાળુનું આ પુસ્તક કદાચ તે નૂતન ઘડાતા અધ્યાયની પ્રારંભકથા તો ન હોય ?—

શ્રી હિપેન્દ્ર વંદોપાધ્યાય

—ગૌરવન્દ્રિકા—

ભારતમેયાની સેવા કાળે સુખ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી
જેલભાગને આમંત્રી લેનારા પુણ્યલોક લોકમાન્ય તિલક,
મહાત્મા ગાંધી, દેશબંધુ દાસ, પંડિત મોતીલાલ, મૈલાના
બંધુઓ, પંતબહેસરી લાલાજી અને ખીજ અસંખ્ય
દેશસેવકોનાં પુણ્યનામ સંભારી આજે આ ભારી કુદ્ર
કથા લખવા કલમ ઝાલું છું. શ્રી અરવિન્દ ઘોષ, બારીન્દ્ર

ખાણુ, ઉપેન્દ્રનાથ વંદોપાધ્યાય, વિગેરે મહારથીઓએ, કંઈ કંઈ હૃદયસ્પર્શી શૈલીએ પોતપોતાની જેલકથા સુણાવી છે. જેમણે જીવંતીભરનાં કાળાપાણી વેઠ્યાં છે, કે હાંસીને માંચડેથી પાછા ફરી દસ દસ ખાર ખાર વરસ સુધી અપાર દુઃખ અને યાનના સહન કર્યાં છે, તેમની સરખામણીમાં મારે આ છ મહિનાની સખત પણ નજીવી કેદની વાત લખવા બેસવું એજ મોટું ધૃષ્ટતાભર્યું આચરણ લેખાય; પણ—

મન્દકવિ ચંદ્રાપ્રાર્થી ગમિષ્યામુપહાસ્યતામ્ ।

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લોભાદ્ ઉદ્વાહુરિવ વામનઃ ॥

બુદ્ધજી ખૂબ ઉંચું ફળ તોડવા માટે જાય તો હાથ લંબાવતાં જેમ હાંસીને પાત્ર થાય તેમ કીર્તિલોભથી કવિતા કરનાર કવિની મસ્કરીજ થઈ હતી.

હું પણ એ પ્રમાણે ફજેત થવા સાફજ આ લેખ લખી નાંખું છું. જીલ્લે આવીને સરસ્વતી છાવણી નાંખે ત્યારે પછી માણસ સાફ નરમું જોતો નથી. જેલખત્રા કરી આવીને ઘણાએ પોતાની વાતો લખી એટલે સંગતિ દોષથી મેં પણ એવી કહાણી લખવાનો શુન્ડો તો કરીજ નાંખ્યો. અને સાચું તો એ, કે આખી વાતમાં મારે વિષે થોડુંજ છે. જે મહાત્માઓના સમાગમનો લાલ મને કેદખાનામાં મળ્યો હતો, તેમને વિષેજ ઘણું ખરું તો જાણ

કર્યું છે. આપણાથી સત્યમ્ જુયાત્ પ્રિયમ્ જુયાત્ની શાસ્ત્રાજ્ઞા કંઈ પળાઈ નથી, એ સાફ સાફ જણાવી દઉં—
મે ત્રણ જગાએ નાચું કડવું સત્ય પણ આલેખ્યું છે.
કલિપત વાર્તાઓ—નવલકથાઓ લખવાંનો ધંધો માંડી બેઠેલા
લેખકો સાચેસાચું લખે ત્યારે બધાને મજા પડે છે.
એટલે શ્રદ્ધા રાખીને સાચેસાચી વાત સંભળાવી દેવાની
તક જતી નથી કરી. આશા છે કે કોઈ માહું લગાડશે નહિ.

અસહકારની અળવળમાં છાતું છૂપું રાખવાપણું કંઈ
છે નહિ સાચની અને અહિસાની સીમા ન ઓળંગવી
એ અસહકારીનો ખાસ ધર્મ છે. એ વિશ્વાસે, ઠેકઠેકાણે
હેયું ઠાલવ્યું છે. આશા રાખું છું કે એ સાચું નથી, એમ
તો કોઈ નહિજ કહે, અને સાચા અસહકારી પેઠે ગુસ્સે
નહિ થાય—અને ગુસ્સે થાય તો ભલે, પણ અહિંસક તો
રહેજ એટલું લળી લળીને યાચી લઉં છું !

શ્રી હિમન્તકુમાર સરકાર



કલકત્તા
નો
કારાયુગ

પકડતાં પહેલાં

આંખ ખાસ્સી દરજ્જાના જેવી હોય, તોએ શોખને ખાતર
 પણ ચરમા પહેરે છે—એજ પ્રમાણે વફર હોય या न होय તો
 પણ દેઘને ખાતર એકાદ વાર જેલમદિરની મુલાકાત તો લેવીજ
 એરી મને હોંસ થઈ આવી હતી. “માગે તેથી આવે, ત્યાગે તેની
 આગે” વાર્તામાં તો વાંચ્યુંજ હતું.—આજે તો મારી હાંદગીમાં
 પ્રત્યક્ષ નજરે પડ્યું. જે દિવસે વિશ્વવિદ્યાલયમાં બજુવા બખ્તાર-
 વાતું છોડી અચ્છદાર યજ્ઞમાં હું જોડાયો તેજ દિવસથી ખાતરી
 તો હતીજ, કે આજે નહિ તો કાલે પણ જેલ તો મળવાનીજ છે.
 આમામ બંગાળ રેલ્વેની દરજ્જાના પ્રસંગમાં, આંદુરમાં શરખા
 પહેરેગીરે મને પકડેયો પણ છોડી દીધો; ગોપાલદેવમાં દવાલદાર
 સાહેબ તપાસ કરતાં કરતાં પણ હવાઈ ગયા; નારાયણગંજમાં પણ
 સરેન્ગમાં મુનેરી તક આવી ગયું—એટલે તો મનદ વિચારવા

લાગ્યા, કે કેમ જીવ ! જેલ જવાનું ફાગે નથી લાખ્યું કે શું ? અને કલકત્તા તેમજ ખીજે ટેકેકાણે રાજકોદથી ઉભરાતાં બાપણે કરવા છતાં, અરે, કરાંચીના પેલા પ્રખ્યાત દરાવને રજુ કરનાર તરીકે બહાર પડવા છતાં સરકારની કંકોતરી આવી નહિ; દાસબાપુના “ જાંગલાર કયા ”નું કાયદેસર જાહેરનામું Declaration કર્યા સિવાય તેના મુક્ક પ્રકાશક તરીકે નામ છાપ્યું—છતાંયે કંઈ બાજુ પાર ન પડી. એટલે તો થઈ ગયું કે “ ફાકટ ફાંફાં મારે મરખ-મન—” આટલા વંખતમાં પણ તું એવું કંઈ ન કરી શક્યું કે નામવર સરકાર તને પોતાના “ હોટલમાં ” માનપૂર્વક ઉતારે આપે !

ઝોકટોખર ૧૯૨૧ની તારીખ ઝોગણીસમીએ મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે શ્રીયુત યતીન્દ્રમોહન સેનગુપ્ત વિગેરેને ચટ્ટાગ્રામથી અલ્લિપોર જેલમાં લાવવામાં આવ્યા છે. સાંજ પહોરે સિયાલદહ સ્ટેશને આપણે તો ઉતર્યા. ચટ્ટાગ્રામ જલ્લા સમિતિના મંત્રી પળિયાવાળા શ્રીયુત મહિમચન્દ્ર દાસની મુલાકાત પણ લીધી. તે કહે, “ જે મહિનાનીજ સગ્ન થાત, તો તો મારાથી કોંગ્રેસમાં (અમદાવાદ) પણ જઈ શકાત.”

મેં કહ્યું, “ અરે આ વેળા તો મહાસભામાં આપણે જવુંજ નહિ પડે—મહાસભાજ આપણી પાસે આવશે. ”

તે પછી દોઢેક મહિના બાદ શ્રી જીતેન્દ્રલાલ બટ્ટાચાર્ય પકડાયા એવી ખબર સાંભળી હાઉરા સ્ટેશને હું તેમને આવકાર આપવા સારૂ ગયો. નસીબનો બળાયો ! તે મુલાકાત થઈજ નહિ. એમરથી પાકટ ઉમ્મરવાળા આગેવાનો એક પછી એક સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારવા લાગે અને મારા જેવા જુવાનજોધ બહાર

રહ્યા રહ્યા તેમને વિદાય કરે, એ તે કેટલા દિવસ શોભે ?—કેમ જાગે ?
 જેલનાં જંતુઓ કેવી રીતે જીવન વહેવાર ચલાવે છે તે-જેવા
 સારૂ પાંચમી ડિસેમ્બરને દિવસે શ્રી જીતેન્દ્રબાબુને મળવા-હું પ્રેસીડન્સી
 જેલમાં ગયો. જોતાં થયું, કે હાશ.....મજામાં છે-જીવતા પણ છે !
 કોઈ સુધન્ય ચોદાગિરે સરકારે પેનું સ્વયંસેવકો વિગેનું
 જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. સરકારની જોડકાની સામે સવિનય
 ભંગ કરવાના હેતુથી શ્રી સ્વામીચંદ્ર ચક્રવર્તી, જીતેન્દ્ર બટ્ટા-
 પાધ્યાય, મૌલવી મજબૂર રહેમાન વિગેરે હિન્દુ મુસલમાન
 આગેવાનોએ એ હુકમ તોડવા માટેનો નિર્ણય એક જાહેરનામું
 કાઢી બહાર પાડી દીધો હતો. દેશબંધુ તે વેળા મહાસભાને કામે
 મુખ્યાધ્યક્ષ પદાર્થી હતા. ૨૩મી નવેમ્બરને દિવસે ગાંધીજી સામુદાયિક
 સવિનય ભંગ બારડોલીમાં શરૂ કરે, એવી યોજના હતી, એટલે
 તેમને ત્યાં વધારે રોકાઈ જવાનું થયું. મુખ્યાધ્યક્ષ આવીને તા. ૨૭
 -૧૧-૨૧ ને દિવસે પ્રાંતિક સમિતિની એક બેઠકમાં સરકારના
 જાહેરનામાને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું. 'સ્વયંસેવક સમિતિનું' કામકાજ
 આગળ ચલાવવા માટેના એ ઠરાવો મુકાયા, અને તેમનો ટેકો પણ
 મળ્યો. આગેવાનો બધા જેલ જવાને માટે તૈયાર હતા. સરકારના
 ભાડૂતી બામટાઓ દ્વારા કદાચ મારામારી થવાનો સંભવ રહે, એ
 બહીકે કલકત્તામાં થોડા વખત માટે સરકારે, સમાજો વિગેરે તરફ
 બંધ રાખવા હુકમ. પ્રાંતિક સમિતિએ બંધી મત્તા દાસબાબુને આપી
 દીધી—તેમને સરમુખ્યારી સોંપી. તેઓ પકડાય, તે પછી કોને
 કોને કાર્યવાહકો નીમવા તે બાબતની જવાબદારી પણ એમનેજ
 માથે નાંખવામાં આવી.

તારીખ ચોથી ડીસેમ્બરે પાંચ સ્વયંસેવકોને ખાદીની ફેરી ફરવા સારૂ બહાર પાડ્યા. તેમાંનો કોઈ પકડાયો નહિ. પણ પાંચમી તારીખે ચોડાએક ગિરફતાર થયા. દેશબંધુ ડરતા હતા કે—ખુ તો હજારેક માણસ જોલ જવાને માટે મળશે, વધારે કંઈ તૈયાર થવાના નથી. એટલે ધીમે ધીમે પાંચ પાંચ દશ દશ કરતાં, પછી આગળ જતાં જોલ જનારાઓની સંખ્યા વધારવી. અને બીજું એમ પણ નક્કી થયું, કે સ્વયંસેવકોએ બેજ (badge) ફૂલ લગાડ્યા વગરના ફરવું—કારણ સરકારી માણસો તેવાંજ ફૂલ લગાડી હડતાળ બંધ કરવાનો ઉપદેશ આપતા ફરે છે એવી ખબરો આવી હતી.

તારીખ ૩૧મી ડીસેમ્બર પહેલાં ક્યાં તો સ્વરાજ, કે ક્યાં તો જોલ—એમ તો આગેવાનોએ નક્કી કરીજ મુક્યુ હતું. વંખન તો ઝાઝો છે નહિ, રણશિથે તો ફૂંકી પણ દીધું; પણ—પણ લશ્કર ક્યાં? બંગાળી જીવાનિયાઓ તો ડાહ્યાડમરા, કલ્યાગરા બાળકો પેડે મોજથી સરકારની નિશાળોમાં બાણવા વાંચવામાં રચી પચી ગયા હતા—ત્યારે હવે લડશે કોણ? અમણ મજૂરોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં; ઉત્તર હિન્દુસ્તાનીઓ અને મુસલમાનો પણ જોલ જવા માટે કમ્બર કરી નીકળ્યા, પણ—“બાંગાલીર છેલ્લે”—ગંગાંચાના પુત્રો ક્યાં?

આવી અવસ્થા જોઈ હર્દમય હૃદયે દેશબંધુએ નક્કી કર્યું કે તારીખ ૫મી ડીસે. એ એવા એકાદ માણસને જોલ મોકલવો, કે તેના પકડાયાથી આખો દેશ ચોંકી ઉઠે—સોડો સફાળા જાગે.

૧૧-વેરિંગ્ટન રકવેરમાં આવેલી મદામમાની કચેરીને નીચે માગે એક નાનકડી કોટડી હતી, તેમાં દાસગામ્નુ ગોડીયાઓ સાથે મગાન કરતા—પોજનાઓ ઘડના. માંજે તેઓ આવી સાગા,

તે વેળા હું, શ્રી સત્યેન્દ્રચન્દ્ર મિત્ર, કિરણુશકર રાય, સુભાષચન્દ્ર બસુ અને ચિરરંજન દાસ (દેશબન્ધુના ચિરંજીવી) એટલા લાંબા હાજર હતા. વાતચાટ થવા લાગી, કે જેલસુન્દરીને વરવા દોણે બહાર પડવું? દરેક જણે શ્રીગણેશ કરવા માટેની પોતાની ઉમેદવારી આગ્રહપૂર્વક બહાર પાડી. પણ “ બાંગ્લાદેશ કથા ” ચલાવવાનો તેમજ પત્રવહેવાર વિગેરેની વ્યવસ્થાનો ભાર મારે માથે હતો, એટલે આપણે તો પહેલે પગથિયેજ નામંજૂર થયાં. સુભાષચન્દ્રને તો સ્વયંસેવકોના સરદાર બની રોજ એક પછી એક ટુકડીને વ્યવસ્થાસર બહાર પાડવાનું કામ સોંપાયું—એટલે તુરત, જેલ જવા માટે તેને પણ ના પાડવામાં આવી. અને કિરણુઆણુને તો કેળવણી વિભાગ અને પ્રચાર સમિતિનું કામ ધપાવવાનું હતું, એટલે તેને જવા દેવાય એ તો બનેજ કેમ? હવે વારો આવ્યો, શ્રી ચિરરંજન દાસનો. દેશબન્ધુના ચિરંજીવી બોલ્યા, કે મારે માથે તો કંઈ કામ નથી, કાજ નથી, જવાબદારી નથી; એટલે હું જરૂર સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારી ‘લઉ’. દેશબન્ધુએ હરખમેર હા કહી. આયો, નક્કી થયું કે ૬ ફી ડીમેને શુભ દિવસે ૨૫ સ્વયંસેવકોની ટુકડી સાથે શ્રી ચિરરંજને સરકારને મેદાન આપવું.

તા. ૬ ફી ડીસેમ્બરને દિવસે સહવારે દેશબન્ધુને ઘેર જો બનાવ બન્યો, તેનું સહેજસાજ વર્ણન તો આપીજ દઉં. આગલે દિવસે રાતે અગિયાર વાગે દેશબન્ધુએ દક્ષિણ કલકત્તાની મહાસભા સમિતિના આગેવાન કાર્યકર્તા શ્રી હેમેન્દ્ર દાસગુપ્તને બોલાવી, આપી દીધી, કે કાંચે સહવારે શ્રી ચિરરંજન સાથે હસતે સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારવા ૨૫ સ્વયંસેવકોને તૈયાર -

રહવારે પયારીમાંથી ઉઠ્યા ન ઉઠ્યા એટલેજ એમણે તો તલાશ કરવા માંડી કે કેમ રૂપ જણા તૈયાર છે કે નહિ. સરદાર શ્રી સુભાષચન્દ્ર તો ચિરરંજનને જવા દેવાનેજ રાજી નહોતા. પોતે કેમ પહેલા બહાર પડવાનું માન ગુમાવે ? એમ એને લાગતું. ફરી પાછું મેં પણ કહી જોયું, કે મને જવા દો,—પણ એ રામ એના એ; દેશ બંધુએ સાફ ના કહી. છેલ્લે, છટ્ટીને શુભ દિવસે ખીજે પહોરે મહાસભાની કચેરીમાંથી ખાંધે ખાદીના તાકા નાંખી, ખીજા સ્વયંસેવકો સાથે કોલેજ સ્ટ્રીટ હેરિસન રોડ પર ચિરરંજન, સરકાર સાથે બાથ બીડવા બહાર પડ્યો.

દર પાંચ સ્વયંસેવક સાથે એક એક ભોમિયો અને એક એક દૂત રહેતા. ક્યાં ક્યાં જવું એ બતાવી પોતાની સાથે તેડી જવાનું કામ ભોમિયાનું; અને કોણ ક્યાં ગયું, કોણ પકડાયું, વિગેરે ખબરો તુરતજ ઓફિસે પહોંચાડવાનું કામ દૂતનું. સાંજે વિજળાવેગે શહેરમાંથે ખબર ફેલાઈ અને અમને મહાસભાની કચેરીમાં પણ વાત મળી, કે ચિરરંજન ખીજા અદાર નરવીરો સાથે યુદ્ધનો કેદી બન્યો છે.

તે વેળા મહાસભાની ઓફિસને ચોથે માળે અમારી મિમ્લસ અમી હતી. હાકિરામાં ગોળીબાર થયા પછી શા હાલ થયા હતા, એ વિગે સાહિત્યમહારથી શ્રી શરતચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પોતાની અજબ રસમય બાનીથી અંમત્કૃતિમય વર્ણન આપી રહ્યા હતા—એવામાં આ ખબર આવી મળી. શરત બાબુએ તો સાફ સાફ જણાવ્યું કે જેલ કંઈ રૂડી જગા નથી અને આપણને કંઈ તેની ઉપર પ્રેમ જનરાઈ જતો નથી. ફિરજીબાણુ હસતાં હસતાં કહે કે કાલે

બધાને જતાં જોઈને મને બ્હીતાં બ્હીતાંયે મન થઈ ગયું હતું—
ગયો હોત તો હુંયે સરકારના 'હોટલમાં' જ હોત, વિગેરે. જાત-
જાતની ઠૂંકા મશ્કરી થવા લાગી. પણ બધાંને અંતરમાં લાગી રહ્યું
હતું કે હવે વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં છે—વર્ષા પાસે આવે છે.

નીચે, પોતાનો પુત્ર પકડાયાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી અટલ
અવિચળ કર્તવ્યની પ્રતિમા પેડે દેશબંધુ જાત જાતની વ્યવસ્થાઓ
કરવાના ફરમાનો આપી રહ્યા હતા. શ્યામસુંદર બાપુ તથા બીજા
કેટલાક તેમને દિલાસો દેવા સારૂ ઉભરાતે હોયે ગયા હતા; પણ એ
અટલ શાંતિ વેળા આંસુને સ્થાન નહોતું તો દિલાસાને તો હોયજ
ક્યાંથી? જોણે જીવનસર્વસ્વનાં દાન કરી પોતાના એક માત્ર કુળ-
દીપકને પણ મક્કાતે મુખડે જોલ મોકલ્યો, તેને ભગવાનનાં આશ્વા-
સન મળે—આપણે તેને દિલાસો દેનાર કોણ?

સાંજે સગાંવહાલાં આમળનો વિગેરે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા સારૂ
દેશબંધુને ઘેર ગયા. આખું ઘર જાણે ઉભરાઈ ગયું. લાલબજારની
ચોકીએ ચિરરંજન અટકમાં હતો, ત્યાં તેને માટે કામળો અને
ચોકડું ખાવાનું મોકલવું કે નહિ ને વિશે ચર્ચા ચાલવા લાગી.
એકલા ચિરરંજનને માટે મોકલવાની તો દાસબાપુએ ધસીને ના
પાડી, પણ પછી સઘળાને માટે ખાવાનું અને કામળા ખરીદીને
મોકલવા સારૂ નાણાં આપ્યાં. ચોકીએ ગયા એટલે જણાયા,
કે હવે તો મોડું થઈ ગયું; ખાવાનું આપવાનું હવે બને તેમ નથી;
અને ચિરરંજને તો મુગે મોઢિં ક્યારનાએ ગોરા સારંગંટ વિગેરેને
હાથે તમાચા, લાકડીના ઝપાટા અને ગાળ ખાઈ લીધાં છે।
ધરમાં તુરત હુકમ થયો કે જાડ ચોખ્ખાનો ભાત અને એક

સાફ શાક અટકું સૌ કોઈ ખાશે. હુખની તો છાયાએ નહોતી જળાતી; શાંત આનન્દની ગમ્ભીરતા જાણે ભાવી વાવાઝોડાની મૂચના આપી રહી હતી.

પ્રતી તારીખે જ પ્રેસીડન્સી જેલમાં દેશજન્યુની સાથે હું જીતેન બાપુની મુક્તાકાતે ગયો હતો. મુપરિન્ટેન્ડન્ટ કરનલ હેમિંગ્ટનના ફરમાન મુજબ અમને ખુરમીઓ આપવામાં આવી હતી. અને જેલર સાહેબ જાણે અમારા જ પગારદાર નોકર ન હોય તેમ નમ્રતાથી ઉભા રહેલા. અમે મનમાં જ વિચાર્યું હતું, કે અમારે એ જ જેલર સાહેબ સન્મુખ ઉભા રહેવું પડે, અને તે અમારા પર મનમાન્યાં ફરમાન છોડે,—એ કાળ કંઈ હવે દૂર નહિ જ હોય. જીતેન બાપુ આવતાં જ તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવી મેં કહ્યું, “બહાર આપની સાથે બહુ બહુ ટટા ઉઠાવ્યા છે,—હવે લાગે છે કે મેં કેટલીક વાર અણુ-ધટું—અણુકણુ થયે ક્યું છે. મને માફ કરજો—હવે તમારી સાથે જેલમાં આવીને જ ટટા ઝમાવીશ !” જીતેન બાપુ હસતાં હસતાં મને પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડ્યા.

હવે શ્રી ચિરંજીવ ઉરફે ભોખ્યે એક દિવસ જેલમાં મુક્તાકાત માટે મને બોલાવ્યો. આપણે પણ જેલમાં જઈ મળી આવી, તેવું નોતડું કબૂલ રાખવાનું ધાર્યું. પણ પેશો મસ્તીખોર વિધાતા—તે આડે આવ્યો, એટલે આપણું શું ચાલે ?

તે દિવસે સાંજે ગવર્નમેન્ટ હાઉસ તરફથી મળવા આવવા સારું દેશજન્યુને આમંત્રણ આવ્યું.

તા. ૨૪ મીએ હડતાળ ન પડે, એવી ઇચ્છાથી ગવર્નર સાહેબ દેશજન્યુની સાથે વાતચીત કરવાનો બંદોબસ્ત કરી રહ્યા હતા. પણ પોતે તેડું મોકલ્યે તો તો નાફ કપાઈ ગય; એટલે યુક્તિ

પ્રયુક્તિથી એવો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, કે દેશબંધુ પોતેજ યદને મળવા આવે. પહેલવહેલા તો મહારાજ પ્રદ્યોતકુમાર દ્વારા રૂપે આતીને દેશબંધુને બે ચાર ડાહીડમરી સલાહ આપી ગયા. તે પછી ખાનગી કારભારી (પ્રા. સે.) ગુરુએ સાહેબે ટેલિફોન કેરી હસતાં હસતાં જણાવ્યું કે “મિ. દાસ નામદાર ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લેવા ઇચ્છે છે એવું મામળા નામદારને ધણો આનંદ થયો.” અને પછી ટેલિફોન પર ટેલિફોન અને ચિઠ્ઠી પર ચિઠ્ઠીનો વરમાદ! ખીણ બાળુ દેશબંધુએ તો હકયોગ માડ્યો, કે રીતમરનું લખેલું સરકારી નિમંત્રણપત્ર ન આવે, ત્યાં સુધી આપણે જવું નથી. સાહેબ કહે, કે “લાટ સાહેબ તે શા આધારે બોલાવે?” એટલે દામખાતુ જવાબ આપે કે મારા જેવો ગરીબડો માણસ, મહામાન્ય ગવર્નર સાહેબ જેવી સમર્થ વ્યક્તિ સાથે, રીતમરના નોતરા વિના મુલાકાત લેવાનું હું સાહસ (I) ક્યા હિમ્મત પર કરે?

એમ ને એમ કેટલા દહાડા નીકળી ગયા. છેવટે સરકારે વાણીયાગત કરી ફેરવી તોળ્યું—નોતરું આપ્યું. ગવર્નર સાહેબે કબૂલ તો કર્યુંજ, કે હડતાળ પાડવાનો ઉપદેશ કર્યો - એમા કંઈ ગેરકાયદેમર નથી. તેમ ખાલી વેચવી એ પણ કાનૂનમંજૂર તો છે, પણ,—પણ તમારા દેશી-બાઇઓ તરફથીજ મારા પર અરજ આવી છે, કે સ્વયંસેવકો અમારી ઉપર જુલમ જુમરે છે. એ કારણે મને જાહેરનામું બહાર પાડવાની ફરજ પડી છે. તમે કામ બંધ પાડો તો ડીક, વિગેરે. ગમે તેમ, પણ એ મુલાકાતનું ફળ આપ્યું—શૂન્યમ.



✽ ✽

પરહેઝગિરીને દિવસે.

તારીખ ૭મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૧નો દિવસ જંગાળાના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં હમ્મેશ યાદગાર રહેશે.

૧૪૮-૨સારોડમાં આવેલા દાસગામીના ધરમાં તે દિવસે સપ્તમાં મળરકે વહેણાં ઉડી ગયાં હતાં—રાતે ઉધ્યાંજ નહોતાં, એમ કહું તો છેક જોઈડું તો નહિજ ગણાય. દેશજન્યુ વ્હાને ટેજસે બેગી સરવન્ટ છાપું વાંચી રહ્યા હતા. અધિપતિની નોંધની કચારોમાં તેમના અપૂર્વ ત્યાગ અને ચિરરંજનની ધરપકડ જાળવ એક ભારે રમણી જેમ આજેો હતો. તે વાંચનાં વાંચનાં, દેશજન્યુની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. અશ્રુપૂર્ણ નખને તેમજે કહું, “મારા દીકરાને માટે મને દુઃખ નથી થતું; મેં તો માગે એક પુત્ર આજેો. ૫૧.—૧૭

બંગાળમાં શું બીજા જીવાનો નથી—બંગાળનું મૌવનનર શું હણાઈ ગયું છે?—”

બંગાળના નવજીવાનોમાં એતન રેડવા માટે દેશબંધુએ પહેલાં એક સંદેશો Appeal બહાર પાડ્યો હતો—પણ તેથી કંઈજ વળ્યું નહોતું. એટલે એમણે તો વિચાર્યું કે દેશમાં ચૂંટાળા મરદ નથી, તો જનાનામાં પડદા આડે રહેનારાં સ્ત્રીજનોને રણમથકને ઝૂકાવ્યા વિના છૂટકો નથી. કેપ્ટન બસુ અને મેં ઘણા ઘણા ત્રાંધા કાઢ્યા; બધો પુરૂષવર્ગ ખૂટી જાય, પંડીજ સ્ત્રીઓ બહાર પડે, તો ઠીક દેખાય—કંઈ નહિ તો અમે બહાર રહીએ, અને તેઓ સરકારની પરાણીગત સ્ત્રીકારે એ તો અમારાથી નહિજ જોયું જાય. પણ સાગરધેરા સુરે Crying Captain (સુભાષચન્દ્ર) અને મારી ઉપર દેશબંધુએ હુકમ છોડ્યો, “ તમારે કામ કરવું છે, કે ભાવનાનો—આવેશનો—વિશ્વાસ અનુભવનો છે ? ” હવે શું કહીએ ! શ્રીમતી વાસંતીદેવીએ સ્વયંસેવિકા તરીકે બહાર પડવું, એમ નક્કી થયું. દેશબંધુનાં જીવન શ્રી ઉર્મિલાદેવી, નારીકર્મમંદિરવાળા શ્રી ઉમા દેવી અને સુનીતિદેવી પણ તૈયાર થઈને આપ્યાં. ત્રણ સ્ત્રીઓ અને બે મરદોએ ઝૂકાવવું એમ યોજના કરી.

શ્રી વાસંતીદેવી, ઉર્મિલાદેવી અને સુનીતિદેવીએ મહાસભાની ઘોરિમાંથી બીજા બે સ્વયંસેવકો સાથે બહાર પડવાનું હતું. બોમિયા તરીકે કોણે જવું એમ સવાય ઉડતાંજ આપણે આપણી ઉમેદવારી બહાર પાડી—પણ મોગ મારા, તે દેશબંધુ હા કહેજ શાના ? મહામહેનતે જોમ તેમ સમજાવ્યા, ત્યારે એટલું કબૂલ કર્યું, કે મારે ગાડીમાં બેસી એમની સાથે જવું અને હાથે

કરીને પકડવું નહિ. ચાએ ને લાઇ, એટલું તો એટલું. સુભાષ-ચન્દ્રને ત્યાંથી મોટાર આવી. તે ગાડીમાં બેસી મહાસભાની કચેરી-માંથી ખાદીના તાક અને એ સેવકને લઇને પહેલવહેલો હું કોષ્ટક સ્ટ્રીટ અને હેરિસન રોડના વાંક આગળ ઉતરી પડ્યો. એજ ટેકાણે આગલે દિવસે ચિરરંગનની ધરપકડ થઇ હતી. બહેનોએ ચોખ્ખાબુની દુકાનોમાં હડતાળ પાડવા માટેનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. તે બધાએ કબૂલ કર્યો. મા (વાસતીદેવી)ના હાથમાંથી ખાદી અપાટાબધ વેચાવા લાગી. નેતનનેતામાં બીડ ઝામી. આજે બંગાળના રાજવી ફકીર દેશબન્ધુ દાસનાં સુક્રામળ સહધર્મિણી અને બહેન, સ્વદેશમેવા કાળે રણમયદાને ઝૂકાકે છે-એવું નેહ ધણીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં મેં જોયાં.

પામે જે હવાલદારો ઉમાં હતા તેઓ કંઈ બોલ્યા નહિ. આગલે દિવસે ચિરરંગનને ગિરફતાર કરીને જોડાસાંકની ચોકાએ લઇ જવામાં આવ્યો હતો, એટલે હવે અમે એ ચાણીની દિશા તરફ ધસારો કર્યો. સુભાષચન્દ્રની મોટરગાડીએ દરો દીધો, એટલે એક ટેક્સી લઇ રવાના થયો. ટેક્સીવાળો ભૂલથી જોડાયાગાન આઉટ-પોસ્ટ આગળ હંકારી ગયો. ત્યાં રસ્તા પર ઉભેલા એક પોલિસ પહેરેગીરને પકડાપકડી વિષે વાત કરતાં તે કહે, “અમે પેટને ખાતર વેડ તો કરીએ છીએ, પણ કંઈ એટલા નીચ નથી બન્યા, કે આ માવડીએને પણ પરહેજ કરીએ.”

જોડાયાગાન આગળથી એક હિન્દુસ્તાની જુવાનિઓ એક મોટરમાં બેગી અમારી સાથે માથે દંધારવા લાગ્યો. જોડામાંથી ચોકાની સામેના દુકાનદારોને હડતાળ પાડવાની વિનંતિ કર્યા પાદ દેનીઓ

ચોકીના ઉપરીપદે વિરાજતા ઇન્સ્પેક્ટર બાબુનીજ પામે ખાદી વેચવા ગાટે ગયાં. પછી ધીમે ધીમે બડાબગ્ગર તરફ જવાનું થયું. તે વેળા હમ્મરો લોકોની મેદની ચોખ્ખાનું ઝામી ગયેલી બેવામાં આવી.

બડાબગ્ગર ચોકી આગળ અમે ફરતા હતા, એવે દેખાયું કે એક મોટર સાઇકલ પર બેસી પોલિસના મદદનીશ કમિશનર અને બે સારજન્ટો આવી રહ્યા છે. દેરીઓને આ વાત મેં કહી, એટલે તેઓ ફરી ચોકી તરફ ગયાં. પેલા બે સારજન્ટોએ આવી તેમને સવાલ કર્યો, "Madam, What are you doing?" (શ્રીમતિ, આપ અહિં શું કરે છે ?)

દેવીએ તુરત જવાબ વાળ્યો, "We are selling Khaddar and declaring hertal" (અમે ખાદી વેચીએ છીએ, અને હડતાળ જાહેર કરીએ છીએ.)

સારજન્ટ.—Will you kindly walk to the Thana? (તમે કૃપા કરી થાણે આવશે ?)

દેવી.—Oh yes, most gladly (વાહ, ધણીજ ખુશીથી.) મેં તરતજ ગાડીમાંથી ઉતરી પૂજ્યુ, "મા, એ આપને પરહજ કરે છે ?"

માએ કયું "હા, એમજ."

તે વખતે જા નો શુભાર થયો હતો.

તુરતજ મેં મહાસભાની ઓફિસ તરફ ગાંડી હંકારી. બીજા એક જુવાનિયા દ્વારા ઘેર ટેલિફોન આપવાનો પણ તુરતજ બંદોબસ્ત કર્યો.

મહાસભાની ઓફિસમાં ખબર પહોંચી ન પહોંચી એટલામાં

બંગાળીનો બ્રાહ્મ સફળો બંગી ઉડ્યો. પ્રેરિસરો “ હા, ના; હા, ના, ” કરતા રહ્યા, અને કલકત્તા વિદ્યાપીઠ બંગી પડી; બંગાળના રાજવી ફકીરની હુકિત સફળ થઈ. નવગ્રુવાનો ઢુકડી ઢુકડી રૂપે જોશ બધા સારૂ બહાર પડ્યા. કોઈ કંઈ બોલવું નહોતું; પણ એક જાતની અટલ દંડનાની છાયા સઘળાની મુખમુદ્રા પર છવાઈ રહી હતી.

હુ પાચેક ખિલાફત સ્વયંસેવકોને લઈને બંગાળના તરફ દેશીમાં દોડ્યો. ચોકાની પામે પહોંચતાંજ હાથમાં રિવોલ્વર સમેત ઉમેશો એક સારગન્ઠ મને પરહેજ કરી અંદર લઈ ગયો. ચારે બાજુ લાલ પાથડીઓની બીડ ઝામી હતી—અને રસ્તામાં દેકેકાણે લોકોનાં ટોળાં ઉભાં હતાં. કેટલાયે લોકો પકડાવા સારૂ ખાસ આગળ આવવા લાગ્યા. અહા ! શો એ દેખાવ ? કદિ નહિ બૂલું. રે, પોલિસોની આંખોમાંથી પણ દડદડ અશ્રુધારા વહેતી હતી !

ચોકાની અંદર પેસી માડીની પાસે જઈ બેઠો એટલે સામ ધીરો પડ્યો. બંગાળના ચોકાનો છત્તેકર બહુ સર્જિત પુરુષ, એમાં શક નહિ;—સમજી નયને તેણે અમને બહુ આદરમાનથી બેમાડ્યાં. હાઉસમાં બધારે ગુરખા પોલિસ મોટરમાં બેસી રાત દહાડે આમથી તેમ હો હો કરતા બટક્યા કરતા, તે વખતની ઘાન કરતાં શરતૂચન્દ્ર ચંદ્રોપાધ્યાય બાજુએ કહેવું કે પધારીમાંથી બંગી ઉડીને મારું શરીર ટાપીટીપી તપાવી જોતો, કે બહાર છું કે પરહેજ થઈ ગયો છું. મારીને જાગે તેવીજ દયા થઈ, “ પકડાવો છું કે મોંતરે આપ્યો છું ” ! જાગે મમનપર નહિ.

બીજી બાજુ ઢુકડીઓની ઢુકડીઓ આડીને ચોકામાં દાખલ થવા લાગી. અરે, દસદમ બાર બાર વરસના નાનકડાં બાળકો પણ

પછી મારો પરિચય મળ્યો એટલે મને પણ નામ દીધેલા-
વીને સહી કરીને ચાલ્યા જવા આગ્રહ કર્યો. કહેવાની શી જરૂર, કે
તેનો આગ્રહ મેં “ દિલ્લિગીરીપૂર્વક ” નાકબૂલ કર્યો ?

એટલામાં કંઈક સગાંવહાલાં આમજન આમારે સારૂ ખાવાની
સામગ્રી લઈ ચોકીએ આવી લાગ્યાં. બહાર આગેવાનો પ્રજાભળી
હોલી જનતાને શાંત પાડવાની મહેનત કરી રહ્યા હતા. શ્રી સત્યે-
ન્દ્ર મિત્રે છાપાંઓ સારૂ કંઈક સન્દેશો લખી આપવા માને આગ્રહ
કરી, એટલે માએ ચોકું લખી આપ્યું. મને પણ કશું, એટલે
બન્દા પણ તક જવાજ કેમ દે ? બીજા આગેવાનો લાંબી લાંબી
વાતો કરે, તો મારે હુંક ને ટ્ય પણ કંઈક કહેવું તો ખરું ? મહે-
તાજની પેઠે આપણે તો નિરાળીયાઓને હાકલ મારી ત્રણ લીટીમાં:-

Come out and enlist in thousands as volun-
teers. Swaraj is within sight. I wish your life
may be hallowed by taking part in this right-
eous fight for your great motherland's freedom.

વિદ્યાર્થીઓ, કોલેજ છોડી દો અને હજારોની સંખ્યામાં સ્વયં-
સેવક બનો. સ્વરાજ હવે છેડું નથી. ઇચ્છું છું કે સ્વદેશભક્તો સ્વતંત્ર
કરવાના આ ધર્મયુદ્ધમાં જોડાઈ તમે તમારું જીવન પાવન કરશો.

રાતે આડેક વાગ્યાને શુમારે દેવીઓને એક ઘોડાગાડીમાં બેસા-
ડીને લઈ ગયા. અમને સાઠ સીતેર મરદોને Prisoners' van
બદીવાનગાડીમાં બેસાડી—ગડબી—લાલખમ્મર રવાના કર્યા. ગિરદી
તો કહે, મારું કામ. અરે, રસ્તે જતાં જતાં પણ બેચાર જણને

વળી અંદર દાખલ કર્યો. લાલખન્નર પહોંચ્યા બાદ ઉપર અને નીચે
મળી બે કોટડીઓમાં ૭૨ નરવીરોને ગોંધી દીધા. કદા શિયાળામાં
બોત્તરને ઓઢવાને દરેક કામળા આપીને સરકારે ઉપકાર કરીધો. અધિ-
ધાર વિનાના પાવખાનાની પુષ્પપરિમલથી બહેકતા ઓરડામાં ગાતાં
નાચતાં અને ધોંધલ મચાવતાં રાત વીતાડી તેો ખરીદ. ૧૫ થી
માંડી ૫૦ વરમ સુધીની જાતજાતની તમામ ઉમ્મરવાળા હિન્દુ,
મુસલમાન, શીખ વગેરે તરેહ તરેહના પ્રાણીઓ અમારામાં હતા.
સને મુઠ્ઠી મુઠ્ઠી ધાણેડીચણા ખાવા આપેલા. ગોઝાનો દાકતર, કારકૂન,
જમાદાર વગેરેએ સરભરા તેો મજાની કરી, એમાં શક નહિ—
અમને ઝાઝી અવવડ પડવા દીધી નહિ. અરે, પહેરેગીરમાંથી એક
બે જણુ તેો અમારા ગાણુંની સાથે તાત પૂરી નાચવામાં પણ શામેલ
હતા. એ અમારા ખૂમખરાગથી સારગ્રન્ટ માહેબની ઉંઘમાં ખસેલ
થતી, ઓટલે વચ્ચે વચ્ચે આવીને તેઓ ગાહેબ સરસવતી સંભળાવી
જતા. હસી હસીને બવાલું પેટ પણ દુખ્યું. આગલી રાતે ભોખ્યલ
(ચિરરંજન) ને તેો ઝપાટા ને તમાચાનો સ્વાદ આખવો પડેલો—
ત્યારે કહો, અમારૂં નરીખ પૂતેમના ચાંદ જેવું અગમ્યું ખંદને ?



ગિરફતારી પછી

૨૧ તરાણી વિનાય લઈ લે તે પહેલાંજ અધિકારદેવનો આશરો લઈ મંચળાએ પડદા રિનાતા પાપખાના પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરી લીધી. હાથ મૂકે ધોવાને સાર પહેરેગીરે દરવાજા આગળ ઉભા રહીને ઘડા વતી પાણી આપ્યું, અમે ખેળો બગી બરી લઈને તેનો ઉપયોગ કરીધો. તે પછી એક બારે સુંદર કામ અમને દીખળ બહાદુરોને જડી આન્યુ. દિવાલ પર દમણાંજ રંગ માટેનો દનો-દળુ લીનોજ દનો એટલે એ કાચો રંગ આગળાએ લઈ ધોળા જગાએ અમે અમારી બહાદુરી જણાવી. "સ્વરાજ આશ્રમ-વાલ બગ્ગર" "૨૪ મીએ હડનાળ છે." એવાં કંઈ કંઈ તરેદના ઉર્જ બગાળા, દિન્દી, ફેડ ગરમુખી સુદાં એની બાપાઓમા કંઈ એટલી તો ગીનશમળો કરી કે જેનો પાર નહિ. આગળે દિવસે રાતે, અમારાં

નામકામ લખ્યાં ત્યારે અમારાં ગજવાઓમાંની દોસત તો સરકારે જત કરી લીધી હતી. છતાં ઓજો સહવારે કોણ જાણે કયે રસ્તે એક છાપું આવીને પડ્યું! ઓહોહો! મોતીલાલ પડિત પકડાયા! એ છાપાની તંત્રીનોંધમાં લખ્યું હતું કે:—

શ્રીમતી વાસનિદેવી (દાસખામુનાં પત્ની), ઉર્મિલાદેવી, સુનીતિ દેવી, અને શ્રીયુત હેમન્તકુમાર સરકાર ગઈ કાલે સરકારના મહેમાન બન્યા છે, એવી અમને ખબર મળી છે.

અને તંત્રી મહાશયે તંત્રીનોંધનું કોલમ તદ્દન ખાલી રાખ્યું હતું!—માત્ર આટલી વિગતજ આપી હતી—બાકી બધું કોઈ મૂક્યું હતું! પોતાના કંઈજ વિચારો જણાવ્યા નહતા. અને એક પાના પર ખૂબ મોટા અક્ષરે, ગઈ કાલના બનાવો અને નારીમંડળની ધરપકડની વાતો વિગતમર જણાવી હતી.

સહવારે ખાવાનામાં તો ગરમાગરમ જલેખી! યા, અસ્લા! મોજથી ભાગ પાડી ખાવા બેઠા, એટલામાં તો ઘાડ આવી! ખબર મળી, કે માઇસ્ટ્રેટ સાહેબ આવ્યા છે—અમારે તરતજ જવું પડશે. કપાકપ કોળીયા બરવાનો દુક્રમ થયો. અને આવી કંઠંગી વેળાએ અમને ખાવાનું આપવા સાર જગાદારને એક સાહેબ આવીને ખૂબ મીઠડી બાપામાં પાંચપચીસ સરસ્વતી સંબળાવી ગયો!

આઠ વાગ્યાને શુમારે, બારી બારણાં બંધ કરી અમને માઇસ્ટ્રેટ સાહેબ સન્મુખ લઈ ગયા. બન્ને બાજુ દંડાધારી સિપાઈઓ, વચગાળે દામકામ પિસ્તોલવાળા સાહેબો પણ ખરાસ્તો. અદાલતગૃહમાં દાખલ થઈ ન્યાયાસન પર બિરાજેલી જે મુર્તિને મેં જોઈ, તેનું મોં સહવારે ભોગજોગે કોઈએ જોયું, તો તે દ્વારોત્તરી બૂખે

મરે એવી મારી ખાતરી છે. અચૂત, બીજી આપવાની એકે એક જણાએ હાથ ધરીને ના પાડી. 'આવતાં પહેલાંજ કેવી' રીતે વર્તન ચલાવવું તે અમે તો નક્કી કરીજ મુક્યું હતું. માઈસ્ટર સાહેબે ફરમાન છોડ્યું કે પરમ દિવસે મહારે પ્રેમીડેન્સી જેલમાં તપાસ ચલાવી ન્યાયે આપવામાં આવશે.

આયો, પાછા અધારધરના રાજ થયા—ડોટીમાં. ધીમે ધીમે દંડાડો ચઢવા લાગ્યો—પ્રેમીડેન્સી જેલમાં ક્યારે લઈ જશે, તે કંઈ સમજાયું નહિ. વખત માળવા સાથે પાછાં મસ્તી તોફાન શરૂ કર્યાં. લાયબ્રેરના બગી પહારણીયાએને ૨૪ મી ડીસેમ્બરે દિવસે હડતાળ પાડવા માટે સ્વરાજ સરકાર તરફથી અમે ફરમાન છોડ્યાં—ઉપદેશ આપ્યો. આખરે ધડિયળમાં બે સવા બે પર કાંટા આપ્યો હશે, ત્યારે એક પાંજરા જેવી, તારના ગોળ ઘેરાવાવાળી લારી (cage) આવી. રસ્તાની બે બાજુએ બેળા થતા લોકોને ૨૪ મી તારીખે હડતાળ પાડવા સંબંધી તાકીદ આપતા આપતા અમે પ્રેમીડેન્સી જેલમાં આવીને હાજરાવા. બાજુની દાર કરી અંદર લઈ ગઈ મુકામ આપવામાં આવ્યો—આપણને પણ મળ્યો. પણ થોડીક વેળા બાદ એક જેલરે આવી મને ખજોડ્યો. કહ્યું "Hallo, you are here? Do you want to stay with young Das?" (આહો, તમે અહિં છો? ચિરંજીવ દાસ પાસે રહેવાની ઇચ્છા છે?) આપણે પણ ફેક્યું— I have no option, if you allow, I will certainly prefer it. (મારી મરજી પર થોડોજ કંઈ આધાર છે? તમે તેની વ્યવસ્થા કરો, તો મારે મન નો મેળાથી ખીલું.)

થયું. મને જૂદો પાડી ભોમ્બલ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. બીજાઓને બીજી બાજુએ લઈ ગયા.

ત્રણેક વાગે ન્હાઈ ઘોઘને ખાવા ભેટો—પણ એટલામાં મારી મુંઝાકાત માટે ઘેરથી આવકરતો આવતાં, ખાવું છોડી તેમને મળવા ગયો. દેવીઓને રાત્રેજ ટ્રેસીડેન્સી નેલમાં આણી સ્ત્રીવિભાગમાં રાખ્યાં હતાં. અને પછી તો ગવંડર સાહેબે કાઉન્સિલ બોલાવી, મસલત કરી રતોત્રય તેમને છોડી મુક્યાં હતાં. વાત એમ મળી, કે વળી બીજો દિવસે તેઓ સ્વયંસેવિકા તરીકે પાછાં બહાર પડ્યાં હતાં. બીજું એમ પણ જાણ્યું કે મહિલાગણ પકડાયા બાદ કોચે જના અમરખ્ય વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડ્યા છે, એટલુંજ નહિ, પણ શીખ સ્ત્રીવર્ગ પણ સ્વયંસેવકોમાં જોડાયો છે.

એક ઘોતિયુ અને સાદું પહેરણ પહેરીનેજ હું બંદીવાન બનેલો—એટલે ઘેરથી થોડાંક વાધાવસ્તર મોકલવા આપણે ધંરદી આપી. મુલાકાત વખતે હું અંદરથી ખૂરશી પર બેઠેલો હતો. અને વચ્ચે લોખંડી તારની જાળી હતી.—આવી રીતે વાતચીત કર્યા બાદ કોટડી તરફ પાછો ફર્યો. આણીપીણી પૂરી થતાં સાડાપાંચને શુભારે કોટડી બંધ કરી વાડર સાહેબ આવ્યા ગયા.

એક હાથ પહેળો લોખંડી ખાટલો; તાડછાની ગાદી; એક તાડછાતું ક્યું ઓશિકું અને એક કામળો પાથર્યો—એમ કરી મોજથી આપણે લાંબા પડ્યા—ઉઘવાનેસ્તો. અને ન્યાં સુધી ઉઘ ન આવી ત્યાં સુધી ખારસા ભેંસાસૂરી ગવાળે જોડેની કોટડીમાં બિરાજમાન શ્રી ભોમ્બલ સાથે મોજથી વાતો કર્યા કરી. જે કોટડીમાં રહેવાતું સરભાગ્ય મને મળેતું તેનો ધણું કરી સુરેન્દ્રનાથ બદોપાધ્યાયે પણ

સવાદ ચાખેલો. અને હતેન્દ્રલાલ બટ્ટાપાધ્યાય તો મારા આવતા પહેલાં સુરતજ એને પાવન કરી ગયા હતા.



*
* તપાસને દિવસે *
*

સરકાર બહાર તરફથી ફરમાન આવી ગયું, કે—અમારી તપાસ જલમાંજ ચાલશે; જે એક કોઇ ખાસ અભાવશાળી આગેવાનો (પાપડી ભેગી થેજ બદાય તેમ) અમારામાં આવી ગયા હતા; તેમની તપાસ ખુલ્લી અદાલતે ચાલે, તો કાયદો અને વ્યવસ્થામાં ખર્ચે પહોંચવાનો સંભવ હતો. મને અને બોમ્બલને આ વાત સાંભળી ધરતી પગ તરેથી સરી જતી લાગી; કારણ એ ઉર્જા ગામમાં એરંડિયા રૂપે અમારી જોડલીજ ગણાઇ હતી એમાં કંઈ શક નથી. સરજ ન્યાં આયમતો નથી એવી મહાન બ્રિટીશ સક્ષત નત અમને દૂરથીજ જોઈને યરયર ધૂજે છે, એવું જોઈ આપણે તો હરખભેર કોઈ પણ જાતની સગા અમી લેવાને કમર કસી.

પહેલાં તો ભોખ્યલની તપાસ અદાલતમાં ચાલશે, એમ વાત આવી હતી. પણ હવે તો તેની પણ નેલમાંજ ખચર લેવામાં આવી અને અમારા પહેલાં તેને ચાકે ચઢાવવામાં આવ્યો. અને સમનું તો—એ વરસ, વરસ, છ મહિના, ગમે તે દંડ; જેમ ધૂન ફરે તેમ તેમ જડજ સાહેબ (ક્ષણે ક્ષણે ચમ્પવતામુપૈતિ) Variety is charming—એ સિદ્ધાંત મુજબ વર્તતા સમગ્રો ઠોક્યા ગયા. ભોખ્યલને છ મહિનાની મખત કેદ અને સો રૂપિયાનો દંડ; અને દંડ ન આપે તો છ અડવાડિયા વધુ સજા એમ જજ-મેન્ટ મળ્યું.

તે પછી અમને લોકોને જૂમ પડી. કોર્ટેન્સપેક્ટર બાબુએ મને આદરમાન સાથે બેસવાને ખૂરશી આપી. બેરિસ્ટર શ્રી એસ. એન. હાલદાર નોંધ લેવા સારૂ હાજર હતા. પહેલાં તો માઈસ્ટ્રેટે ના કહી, પણ પછી તપાસ ખુલ્લી ચાલે છે કે નહિ એમ પ્રજ્ઞાં વળી હકારવાચક ડોકુ' ધૂણાવ્યું. શ્રી હેમેન્ડનાથ દાસગુપ્ત વિગેરે મદાસમાના એક બે માણસો પણ હાજર હતા.

બાબુલ દાયમાં ગાંડીને સારજન્ટો સાથે જૂની જુઝાની આપી ગયા. એક સ્વયંમેચકને પકડનારા બે સારજન્ટો આવી “અને પકડેલો માણસ એજ” એમ પિઝાન આપી ગયા. મને લાગે છે કે બે જાણીએ અકેક દાય ગાંડીનેજ પકડ્યો હશે—એટલે બાગી-દારી માત્ર રાખેલી.

એક પછી એક સ્વયંમેચકની જુઝાની લેવાનાં નાના પ્રારના મિત્રવિમિત્ર રમીસા જગતે અપાવા લાગ્યા.

એકે ક્યું “I don't like to be tried by a slave

like you" (તમારા જેવા શુભાગને હાથે મારી તપાસ આમે એવી ઇચ્છા નથી.)

બીજા એક ટીપ્પણીએ કહ્યું, I refuse to answer the servant of a satanic government (તમારા જેવા શયતાની સરકારના નોકરના સવાલોનો કોણ જવાબ આપે?)

ત્રીજો વળી એથીયે બદાદર. તે કહે, "If you ask me whether I am a volunteer, I will say I am what you choose to call a Gandhi goonda (હું સ્વયંસેવક છું કે નહિ તે પૂછ્યો તો તો કહું, કે બાવા, હું તો તમારો ગાંધીચુડો છું ગાંધીચુડો !)

મને પૂછતાં મેં જણાવ્યું કે "I am simply gaping with wonder at the truth spoken by the Christian gentlemen after kissing the Bible..... As I consider myself a free Indian I deny the jurisdiction of this court set up by the British falsely in the name of law and order. I hope to be released when the prison gate will be opened by the first president of the Indian Republic and that's on the 31st of December."

"આ, ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવાનો દાવો કરનારા સાર્વજનિક સાહેબો બાઈબલને અડીને જે અણબોલું સત્ય ઉઘાડી ગયા તેની સામું અન્યત્રીયા મટાં વઢાળીનેજ હું તો નિદ્રામાં રહ્યા છું. હું તો ખેતરને સ્વતંત્ર હિન્દીવાન લેખનો દોષથી કાપદો અને વ્યવસ્થાને નામે

ચિત્રીશોએ આ અદાલત રૂપી જે ઢોંગ માટેલો છે, તેની સત્તા સ્વીકારતો નથી. તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરને દિવસે સ્વતંત્ર ભારતીય પ્રજાસત્તાકના પહેલા પ્રમુખને હાથે મારી જેલનાં બારણાં ખોલાશે; ત્યારે હું છૂટો થઈશ એવી મને આશા છે.”

આલો, સખ થઈ. અમારે ખોત્તર જણાએ છ મહિના સરકાર બહાદુરને ત્યાં ધામો નાંખવો એમ ક્યું. અલબત્ત સરકાર મક્કત ખેંચાણે એવી કાચી નહોતી; એટલે અમને સખ તો સખતજ કરી. ફક્ત એકજ જણનો બાપ આવી સરકારને આગ્રહ કરી, નાકલીંટી તાણી પોતાના ચિરંજીવને છોડાવી લઈ ગયો. એ સ્વરાજવીરે લાલ-બખ્તની ચોકીમાં રાત્રે ખૂબ તોફાનટીખળ અને ફેદાફેદ કર્યા હતાં. તે વેળાએજ અમારા મનમાં દગદગી થયો હતો, કે આટલો બધો ઉત્સાહનો ઉભરો આવ્યો છે, તે શમી તો નહિ જાય ?!

હીક. સંજનો હુકમ થતાંજ એકસરે અદાલત ગાજી ઉઠી: —ગાંધી મહારાજકી જય-સ્વરાજકી જય-વિગેરે. એટલો શોર બકોર જામ્યો કે માજીસ્ટ્રેટે બયધંટ (Alarm) પણ વગાડ્યો. તોયે વાણીયામૂજી નીચી કરી, સ્વયંસેવકોને ધાંટાશોર કરતા અટકાવવા અમારી-આગવાનોની-દાઢીમાં તો હાથ ધાલવોજ પડ્યો. અદાલત તેમજ જેલના બધા અફસરો—અમલદારો અમારી સાથે સુન્દર રીતે વર્તતા, એની તો ના નહિજ કહેવાય. ઇન્સ્પેક્ટર બાપુએ મારી સાથે (શેકહેન્ડ કરી) હાથ દલાવી માફી માગી. ગોઝારી નોકરી જેટ આ બધું પાપ કરતું પડતું છે એમ કહી દિલગીરી જાહેર કરી. એ ગોઝારી નોકરી છોડી દેવા મેં તેને ઉપદેશ આપ્યો—એ ધૃષ્ટિનુ શુવામી મનોદરાને લીધે તો આપણા આ હાલ છે.

દસમી દીસેમ્બરને દિવસે, કામકાજ થેઇ રહ્યા પાઠ સૂતો હતો; એટલામાં જોઈ છું, તો દેશબંધુ ચિત્તરંગન દાસ, મૈત્રાના અબ્દુલ કલામ આઝાદ, વીરેન્દ્રનાથ શાસમલ, પદ્મરાજ જૈની, મોળાનાથ ખર્મન, વિગેરેની પધરામણી થઈ—ગિરફતાર થઇને તેઓ આવ્યા. અને વળી ખીજ એક વાર્ડમાં મૈત્રાના અકરામખાન, શ્રી સુભાષ-ચન્દ્ર વિગેરે પણ અમારા ટાળામાં જોડાયા છે એવા સમાચાર મળ્યા. તેમના વાર્ડમાં યોગાદ્ર ચીનાઓ પણ હતા. મેં સાંભળ્યું કે ખાંસાહેબને પોતાના સાથીદાર બન્યા જોઇ તેમણે કુતૂહળથી પૂછેલું, Opium, opium ? Cocaine, cocaine ? (અરીજુ ચોરીને આવ્યા કે કોકેન ?) ખાંસાહેબે એ વાર ડાકું ધૂણાવ્યું, એટલે સાન આવી હશે, તે સવાલ કર્યો, “ Gandi, Gandi ? ” ગાંધી, ગાંધી ! એટલે ખાંસાહેબે હા કહી. ‘ અરીજુ કે કોકેન ચોરવા સિવાય ખીજ કોઈ કારણે જોડા જવાય છે કે કેમ તેનું પાપડા ચીનાઓને શું ખાન ? સુનારનું ચિત્ત ક્યાં ? બાવળિયેન ?

પ્રેસીડેન્સી જોડતો યૂરોપિયન વિભાગ કંઈ જોવો તેવો ન ગણાય—ઉપર નવ કોટડી અને નીચે પાંચ. રમોડું અને ન્હાવા ધોવાની ઓરડી વાર્ડની અંદરન. સામે આસપાસ કોરાવાળી એક ખુલ્લી જગા પણ હતી. તેમાં એક હરણનું જોડણું પણ ફૂદા-ફૂદા કરતું. અને આપણા નાનકડા દાસ, ઉરફે ભોખ્યલ તો કવિરાજ ! એટલે તેને તો હરણાં જોઇને કવિતા કરવાનું ઉગી આવ્યું—તરતજ, છીન મોરા સુલોચને ગોદાવરી તીરે

હરિજુ હરિણી યથા ઉચ્ચ વૃક્ષ ચૂડે વિગેરે.

માછકેલે હરણકરણીને કંઈ કબૂતરોને માળે—વૃક્ષને શિખરે

જેનહોતાં બેસાડ્યાં, એ ખ્યાલ કવિત્વની લક્ષરીમાં બાધથીને રીંચે ન આવ્યો।

પ્રેસીડેન્સી જોલનો સુપ. કરનલ હેમિટન બહુ બમો હતો. રોજ સહવારે દાકતરખાત્રુને સાથે લઈ અમને મળવા આવતો. નામ-દાર વાડર સાહેબના હુકમ મુજબ બિહાનું વીંટાળી દઈ દરવાગઢ પાસે ઉભા રહી બડાસાહેબની આગતા સ્વાગતા કરવી પડતી. પહેલ-વહેલા તો દાકતરખાત્રુજ અમને નમસ્કાર કરતા—તેઓ પણ પરમેશ્વરનું માણસ હતા. સુપ. ને-અમે Good morning કહી આવ-કાર હેતા. તે પણ અમારી સાથે રીતસર ખાદીમીડી વાનો કરનો. બીજાઓના પેટમાં આથી દુઃખતું એ વાન માયી; પણ તેઓ અમારી સાથે ઝાઝી ગડબડ સડબડ કરી શકતા—કે કરતા નહિ.

વાડર ખીંચ સાહેબ પહેલાં લસકરમા હતા. પેન્શન લઈને પાંજરાપોળમાં—જોલમાં કામે વળગી ગયા ખૂબીની વાત તો એ, કે કેદીઓ કરતાં તેને કંઈ વધારે સુખ કે સ્વતંત્રતા હતાં એમ લાગતું નહિ. બિચારો લસકરી ખૂટ ઠોકી ઠોકી બપોને બ્હીવડાવવા ફોકટ ચલ કરતો રિપોર્ટ—હેવાલ લખતાં કલમ ભાંગી નાંખતો. પોતાની દેખરેખ તજેના કેદી કે ચોકીદારો પર સકો બળવવાનો તેનો સ્વભાવ હતો.

એક દિવસ સુપ. આવેલા; તે આવે છે એવી ખબર ન આવવા માટે એક કેદી—અધ્ધર (લાંબા વખતના કેદીઓને પાઠ-ળથી જોલનું અમલદારી કામકાજ મોપાય છે.) ને તેણે ખૂબ તરે-દથી ધમકાવ્યો, ત્યારે મને ખબર પડી, કે હિન્દુસ્તાનની બાપાની તમામ ચિત્રચિચિત્ર ગાગો દેવામાં સિંગ્સ સાહેબ અનુભવે મો ટકા

કુળ જન્યા છે. છતાં તેણે અમને તો કહેતા, “તમારે ફાવે તેમ વર્તો—ફૂદો, નાચો, પણ મારી નોકરી ન જાય, એટલું માત્ર સંભાળી લેજો.” જાપાને આંખે બરાબર નહોતું દેખાતું, એટલે કેદીઓ તેની પાછળ ભ્રમા રહી જીભ બહાર કાઢતા અને જાતજાતના ચાળા કરતા. નાચત જોઈને વિગેરે બધા અમને તો સારી પેઠે મદદ કરતા. હવે કેદીઓની વાત કરું.

પ્રેમીડેન્સી જેલનાં પખીડાંઓ અમને પરમેશ્વરની માફકજ પૂજતા—અમારા ઉપર ખૂબ ભક્તિભાવ રાખતા. રસોઈ કે જલમ-રિયાતું કામ જોઈ કરતા તેમનો પ્રેમ જોઈ તો અમે સ્તબ્ધ થઈ જતા. દરેક રીતે અમારી મરમરા કરતાં પણ તેમને મતોપ થતો નહિ—હજી પણ જાણે શુંનું શું કરી નાખીએ, એમ થયાં કરતું. જેલના પાણીના સંચાલનોમાં કામ કરવા જે કેદીઓ આવના, તે દરથીજ ધસારો કરી પૂજતા, કે કેમ સિગારેટ મિગારેટ પીશો? માંભળ્યું છે કે આ ખાતામાં (પાણીના સંચાલન વિભાગમાં) શુભ રીતે હજારો રૂપિયાની આપણે થાય છે. જે પ્રમાણે મરદાર જેલને એક જાતના વેપાર માટે નિભાવે છે, તે પ્રમાણે અંદરના અમલદારો અને કેદીઓ પણ અંદર જાતજાતના વેપાર (1) માટે છે, અને નિભાવે છે. મેં સાંભળ્યું, કે એક રૂપિયો આપવાથી મિપાઈ દારા આડ આનાની કિંમતની વસ્તુ તો જરૂર મળીજ શકે છે. મગૂરીવાળા કેદીઓ સાફ નરસું—સહેલું કામ મેળવવા માટે લાંચ આપે છે. રહેવાને માટે મોહદાર જગા મેળવવાને માટે બાકું આપ્યું તે મગવડ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ખાવાનું પણ લગ્નીદેનીના ચળકાટ વડે સ્વાદિષ્ઠ મેળવી શકાય છે. જેલના જીવનમાં માણુમાણુ

નષ્ટ કરનારી બીજી શી શી પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહે છે, તેનું વર્ણન આગળ ક્રમાનુસારે આવવાનું છે.

અહો ! તેજ આ પ્રેમીડેન્સી જેલ, જેમાં બોમ્બ કેસ વેળા શ્રી અરવિન્દ, ખારીન્દ્ર, ઉલ્લામકર, ઉપેન્દ્ર વિગેરેએ વાસો કર્યો હતો !

આજ સ્થળે નરેન્દ્ર ગોસ્વામીને ઠાર મારવામાં આવ્યો હતો !

આ ઠેકાણેજ પેલી બે દહતાની મૂર્તિ કાનાઈ અને સત્યેન્દ્ર - હસતે વદને ફાંસી સ્વીકારી હતી.

કાનાઈલાલની વાત યાદ આવતાં રોમાંચ ખડાં થઈ રહે છે. ફાંસીને દિવસે રહવારે ગબીર, નિદ્રામગ્ન કાનાઈને જેલર આણે છે. મક્કકાતે મુખડે, નીડરતાથી એ સ્વદેશવીર માંચડા પર ચઢી ગાત્ર છેલવહેલી મગ્ગ કરી લે છે, “અત્યા દોરડું જરા સરાવી લે, મારી દાઢીને લાગે છે !” મૃત્યુને એ પ્રમાણે વરમાળ આરોપવાનું કામ, એ યુગના બંગાળાની સાધનાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમા કાનાઈલાલજી કરી શકે. એ નરદેવને મારા કોટી કોટી પ્રણામ હો ! *

તેણે જ્યાં લીલા વિસ્તારી તે પૂનિત યાત્રાસ્થળે આવીને પાવન થયું, એ માર્ગે સદ્બાગ્યજ તો !



*શ્રી કાનાઈલાલ વિશે વધુ જાણવા માટે બોમ્બયુગનું બંગાળા વાંચવું.

✽

✽ અલિપૂર ✽

✽ જેલ ✽

તા. ૧૧મી દીમે ને દિવસે એક ટેક્ષીમા બેમાડી મને અને બોમ્બવને પ્રેમીડેન્સી જેલમાથી અનિપૂર જેલમા ખસેડી લઇ ગયા.

તે દિવસે રવિનાર હતો, એટલે જેલર સાહેબ આકાશમાના બાપને સભારવા સારૂ રીઝવે કરી મૂકેલી મિનિટોનો સદુપયોગ કરવા ગયા હતા અમરે ઘણો વખત બેસી રહેવું પડ્યું. રાજદ્વારી કેદીઓનો કબજો લેવા માટે આન્ટ નામના વાર્ડરની નીમણૂક થઈ હતી અમે પહોંચ્યા, એટલે તે બાગતની ખમર તેને પહેંચાડી. તે નામવર પણ કુદરતને જવાબ દેવા પધાર્યા હતા, તે કંઈ કંવાઈક ત્યા ગાળીને પગીજ આપ્યા. આન્ટ, ને બોમ્બવ તો કંઈ માથે

ભણેલા ગોડીઆ નીકળ્યા—ઘાટે તો તરતજ ભાઈસાહેબને ઓળખ્યા; પણ ભાઈ સાહેબને કંઈ યાદ આવ્યું નહિ. છેવટે પૂરી - ઓળખ આપી, ત્યારે ધ્યાનમાં ઉતર્યું ખરૂં !

જેલની ઓફિસમાં છોટા દાકતર ગાયુ બેઠેલા હતા. હું સાથે બજાર હતો ત્યારેજ મેં એમની નામના સાંભળી હતી. બીડલ નામે એક વાઈર આવીને કહે, “ ઓળખ્યા, આ દાકતર સાહેબને ? ” પેલા યાદગેપ સાક્ષી ! The man without memory !” ફક્ત મરડર કેસમાં શ્રી સી. આર. દાસ પૂછી પૂછીને મરી ગયા પણ જવાબ એનો એકજ, I don't remember ! મને યાદ નથી !

ચીફ વાઈર આર્થર રાયને આવી કહ્યું, કે હું જાને આવ-રીશ છું. તમારે પેટે ટાલક રાખવી.

પછી જેલર વિલિયમ રાયન આવ્યા એટલે આર્થરે તેની સાથે અમારી પિઝન કરાવી. તે ભાઈ સી. આર દાસ પકડાય જાણી પન્દર મિનિટ સુધી તો-ભારે વિચારમાંજ પડી ગયા. પછી ઝગડીને જાગ્યા, અને કહે, તમારે જેલમાં આવવું પડ્યું, તે ખાતે હું જાહુ દિલ્લગીર છું.

એ વેળાથીજ રાયન સાહેબની સહાયતાની અમારા પર છાપ પેડવા લાગી.

આતું બધું જોઈ, આપણા મનમાં તો થયું કે જેલમાં આવ્યા છીએ તે કંઈ જલ્દમાં તો નથીજ પડ્યા—બહારજ છીએ.

મોટા દાકતરે આવી અમને તોળ્યા અને માપ્યા. વજન ૧૫૮ પાઉન્ડ અને માપ પા ૬૮. મેં દરાવ કર્પો કે ગમે તે ભોગે દર ગડનાડિયે એક રતલ વધુજ વધુ—અને મારો એ દરાવ કંઈ

છેક નકામો તો નહોતોજ ગયો, એટલું ખસસ યાદ રાખજો.
આસો, હવે ઓફિસમાંથીજ જેલનો ખોશાક પહેરવાનું આપ્યું.
મેં બહુ કશું, કે અંદર જઈ કપડાં બદલીશ, પણ કંઈ માન્યું નહિ.
જેલમાં દાખલ થતાંજ લાગ શરમ, ધૂણા, ખીક બધાં દરવાજા
બહાર પોટલું બાંધીનેજ મૂકી જવાં પડે છે.

આગતે “યૂરોપિયન પ્રિઝનર” ગોરા કેદી—જેએ ગણવામાં
આવ્યા. જેલકોડમાં લખ્યું છે કે જેઓ સાધારણ કેદીઓ કરતાં
સારું ખાવા પહેરવાના અભ્યાસવાળા હોય, તેઓને જેલના અમલદારો
પોતાને હીક લાગે તો યૂરોપિયન વર્ગમાં દાખલ કરી શકે છે. ચીના,
સીદી, ફિરંગી વગેરે સઘળા જેલમાં યૂરોપિયન ગણાય છે—ફક્ત
કમનસીબ ભારતપુત્રો—સફળો પણ ધણખરું એ મગવડ ભોગવવા
નથી પામતા.

યૂરોપિયન વર્ગમાં મૂકાવાથી ખાવા પહેરવાની અને કામકાજની
બહુ સગવડો મળે છે. ગોરા દેવોનો—ગોરા રંગનો—ગોરા નામનો
આટલો મહિમા છે.

દૂકો ગાંધીઓ, ફૂડનું અને ટોપી લઈ આપજો જેલના બીન-
રમાં દાખલ થયા. એક નાનકડા વાડમાં અમને એને મનનીવાસો
આપ્યો. પછી સાંભળ્યું (હવે, તારીની) કે એ વાડનું નામ તો
Female Ward સ્ત્રી-વિભાગ હતું. એને માટે જે બંગાળી સંસ્કૃત
જેલમાં વપરાય છે, તે એટલે બધો ધૂળાપાત્ર છે કે મને અહીં
લખનાં પણ શરમ લાગે છે—ન બોલ્યામાંજ નવચુકું.

એ વિભાગમાં બે કોટડી હતી. એક ઓરડો અન્દરથી પણ
હતો. કુલ છ જણને રહેવાની સેઠ હતી. હું ઓફિસમાં જોડાઈને

તેજ વેળા ફેટલાંક સ્ત્રીકેદીઓને સ્થાનકેર કરાવતા હતા એમ જોયું
હયું. તેમને ખસેડીને અમારે માટે જગા ખાલી પાડવામાં આવી હતી.



*
 * દશ દિવસ *
 ની
 એકાન્ત કેદ *
 *

આપણી તો મરણ હતી, કે શ્રી યતીન્દ્રમોહન સેનગુપ્ત,
 જીતેન્દ્રલાલ બહોપાધ્યાય વિગેરેની સાથે જે આપણને રાખે, તો ઠીક
 મોજ આવે. પણ આટઆટલી ખાલી જગા હોવા છતાં સ્ત્રી વિભાગ-
 માંજ કયા સિતારાની અવગતિથી મને સ્થાન મળ્યું એ કાંઈ સમ-
 જાયું નહિ. જેરાંની સાથે પકડાયો હતો, તેથી તો એમ નહિ ચયું
 હોય, એમ પણ વિચાર આવ્યો. પણ હતારી ! એમને તો છોડી
 મર્યાદા, અને મને માત્ર જેરાંઓની કોટડીમાં ગોંધાઈ રહેવાનું ધનામ

મળ્યું ! હં, પણ પાછળથી ખચર પડી, કે ભોખ્યાને લીધે આ આફતનો હુંગર સેવક પર તૂટી પડ્યો હતો ! લાલખજારમાં એને ગોરા નામદારોએ મેથીપાક જમાવ્યો હતો.—સરકારે તેથી ફરમાન છોડ્યું, કે ખચરદાર ! કોઈ એના શરીર પરના ડાઘ-સોજા બેઠું બન્યો તો !—એને છેક એકાન્તમાં રાખ્યો. મેં તો કંઈ મેથીપાક આરોગ્યો નહોતો—પણ Young Das દામના ચિરણની સાથે રહેવાનો લાડવો ખાવા ગયો, તેનો બદલો મળ્યો.

ચોમેર બધે—માણસના દર્શનની તો વાતજ કેવી ? ફક્ત બ્યારે ખાવાનું આપવા માટે કે તાણું દેવા સારું કાંઈ દયામય મૂર્તિ દેખાવ દેતી ત્યારેજ એ Image of God પ્રભુની પ્રતિમાનાં દર્શન થતાં. હં, દરવાજામાં ચાવી ફેરવવા સારું એક નાનકડું આકારું હતું ખરું, તેનાથી મારો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ જળવાઈ રહેતો.

દિવસે આસપાસ કંટોરાવાળા એક કુંડાળામાં આગનેમ ભટકવા કરતા, અંધવા માટી પર કામગીરી પાથરી બંને જણા સૂતા સૂતા આકાશમાંના ચક્રાં કબૂતર ગણના. ત્રણ કામગીરી મળ્યા હતા. એક પાથરના, અને બે એકાદતા. અને વધ્યાસધ્યા લુગડાંનું કરતા ઝોશિકું.

અમે ગણાયલા યૂરોપિઅન કેદી, એટલે તમામ યૂરોપી વંશ-વનો અનુભવ મળતો જતો હતો. ઇશ્વરનો કેટલો આભાર ! વિજા-યન નહિ જઈ આવેલો, એટલે લોકો મારી ટેકડી બનાવતા, અને છટ્ટોનોન્સન્સ કરતા—જમ, મરકારની કૃપા તે દવે યૂરોપના અનુ-ભવમાં ખાટી શું રહે ? યૂરોપી પોશાક, યૂરોપી ખાણું, યૂરોપી રમોછો,—અને ટેક, ટેકી પણ યૂરોપનીજ ! એક નો ડીને-ચગર મંડિતો, અને તેમાં પણ વાદળાં થતાં હતાં, એટલે પંડી પંડ-

હું? અમારી અંધારકોટડીમાંની શરદી તો યૂરોપની ટાડથી પણ બે ડિગ્રી ચઢી જાય એવી હતી.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને એકદમ વધારે કામગીરી મળે એમ છે કે કેમ, તે પૂછતાં તેઓથી એકદમ દુઃખિત થઈ ગયા!—“દિલ્લીની શરદી કે જોલના કાયદા મુજબ આપી શકતો નથી,” પણ જ્યારે શરદીને લીધે જરા શરીર બગડ્યું ત્યારે બોલી સાદીને ગરમ લુગડાં આણી આપ્યાં.

અમારું ખાણું નાણુવું છે? જરા યૂરોપિયન “ડીશ” તો આપો—

સ્વચારે ઉડતાંજ “છોટ હાજરી” સાદો નાસતો મળતો— એક ખાણું ચઢા, અડધી પાઉરોટી અને થોડું માખણ. ચઢાને જોઈને થતું કે ગાયની કોઠમાંથી પેલી નામચીન પીળાપીળા પવિત્ર દવાજ (નામ ન જોડ્યામાં નવ શુભ!) ખાણામાં ભરી આણી છે કે શું? બહુ બહુ વિચાર કીધો, (એટલો વિચાર ન્યૂતને પણ નહિ કર્યો હોય!) પણ પેતું માખણ શામાંથી જનતું હતું એ ફારમ્યુલા હવું સુધી સમજાઈ નથી! પણ પેટોખાતું ફરમાન ઉપાપાય કેમ? જીભ પરવાનગી આપે ત્યાં સુધી—ખવાય તેટલું ખાતા; બાકીનું બંગીને આપતા.

હવે અગિયાર વાગે—

જાડા ચોખ્ખાનો ભાત, અડધાં રોંધ્યા અડધાં કાચાં બે ઈંડાં, થોડી દાળ, અને એક જાતના કોળાનું શાક આવતાં. રોજ એ રાત્ર એના એજ. જરા ફેરફાર તો સ્વપ્ને પણ નહિ. કોળાનું શાક કોઈ એરી તોફા સુગંધીવાળું આવતું કે તેની એથી સુગંધ ભાત

વિગેરે દરેકમાં મધમધી ઉડતી; એટલુંજ નહિ પણ મોઢીશે કલાક અમારા નાક પર ચોંટી રહેતી. દળને પાણીમાં ચઢાવે એમ તરે અને ખરે, પણ તેના દાણા પર નજર પડે, એટલે એમ થતું કે તે આપણા સામું ખડખડ હમી દાંતીયા કાઢી ફૂંકા બનાવે છે । । । એ બધું છતાં બંદા તો આંખકાન મિંચી મોજથી બાત ને ઈડાતી પેટમાં ટ્રાન્સફર કેરી આપતા, પણ ભોખ્યા નેતું નામ । એ કંઈ એમ ગાંજી બધ તેવી વ્યક્તિ ખરી કે ?—ગમે તેમ પણ સિંહનું સંતાન । તે તો મારું છાંડેલું કોળાનું શાક બાક સુદાં શ્રી વ્રજેશ્વર નમઃ કરીને ઉડાતી જતો. એનું નામ તે જહરાગ્નિ ।

પછી સધ્યાકાળે—

ખાસ્તું “ડીનર”—એ રોટલી, થોડુંક માંસ (તેમાં બટાકાને બદલે સરણુ ભેળેલું) અને પેલાં અર્ધ રંગસુગંધયુક્ત મહાદેવી તો ખરાંજ । માંસને તોડતાં તોડતાં દમટો નીકળી જતો. રોજ સાંભો દુકડો લખ સાગસામા એસી Tug of war (દોરડું જેવવાની રમત) રમતા.

એક દિવસ ફારસ થયો. વાર્ડર સાહેબ બધ કરી આધ્યા ગયા. કોઈ જણાય નહિ. પેટમાં કુરકુરીયાં બોલવા સામ્યાં અને બૂખનાં જોરથી નાડી પણ જળે મહાભિનિષ્ક્રમણ (I) નો રસ્તો ન લેતી હોય તેમ લાગ્યું. આગળે દિવસે માંજે માદાચાર વાગે ખાધેલું અને આજે એક વાગે તોયે કંઈ પેટપૂજની સામગ્રી જણાય નહિ.

ગુરખા પહેરેગીરને કહ્યું, કે જોલર સાહેબને ખજર આપો કે અને બૂખ્યા છીએ. હડે પેટે તેજે જવાબ આપ્યો, કે આપની

સાથે વાત કરવાનો અગતે હુકમ નથી. માર્યા દાર ! હવે ? છેવટે પહેરો બદલાયો ત્યારે ખચર મોકલી. જેલરે આવી બાગમાંથી વેંગણુ લઈ ધાણીમાંથી તેલ આણી બાંસીને મોકલાવી આપ્યું. સાથે કાઢના ભાણનો છાંડેલો સૂકોપાકો ભાત થોડો હતો. પણ એટલી મહેરબાની કંઈ એકાદી હતી ? ધન છે, બાપુ, ધન છે !

સાંજે પેટપૂર્ણ કર્યા બાદ સાડાપાંચ વાગે એરડી બંધ કરવામાં આવતી; અને અહા ! મચ્છરોની લંધારની લંધાર અમારી ઉપર હમ્મસો કરવા ચાલી આવતી. મારી ખાતરી છે કે - પ્રત્યેક મચ્છરનું વજન કમનીમાં કમતી નવટાંક તો હતુંજ. સરકાર માળાપની જેલમાંજ અમારી ઘેર ન ખોદાય, એટલા સાફ નાક બહાર રાખી ઉંઘતાં. અને સહવારે ઉઠીને જોતા તો શરીરના પ્રમાણમાં નોકતું કદ કંઈ એતું તો વધી જતું—ફૂલી ફાલીને દડો થતું—કે જેનું નામ દડો ! દિવસેયે ઉઘતા—ઘશ્વરે રચેલો કમ અને જીવનપ્રણાલી ઉલટાવી દેતા—ઉધીયત્તી કરી નાંખતા. સહવારે હંડી કહે કે મારું કામ, એટલે નહાવાનું પણ સાંજે રાખ્યું હતું—અમને ગોરા કેદી-એને પૂછનાર કોણ ? ! જેલના કાયદા મુજબ સહવારથી દશ કલાક સુધીના ગાળામાં ત્રણ ત્રણ વાર ખાવાનું મળે અને તે પછી ચૌદ કલાકનો અપવાસ કરવો પડે ! જે રોટી અને ચોડુંક માંસજ ખાવા મળતું, એટલે જૂએ પેટે મધરાતે જગી ઉઠતા; અશ્રુબીને નયને એમેર ટાંપી રહેતા, અને એ શિયાળાની રાતે પાણી પીને જોડ્યાઝડ્યા પેટા-બાને ઉપદેશ આપતા, કે ધીર પડ, બા, ધીર પડ. કાલે સહવારે તારી મનોકામના સિદ્ધ થશે. સારે નરસીએ ઉઘવાની કળામાં અમે બંને લાંડનના એમ. ડી. હતા એટલે કંઈ બહુ દુઃખ ન પડ્યું. અમારું

ઉઘતી વેળાનું મુકામળ (1) નામિર્મ-સગીન પહેરેગીરની ઉઘના ખસેવ કરતુ, એ વાત ચોકમ બોમ્બવના નાકની મિલગર્જના તો મે વારવાર સાબળી છે, પણ મારી પોતાની નથી સાબળી, એટલે તેને વિષે ઝાઝો રિપોર્ટ આપવાની મારી શક્તિ નથી !

કેડોક નામનો એક અંગેજ કેદી અમારા બચ્ચરનીનું કામ કરતો. એ પહેલા પિગાલી દુકડીમા (Flying corps) અમલદાર હતો ત્યાર બાદ કલકત્તાની વાઈ કમ્પનીમા કામ કરતી વખતે ઝોટો એક લખવાની બહાદૂરી બતાવ્યા માટે એક વરસ મોમાળાસો મળ્યો. આ કેડોક અને ઝોટા દાક્તરખાનુ એ બેના મુખદર્શનો અમારા નિલકર્મમા સમાવેશ થતો.

આરસી તો હતી નહિ—માર મ્હો બોમ્બવ બુએ અને બોમ્બવનુ હુ જોઉં પહેલો દિવસ તો આખોજ એક બીજના ખવાસી જેના પોશાક જોઈને ખડખડ હસ્યા કરનામાજ ગયેલો તે પછીને દિવસ આવે પોશાક પહેરી કોઈ બાવળની ગાંઠ જેના બરાઉ શરીરમાજા નેતાની મદનમૂર્તિ કેની દીપી ઉડે, તેની કપના કરી કરીને હસ્યા કીડુ. નહિ મને કાગળ, નહિ પેન્સિન, નહિ ચોપડી—કઈજ માધન નહિ, જાગીએ તેટલો વખત વીતાડવો તો જોઈએ ને ? ગુરખા પહેરેગીર અમાર એક માધન હતુ ખર. તેની કમ્પ મશ્કરી બેઠા બેઠા બનાવ્યા કરતા—તેને તો અમારી સાથે જોવાની મનાઈ હતી. એક દિવસ એક જાણુ સાદમ કઝીને પૂડે—ગાંધી મદાગમનુ રાજ ક્યારે થશે ? હત તારીની, હરે મે જાણુ કે આ કંઈ ગુરખા નથી, પણ બગાળી જાણુ છે—સગજ છે, આસામ વારી છે ! માણુમ બનેલો—ધીરે ધીરે પાત્યા પોપટ જેવો અમારે

વંશ થઇ ગયો.

રોજ એકનુ એક ડાસુ નિરખ્યા કરવાનું, તે બોમ્બલનું મુખ જોઈને હું તો કંટાળી ગયો. તોયે મુખદર્શન તો હજી સહેવાય તેવું હતું, પણ એના બેંસાસ્ટ્રી બડકામણી સગીત આગળ તો કેમ ટકવું તે મને એક ભારે સવાલ થઈ પડ્યો. એવામાં એક દિવસ ઘેરથી બધા મળવા આવ્યા, એટલે બોમ્બલને લઈ ગયા. અને જરાજરા પન્દર મિનિટ પાછો લઈ આવ્યા. ત્રણ મહિને એક વાર મુલાકાત અને એક વાર કાર્ગળ લખવા દેવાનો કાયદો હતો. એ પછીનાજ અડવાડિયામાં મને બે જણાં મળ્યા આવ્યાં. અમારા આગમન પૂર્વે અહિંના કેદીઓને લોખંડી તારના પાંજરામાં ઉભા રહીનેજ મુલાકાત લેવા દેતા. પણ અમને તો જેલરની ઓફિસમાંજ સવડ કરી આપવામાં આવી.

એવામાં શહેરમાં જગજગત અફવા ઉડી કે બોમ્બલને મારી નાંખવામાં આવ્યો છે. રોજ જેલમાં ટેલિફોન પર ટેલિફોન આવવા લાગ્યા. અમલદારોને ગભરામણુ છટ્ટી. મર હેનરી વ્હીલરથી માંડી તમામે જાગરની પૂછાપૂછ કરવા માંડી. અમે સાંભળ્યું કે મદાસબાના કાર્યાલય આગળથી તો લોકોની મેદની વૂટતીજ નથી. જેની ને તેની બીડ રહે છે. દિવાલ પર પાટિલું ‘માર્ચુ’— “ગમરાશો મા, બોમ્બલ હજી જીવે છે.”

રહવારે શ્રી નિગીથ મેન અને સત્યેન્દ્રચન્દ્ર મિત્ર મુપરિંની સાથે જેલમાં આવી પોતાની મગ્ગી આંખે બોમ્બલ સદેહે સજીવ છે એમ ખાતરી કરી ગયા. બીજી બાજુ, ધારાસભાની ખુરશી શામાવનારા બડેખાઓને ધાડ મારવાનો એક વિષય મળ્યો—ધારા-

સમાની બેઠકમાં બોમ્બલ વિષે સવાલ પર સવાલ ઉઠ્યા. સરકારે સાફ સાફ સમજાવ્યું કે બોમ્બલ છવે છે—તેનું ખૂન થયું નથી. અલિપૂરની સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિંડેન્ડ તરફનો દાકતરી પરીક્ષાનો રિપોર્ટ સુદ્ધાં સરકારે બતાવી કહ્યું. „ બોમ્બલને માર પણ પડ્યો નથી, તેના શરીર પર મારની એકે નિશાની નથી, એમ ખૂદ દાકતરનો રિપોર્ટ છે. ”

આ દાકતરી પરીક્ષા કોણે કોની ક્યારે કરેલી, તેની બોમ્બલને ખબર નથી—મને પણ નથી ! એમાંજ જોલની બધી ખૂણી છે. જોલની તો બલિદારીજ ન્યારી છે.

આમ એકાન્ત કેદમાં તો પ્રાણપ્રાણી ફફડી ઉઠ્યું ! સુપરિંડેન્ડ પાસે ચોપડીઓની માંગણી કરી. ઘેરથી “ નિર્દોષ ” ચોપડીઓ મંગાવવા રમ્મ મળી. વળી આરસી, કાંસડી, સાણુ, અને અસ્તરો પણ મંગાવવાની છટ મળી. કાળ પેન્સીલ પણ મળ્યાં. સાત સાત દિવસ માંગણી કરેલી તે હવે ઘોઠું દંતમગ્ન અને એક ટીનનું ખાધું પણ મળ્યાં ! હા...સ. હવે કરી મળ્યા રહી નહિ—દુનિયા જમ્મ મારે છે !

આ દશ દિવસ ખરેખરી જોલની વિટખાગ્ગાઓ બોમ્બેલી એમાં શક નથી. યાળી માંગવી, મિઠાનાં ઉચકવાં—પાયરવાં, કપડાં ધોવાં, વિગેરે તમામ કામ કરવાં પડતાં. એક દિવસ ચોટાક પાન-પટીનો મમાતો મળી આવ્યો. તેને ક્યાં છપાવે તો બાળત વડુ વિચારતાં પણ નિકાલ ન આવ્યો. કપડાંમાં રાખ્યો, ઓરડીને ખૂંચે મૂક્યો, એમ જગાઓ એ નામ જાડવી, પણ મનમાં બીક દની. એકલામાં આવ્યા કેટલાક સાહેબ. તે મારી રીત શીખરી મવા, કે

જેસમાંથી અપાયલી લુંગીના કમ્મર નિકટના બાગમાં જે એ પક-
વાળું કપડું છે તેના અંદરના પડને સ્પર્શ ચારે પાડી તેમાં ગજવું
બનાવવું । એ શોધ કોણે કરેલી તે ખબર છે ? મૂળ એક ચીના
કેદીએ કેડોક સાહેબને આ શીખવેલું. ચીનાઓને પણ ત્યારે જોણું
છે ખરું । જેસના પોશાકને તો ગજવાં હોતાંજ નથી; તે નોંધવું
હોય, તો નોંધી લેજો.

ખીજ એક ગમ્મતની વાત—

દરિપતાલનો એક કેદી જોસડ આપવા આવ્યો ત્યારે કહી
ગયો, કે દાકતર બાપુને કહીએ કે માથામાં વેદના થાય છે; તો
તમને દરિપતાલમાં મોકલજો, અને તમને ખીમ્તઓની સાથે વાત-
ચીત કયાગોષ્ઠિ કરવાનાં મંજશે. કાવ્યા ! દાકતરબાપુ આવતાંજ
બોમ્બલને એકદમ માથામાં શૂળ નીકળ્યું.—ખૂબ ચસકા મારવા
લાગ્યા. પણ એ બિંદુકુલ જૂની પુરાણી જુકિત સફળ નહિ નીવડી.
સુપરિંએ કહ્યું કે આદિજ એમની દવા કરજો. એટલે પછી
એક વાર દવા લગાડી માલિસ કર્યું કે તરતજ બોમ્બલે એક
ખજાસ સમજી લીધા સકેલી લીધી—દરદ મડી ગયું ।

વખત જલદી વીને એ ધરાદાયી સુપરિં પાસે કંઈ કામ
મજે તો દીક. એવી માંગણી કરી. તે કહે, My dear Boys, you
have had enough work outside ” (બચ્ચાઓ,
મજા કરો મજા. તમે કંઈજે તે કામ બહાર કર્યું છે ?) એટલે આપણે
પણ ગુપચાપ બેસી રહ્યા —વધારે કાલ્યા થવાનું ચોખ્ખું ન થાયું.
પછી વાડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે જોયું—ખીમ્તઓને કેવું કામ
સોંપતો હતો તે. લાડીથી કાપડને કાગળ પર ચોંટાડવાનું, પાકીદો

સમાની બેઠકમાં બોમ્બલ વિશે સવાલ પર સવાલ ઉઠ્યા. સરકારે સાફ સાફ સંબળાવ્યું કે બોમ્બલ છવે છે-તેનું ખૂન થયું નથી. અલિપૂરની સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિં તરફનો દાકતરી પરીક્ષાનો રિપોર્ટ મુદ્દાં સરકારે બતાવી કહ્યું. „ બોમ્બલને માર પણ પડ્યો નથી, તેના શરીર પર મારની એકે નિશાની નથી, એમ ખૂદ દાકતરનો રિપોર્ટ છે. ”

આ દાકતરી પરીક્ષા દોઢે કોની ક્યારે કરેલી, તેની બોમ્બલને ખબર નથી—મને પણ નથી ! એમાંજ જોલની બધી ખૂબી છે. જોલની તો બક્ષિહારીજ ન્યારી છે.

આમ એકાન્ત કેદમાં તો પ્રાણુપખી ફફડી ઉઠ્યું ! સુપરિંની પાસે ચોપડીઓની માંગણી કરી. ઘેરથી “ નિર્દોષ ” ચોપડીઓ મંગાવવા રજા મળી. વળી આરસી, કાંસકી, સાણુ, અને અસ્તરો પણ મંગાવવાની છૂટ મળી. કાગળ પેન્સીલ પણ મળ્યાં. સાત સાત દિવસ માંગણી કરેલી તે હવે થોડું દતમજન અને એક દીનનું પ્લાનું પણ મળ્યાં ! હા...શ. હવે કશી મળ્યા રહી નહિ—દુનિયા જાળ મારે છે !

આ દશ દિવસ ખરેખરી જોલની - વિટમ્બણાઓ ભોગવેલી એમાં શક નથી. ચાળી માંગવી, ખિજાનાં ઉંચકવાં-પાયરવાં, કપડાં ધોવાં, વિગેરે તમામ કામ કરવા પડતાં. એક દિવસ થોડોક પાન પડીતો મસાકો મળી આવ્યો. તેને ક્યાં છૂપાવવો તે બાબત બહુ વિચારતાં પણ નિકાલ ન આવ્યો. કપડાંમાં રાખ્યો, ઝોરડીને ખૂણે મૂક્યો, એમ જગાઓ બે ત્રણ બદલી, પણ મનમાં ખીંક હતી. એટલામાં આવ્યા કેડોક સાહેબ. તે સાચી રીત શીખી ગયા, કે

જેલમાંથી અપાયથી લુગીના કમ્મર નિકટના બાગમાં જો એ પડવાનું કપડું છે તેના અદરના પડને સ્ટેન્ડ ચીરે પાડી તેમાં ગળતું બનાવતું । એ શોધ કોણે કરેલી તે ખબર છે ? મળ એક ચીના કેદીએ કેડોક સાહેબને આ શીખવેલું ચીનાઓને પણ ત્યારે જોઈું છે ખરું । જેલના પોશાકને તો ગળવા હોતાજ નથી, તે નોધવું હોય, તો નોંધી લેજો.

ખીજ એક ગમ્મતની વાત—

દરિપતાવનો એક કેદી જોમડ આપવા આવ્યો ત્યારે કહી ગયો, કે દાકતર આમને કહીએ કે માથામાં વેદના થાય છે, તો તમને દરિપતાવમાં મોકલજો, અને તમને ખીજઓની સાથે વાતચીત કયાગોષ્ટિ કરવાના મળજો. ફાંખ્યા ! દાખરમાં આનતાજ મોખ્ખનને એકદમ માથામાં શૂળ નીમ્લ્યુ—મૂળ ચસકા મારવા માગ્યા. પણ એ મિ કુવ જૂની પુરાણી જુસ્તિ સફળ નહિ નીવડી. સુપરિંએ કહ્યું કે આદિજ એમની દવા કરજો. એટલે પછી એક વાર દવા લગાડી માનિસ કહ્યું કે તરતજ બોમ્બલે જેવ બધાસ સમજી લીધા સકેલી લીધી—દર મળી ગયું ।

વખત જનદી વીને એ ધરાદાથી સુપરિં પામે કઈ કામ મળે તો હીક, એની માગણી કરી તે કહે, My dear Boys, you 1910 had enough work outside " (બચ્ચાઓ, મજા કરો મજા તમે કઈજો તે કામ બહાર કર્યું છે) એટલે આપણે પણ ગ્રુપચાપ ખેસી રહ્યા —વધારે ગજા થવાનું પેલગ ન ધાયું. પછી વાર્ડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે જોયું—ખીજઓને કેવું કામ સોંપતા હતા તે લાડીથી કાપડને ઢાગળ પર ચોંટાડવાનું, પાકીટી

પરબીડીયાં બનાવવાનાં વિગેરે. એમાંથી ત્રણેક બતના ઉદ્યોગ પણ ચાલુ થયા હતા. એએક જણાએ તો ગાંધીટોપી, અધખેડા (રસીપર) અને એક પ્રેકારની ચોપડીઓ તૈયાર કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

એવામાં એક દિવસ જલગતના નિયંત્રા—સર્વ શક્તિમાન સર અબ્દુર રહીમ અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ અમને મળવા આવ્યા. તેમની મુલાકાત અમને તો ફળી—એકેક મચ્છર-દાની મળી. અમે જેનાં પર સૂતા તે બિછાનું એકદામ પહોળું રહેજા ઉંચું—ખરાખર કપર જેવું હતું. માથા આગળથી ઉશિકાની જગાએ સહેજ વધારે ઉંચું. આ અગાડું કપરામન કાઠી કાઠી દિવસ રાતે એવું તો હંકુગાર થઈ જતું, કે અમને લગતું, કે બીજે દિવસે સહેવારે જીવતાંજીવત પોતાની સમાધિ સ્વયંશુએ બેવાનું અમને પ્રાપ્ત થશે. કેટલેક દહાડે લોખંડી ખાટલા મળ્યા. ધીમે ધીમે સુખની માત્રા વધવા લાગી. કાયાની બરેલી ગાદી પણ મળી. અસખ્યત તે ખૂબ સહ્યવ હતી—સેકડો માંકડોનો વારસો સાથે લાવીજા હતી !

રાતે પહોરે પહોરે પહોરેગીરો આવી તાણું તાણી નેતા અને જાળીયામાંથી દીવાનું અજવાળું ફેંકી નગ્ન કરેલા, કે અમે અંદર છીએ કે અદૃશ્ય થઈ ગયા ! તેમના બારેમીલ જોડાનો અવાજ, તાળાનો ખડખડાટ, સુખ ઉપર પ્રકાશનું ફેફમ—નારકના ટેન્સો જેવું—અને મચ્છર માંકડોનો બેગુમાર પ્રેમ, દારૂડી ઠડી અને યોગીઓ સમા સૂક્ષ્મ ખોરાકને લીધે પેટમાં બિનામાં બોળવાં—હ્યાદિ હ્યાદિ શુભસંજોગોને લીધે રાત મોજાવી, જોનજોનમાં પસાર થઈ જતી !

* કાગ્રસ *
* નું *
* અઠવાલિયું. *

મહાસભાના કામદારોએ કાયદાનો ભંગ કરી સભા બરવાતું નહીં ક્યું હતું. શ્રીમતી હેમલતા દેવી, આશલતા દેવી વગેરેના પ્રમુખપણા હેતુ દરરોજ કક્કતામાં ટેકેટકાણે સભાઓ બરાવા લાગી. સિપાઇઓ લોકોને ઘેરી લે, લાકડીઓ ચલાવે, અરે બેરાંઓને પાણુ રહેજ છેડછાડ કરે; છતાં લોકો શાન્ત રહે અને પોતે પકડાઇ જાય. પોલિસ ભારી-ગાડી ભરીને આમ તેમ ફેરવી ખુલ્લા મેદાનમાં લઇ જઈ હાલવી નાંખતા. અને કદાચ અદાલતમાં હાજર કરે તો પાણુ જૂજજૂજ સગ્ન કરે. જલમાં જગાજ નહોતીની નાના નાના બચુ-કલા સરખા બાળકો સભા જરીને બાપણુ કરે—અને સરકારને ઉધડી

લે.-સરકારે ફરમાન છોડ્યું—કે છોકરાઓને છોડવા નહિ, કારણ તેથી નિશાળો ફૂલી ગુલામખાતાં બધ પડી જવા સંભવ છે. સિપાઇઓએ પણ આ ફરમાનનો ફીક સામ લીધો! કંઈ કંઈ ધરડાં ડાખરાંઓને, મછાળા મરદોને વિદ્યાર્થી તરીકે છોડી દીધા.

પહેલાં લોકો જેલ જતાં પહોંતા—હવે તો સરકારની મહેમાની એવી મિઠી લાગી, કે છોડવાને દિવસે કેદીઓ શોધ્યા જડે નહિ. સોળ વરસની અન્દરની ઉમ્મરના છોકરાઓને જેલના ફરવાગ આગળથીજ પાણીયું આપવાનો હુકમ આવ્યો; એટલે છોકરાઓ સાચી ઉમ્મરજ બતાવે નહિ. જેલના કામદારો દાકતરી પરીક્ષા કરીને તેમને છોડી દેવાનું કરે, પણ તેમની છૂટવાનીજ મરજ ન થાય. એકે જળે બપોએ ત્રણ ત્રણ વાર જેલ આવી જાય. જેલના ઉપરીને (સુપરને) સત્તા આપવામાં આવી કે જેમને જ મહિનોથી ઓછી સગ મઠ હોય તેમની પામે રહેજસાજ કબૂલાત લઈ છોડી મૂકવા. ધણાએ સ્વયંસેવકોની સગ વગર માંગ્યે ઘડી ગઈ-ફક્ત આગેવાનો-માંના ઠેસાકનેજ ગોંધી રાખ્યા—કારણ, નહિ તો મરકારનું તાક જાય.

તે વેળાના બગાળાના હિન્દુ મુસલમાન તમાગ નેતાઓ ધણું ખડું જેલ પાવન કરી ગયા હતા. સ્વયંસેવકોની ચીસાચીસ, ખૂમા-ખૂમ વિગેરે ધમાધમ અને કાયદેસર મંસ્તીને લીધે જેલના અમલદારો પણ બેબાકળા બન્યા. જમાની તગી, લુગડાં મળે નહિ, કામ-જાઓની ખૂટાખૂટ, જોરાકીનું દેવાયું—યા અદલા! આ આદતમાં કરવું શું?...

એક સાધારણ (અ-રાષ્ટ્રીય) કેદીએ વ-દેમાનદમનો પોકાર કરવાથી સુપરિન્ડેન્ટ એક ઝપાટો લગાવ્યો. તેજે સાદેમને હાસેલીને

ચત્તાપાટ નાંખ્યા, એકદમ ભયધટ—એલારમ—વગાડવામાં આવ્યો. કિંદ્યામાંથી મળીનગન લઈ નેવું પગ્નળી અને રોયલ વેસ્ટકેન્ટ દુકડી આપી અને જેલ પર છાપો માર્યો—આનુ નામ મચ્છર મારવા સાડે તોપ ફાડવી તે! '.

ખીજી બામ્બુ અગે સ્વરાજનાં સપના ધડવામાં મશગૂલ હતાઃ સ્વરાજ સ્થપાયે કોણે કયો ઝોદો લેવો, તેની વાટાઘાટમાં વખત જતો. કોને જેલમાં પૂરવા—કોને અદિસક ફાંસીએ ચઢાવવા વિગેરે વિગેરે અમે નક્કી કરવા મડી પડ્યા.

અમદાવાદ મહાસભામાં અમારે જવાનું થશે, તે વિષે તો શકમ નહોતો. લોર્ડ રેડિંગ અને પડિત મદનમોહન મોલવિયા કલકત્તાને આવ્યા છે. ગોળમેજી (રાઉન્ડ ટેબલ) બેઠકની વાતચીત ચાલી રહી છે. અમે દરેક ક્ષણે છૂટકારાની આશા રાખ્યા કરતા. જરા મોટરનો બૂકાર સંભળાય, કે “ઓ આપણને તેડવા આવ્યા,” એમ થાય. તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બરે દિવસે સરકાર સાથે વાતચીત થશે. ત્યાં સુધી ગાકું આપી બટકયું, એટલે છૂટકારા વિષે તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેઠી. હડતાળ બંધ કરારો, સ્વયંસેવકોને છોડી દેવામાં આવશે, પછી ગોળમેજી બેઠક થશે, દેશબંધુએ મહાત્માજીને તાર કર્યો, પણ મહાત્માજી કબૂલ ન થયા! હતારી! અમારી બંધી આશાઓ ધૂળ મળી. તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બરે એ સપૂર્ણ હડતાળ પડી, ફરી સ્વયંસેવકોને બહાર પણ ન નીકળવું પડ્યું. લોકોએ આપખુશીથીજ શાંતિપૂર્ણ હડતાળ પાડી. સરકાર Violence—અત્યાચાર, જોર જુલમ અને Intimidation પ્લેક બનાવવાનાં સત્તામણીં વિષે દોડી ન પીટાવી શકી. બત્રીસલક્ષણી સરકારે ખૂબી વાપરી જેલમાં પણ છૂટ મૂકી—અમે

તમામ જાણાએ અપવાસ કરીને હડતાળ પાડી.

એ બંધી ધાંધલ મરાડવા માટે જેલના કામદારોએ અમારી મદદ માગેલી. તેમની પાસે ખીજો રસ્તોજ નહોતો. અમારામાં દશ જાણાને એક વાડગાંથી ખીજા વાડમાં જવા રજા મળી. પહેલ-વહેલા જે સ્વયંસેવકો આવેલા, તેમાંના ૧૮ જાણા ભોખ્યાસ સાથે જેલમાં પધાર્યા હતા, તેમનો બધાનો અમારા ઉપર ભારે પ્રેમ હતો. અને અમારું કહ્યું તે સાંભળના. અમે ખીજા ધાંધલ બધે કરવા હુકમ કર્યો. શ્રીયુત સેનયુક્ત, હોતેન્યાયુ વિગેરેની મહેનતને લીધે મહાકષ્ટે થોડેક દિવસે જેલીઓ ધાંધલ મચાવતા અટક્યા.

તે પછી ખાવાપીવા બાબતની લડાઈ શરૂ થઈ. યૂરોપીય ખોરાકનો સુખભોગ અમે છોડી દીધો. ખીજાઓને જે ખાવા આપતા, તે દોરડાંખરતું ભોજન થવાને પણ અયોગ્ય હતું. એકેક ચોખાનો ચહેરો-ગાણું કુસ્તીયાજ પહેલવાન, ઉરફે રામમૂર્તિ જેવો; દાંત ભાંગે પણ ચોખો ન ભાંગે. અને ભાતમાં ચેતન અચેતન કંઈ કંઈ પદાર્થોનું પ્રદર્શન રહેતું. ફાંકરી, લાકડાની ઝીણી ઝીણી ટુકડીઓ, માખી, વાળ, હવડાં દત્તાદિ દત્તાદિનો શંભુમેળો તેમાં આવતો. દાળમાં ડૂંગડી મારીને પણ અંદરથી એકાદ દાણો કાઢી શકાય કે કેમ તે શક છે—તકું પાણી! મૂળને પાણીમાં બારીને દોઈ અડ-જુન પદ્ધતિથી બનાવેલી સ્વર્ગીય વાનગીને તરફારી-શાક-કહેવામાં આવતી. થોડુંક તેંતુલ* મળતું તે અમારો નોધારાનો આધાર હતું. બાર વાગ્યે આ બાદશાહી ખાણું ખાધા પછી બિંદુલ બૂખ રહેતી નહિ. જેઓ ખાણું લઇને આવતા, તેમનાં કપડાં ચપડાં કે રમોડાની

* મુખ્યત્વે આંગણીમાંથી બનતી બંગાળી વાની

આદર્શ સ્વચ્છતા જેમણે નિદાજેલી તેમને માટે ભાત દાળ ખાવાં એજ એક ભાતે તપશ્ચર્યા હતી !

પતરાંના ખુલા ડબ્બામાં ભાત, ડોલમાં ભાત, પતરાંનાંજ ડોલમાં વડે માપી માપીને અપાયેલી દાળ અને મુન્દર શાક ખાતી વેળા આંખમાંથી આનદાશ્રુ વહી જતા-રોમાંગ પણ ખડાં થતાં ! સદ્વારે પેલાં નામચીન લાપસીખાઈ પંધારતાં-અધોરે અને સાંજે ભાત અને રોટલીનો વારો થતો. તમામ જણાએ નિશ્ચય કરી લાપસીનો અદ્વિષ્કાર પોદાયો; એટલે સુપરિં સાહેબે વચ્ચે પડી રોટલી ને ગોળ મળે તેવી ગોઠવણ કરી. તે બાદ તો રંગોડાની કુલ વ્યવસ્થાનો ભારજ અમારા હાથમાં આવ્યો. ચેરીયખારી બંધ મવાથી ખાવાતું પણ હીકહીક મળવા લાગ્યું. એવામાં સરકાર “ બદ વર્ગ ” ના-સર્જિન કેદીઓ રાજદ્વારી ખીનરાજદ્વારી વગેરે વર્ગ પાડી “ ખાસ કેદી ” તરીકે સાફ ખાવા પહેરવા જેવાની ગોઠવણ કરનાર છે, જેમ માંગળવામાં આવ્યું. આશના પૂરમાં અમે તણાઈ ગયા. ખીણ કંઈ ધાધન મચાવી નહિ.

એવામાં શ્રીયુત સાતકોડીપતિ રાય આવી અમારી- સાથે જોડાયા. તેમના પરનો આરોપ જરા જાણવા જેવો છે—Organising an illegal assembly on the Harrison Road in a motor car હેરિસન રોડ પર મોટરગાડીમાં ગેરકાયદેસર સભા ભરવા માટે તેમને પકડ્યા હતા. અમે એએક શબ્દ અંદર ઉમેરતા—in a motor car on a tree—ઝાડની ઉપર મોટરગાડીમાં ગેરકાયદેસર સભા—આ પ્રમાણે આર્ટ ધડવાથી જરા સોદામણો અને પ્રમાણુમર લાગે છે—ફાંકડો દીપી હો છે. પ્રેસી-

ડેન્સી માઉન્ટેટ ધર્માવતાર ને. એન. મગ્દારને વંદ હતે એમનો મુકદ્દમો ચાલ્યો—એ નામવરજ અમાગ કાછ હતા. સાતકોડીપતિ બાપુ એનીજ સાથે પહેલાં એકઝીન્યુટીવ નોકરીમાં હતા. ગમે તેમ, પશુ તેઓ છટી તો ગયાજ, એ વાત સાચી.

આઢાઢા ! સાતકોડીપતિ બાપુના માયાળુપણાના શાં શાં કરું ગુણગાન ? સઘળાને ખવડાવ્યા પછીજ ખાય. મામ મચ્છી બચ-પણથીજ તજેલાં; પણ રાધવામાં એવા ઉસ્તાદ, કે જેનો જોટો નહિ. અમે ખાતા, અને બાપુજીને ઉદ્દેશીને કહેતા “કોઈ ખાજને હરખાય, તો કોઈ ખવડાવીને !” સાતકોડીપતિ બાપુ છૂપ્યા, એમ્ને વન, ડુ, થ્રી, એમ બેવી બધા એકીદાણે રડારોળ કરવા મડી પડ્યા હતા. એનું નામ તાવીમ, ડીરિપ્લીન । । ।



* *
* રંગરસ *
* તું *
* પર્વ *

ઈશ્વરી સાથે ૧૯૨૧મીની ૩૧મી ડીસેં ચાલી ગઇ. નમી-
ળના બળીયા તે સ્વરાજ કંઈ મળ્યું બન્યું નહિ, પણ જોલમાં
અમારા સ્વરાજની સ્થાપના થઇ ગઇ. ખાવાનું બનાવવાનું તે
અમારા હાથમાં આવ્યું. ટુકડો બે ટુકડા મામ પણ મળના લાગ્યું
—ઘેરથી મગાનીને પથારી અને ઘોતિયું ડગલો પહેરવાની પણ
છૂટ મળી એક બીજાને મળના હળવાની પણ બંધી રહી નહિ.
બહારથી આવનારા સગવડાવા સાથે મેળાપ મુલાકાત, અને કાગળ-
પત્ર લખના મેળનનાની પણ સરકારે કાપડો મુધારીને રંગ આપી
સિપાઇઓમાંના ધણી બલમનમાધથી વર્તતા—મોગ અમલદારો પણ

હવે જરા સાક્ષ્ય બન્યા. સામાન્ય કેદીની પેટે હારખંધ ઉભા રહેવું, “સરકાર સક્ષાત” વગેરે અપમાન બરેલી પ્રથાઓનો અમારા પર અમલ થતો અટક્યો.

એક દિવસ સરકારનો મુખ્ય કારબારી અને પોલિસ કમિશનર આવી જેલમાં બરાબર ડીસીપ્લીન-સુચવરૂપ જાળવાની નથી એમ કહી સુપરિં ડા. ઑશને ખૂબ દમદારી આપી ગયા. સાહેબે તરત બચાવ વગાડ્યો. જેલમાં આ ધંડ વાગે, એટલે બધાએ ઝપાઝપ પોતપોતાની કોટડીમાં ધૂસી જવું જોઈએ. સિપાઇઓ બંદુક લઈ બહારથી દોડી આવે—ત્રણ વાર બંદુકના બાર થાય. પહેરેગીરો સિમોડી બળવા કરે—બંધા વાર્ડ બંધ થઈ જાય. રાત હોય, તો મશાલો લઈ લઈ સિપાઇઓ ચોમેર ફરી વળે. કેદી નારી જાય, અથવા જેલના કોઈ અમલદાર પર હમસો થાય ત્યારે આ ધંડીનો રથકારો એકદમ ગાંઠ ઉઠે. અનેક વેળા ગાર્ડ લોકો-ચોટીયાનો બરાબર ડયુટી પર રહે છે કે નહિ, તે જાણવા માટે પણ એ વગાડાય.

હીક. હવે આ ધંડી વાગતાંજ સ્વયંસેવકો પોતપોતાની કોટડીઓમાં ધૂમતા હતા, એવામાં કેટલાક ગુરખાઓએ ધકકો મારી નેમને અંદર પેસવા ન દીધા ડયુટી સુપરિં જેટર્મણી સાહેબ જ્યાંનક તે દિવસે જંગના પ્રેસની મેનેજરીનું પોતાનું નિત્યકર્મ તથા ધૂમકેતુની પેટે ત્યાં ઉદય પામેલા. તે “સિવિલ ગાર્ડ” છે કે એવુંજ કંઈ એકાદ જીવાનિયો બોલી ઉઠ્યો હશે, તે તેણે એક છોકરાને ગળત્રીમાંથીજ પકડી દાખ્યો—એટલે તો ગ્રાન્ટ નામનો એક શીરગી વાર્ડર તેને મારતો મારતો કોટડીમાં લઈ ગયો અને ગોંધ્યો. આને લીધે ખૂબ ધાંધલ મચી રહી. સુપરિં સાહેબે હુકમ કર્યો કે ૪૮

કલાક દરવાજા બંધ રહેશે. પાછળથી એ હુકમ રદ કર્યો. અમારા-
માંથી આગેવાનોએ પણ બેથુ કે અપરાધ મૂળ આપણો છે એટલે
તેમણે ૩૬ કલાકના અપવામનો હુકમ બહાર પાડ્યો—જેનાથી
બંધુ તેણે આ પ્રાયશ્ચિત કીધું. આ બાજતમાં જોલર રાયાન સાહે-
બને કોઈએ કંઈ કહ્યું હશે તેથી તે હમતાં આવીને મને કહે,
Look at this, Mr. Sarkar, he has gone mad—
(જુઓ, જુઓ મિ. સરકાર, આ બાઈથી દિવાના થઈ ગયા હાજે
છે.) જોલરની ધીંગળ અને ક્ષમાવૃત્તિ પર હું ખરેખર અકિત થયો.
અરે, આ રાયાન સાહેબ એવા તો પરમેશ્વરનું માણસ, કે જોલની
આકરીમાં એક પાર્શ્વ સરખી લાંચ લીધી નથી. સિગારેટ સુધ્ધાં
પીતા નહિ હું તો કહેતો, કે પાદરી થવાને બદલે વળી જોલમાં
ક્યાં ફૂટી નીકળ્યા?

દર આવાડિયે એક રતલને દિસાળે વજન વધવા સાચું.
વાર્ડર બીડલ સાહેબ આવીને સલાહ આપી ગયા, કે ધાણી ફેર-
વજો, તો શરીરનું કાઠું બંધાઈ જશે—It is a lovely exer-
cise (રમણીય કસરત છે, હોં !)

આ બીડલ સાહેબ નવ રત્નોમાંના એક જેવા હતા. ઇંગ્લેન્ડ
બન્ધો—લસકરી દુકડીમાં પડખમચી હતો. સ્ટેશન માસ્ટરી કરેલી,
સ્પીનીંગ માસ્ટરી બગ્ગવેલી, અરે બાઈબલના કલાસ પણ પદાવેલા;
પણ બીજી બાજુ કોઈ ઇટાલિયન રમણી સાથે ભગન કરવાને વટ-
લાઈને કેવોમિક પણ ચર્ચ ગયેલા—સખ બંદરકે વેપારી !

આ બીડલ સાહેબથી જોલનિવામીઓ જરા બહુ બેચેન
રહેતા. જડની દેવી, કેસ ઉભા કરવા, સજા કરવી વિગેરે તોફાન

મચાવવા માટે સાહેબ બહુજ કાળજી રાખતા. ગમ્મતની વાત-તો હમુ હવે છે. એ નામદાર વળી જવાહરનું કામ પણ કરતા. પ્રત્યેક દુહાની દીક તેમને રૂપિયા મોળની શી મળતી. એક વાર કેહે, “પહેલે દિવસે ફાંગીએ ચઢાવવાનો અનુભવ કર્યો ત્યારે બહુ પીડા પડેલી, આખો દહાડો ખાંડું પણ નહિ. સ્ત્રીએ ખૂબ ધમકાવ્યો, કે એવું કામ કરવું નહિ. પણ હવે,—હવે તો કે ખ ગ ઘૂંટવાથીએ સહેડ લાગે છે!” તેણે અત્યાર સુધીમાં છ પ્રાણીઓને ભવનદીને પેચે પાર પહોચાડવાનું પુણ્ય જમા કરાવ્યું હતું! એક ખૂનના ખટલાનો ખાસામી અગ્રી વરસતી કેદની સજ્જ મેળનીને આપ્યો, તેને સાહેબ કહે, “તેં મને ચોડખા સોળ રૂપિયાના ખાડામાં ઉતાર્યો છે!” પણ અમારા આખા પંજી ખીડવ સાહેબ બહુ સુધરી ગયા હોં! ખાઈ પીને કેદનો પીડો પકડવાનું છોડી દીધું. વળી નાના રાવન માહેબ ખિદિરપૂરની જોલમા જોલર તરીકે ગયા—એટલે ખીડવ સાહેબ ચીફ વાઈર થયા. આને લીધે ખીડવ સાહેબના હરખનો પાર રહ્યો નહિ.

સુપરિં દાકતર એશ મને શીરગી હતા. મેડીક્લ કોલેજની એમ. બીની પદવી લીધેલી. પહેલાં મિલિટ્રી મરજન હતા. તેમનું હૃદય નમ્મુ-રોગીનું હતું. પણ ઘોડદોડ વિગેરેની શરત એવવાના બારે શોખીન હતા. તેમની માથે વાનચીનમાં ટુકડા પૂરવા મારા જેવા ગમારને પણ શોખીન બની રેમના રૂપરંગ ગુણગ્રાધ વિશે એ ચાર વાનો શીખી લેતી પડી હતી. જે શનિવારે રેમમાં હારે, તે પંજીના અંવાડિયામાં બોગ બાપડા કેદીઓના.—અને છતે તો મેનાના સરજ જગીયારે... એશ સાહેબ બહુજ હતા. અને

હવે ઘરડેવકાગચુ પેન્સીનને થોડા ધણા દવાડા રહેલા તેમાં કાંઈ ધોંધલ નહિ થાય એવી ખાસ એમની ઇચ્છા. અમેયે તક સાંધી ફીક ફીક સગવડો એમની પાસે મેળવી લીધી હતી.

એક દિવસ એંશ સાહેબ તપાસણી પર નીકળ્યા હતા; જોઈું તો કેટલાક અસહકારી કેદીઓ પાને રમતા હતા. ઝડપઝડપ સંતાડી દેવા જતા એક પકડાઈ ગયો. એટલે નીચે મુજબનો રસીકો વાદ-વિવાદ શરૂ થયો.

સુપ—જોશો, પાનાં કહાંમે મિત્રા?

કેદી—હમ કયા જાનતા, હમ તો કેદી હય, હમ કયા ખાહાર જાતા હય?

સુપ—જોશો કહાંમે મિત્રા, નહિ તો સજા દેગે—

કેદી—આમમાનસે મિત્રા હુઆ હય.

સુપ—જલદી જોશો, કહાંમે મિત્રા?

કેદી—તુમ દિયા!

સુપ—Where have you got these books? Where is the jail-mark? (આ મેપડીઓ ક્યાંથી મળી? જેલમાર્ક ક્યાં છે?)

કેદી—I have got them from Badshah Ma. (બાદશાહમિયાંએ આપી છે.)

સુપ—Is Badshah Mia the Superintendent of this jail? (બાદશાહમિયાં આ જેલના સુપર છે ગુન?)

સુપર નો હુકમ ધનથી તેને સેક—એકાંત કેદીમાં ગોંધવામાં આવ્યો. કેદી તો મેળવી નિમોડી પાડે ત્યાં આંશ મારવા

લાગ્યો. સુપન ને શક ગયો, કે સિમેડી વગાડી ધશિરાથી વાત કરે છે કે શું, જોથી બીજા કોઈએ આવે. જતા જતા વળી પાછા ફર્યા અને કહે—

સુન—શિડી દેતા હય કાહે ?

કોઈ—હમારા દિલમે આનન્દ હુઆ, પાગલ બિ, ગાના કરતા, હમ કયું નહિ શિડી દેગે ?

સુન—હાતકડી લાગાયગા !

કોઈ—અહુત અચ્છા, લેકિન મુખકડી કાંઠામે ભિયેગા ?

સુન—ધાની મે જૂડેગા !

કોઈ—(અંગુઠો—ડીંગો બનાવીને) સિંપવ હય ! ! ! (સાદી સજા છે.)

એક બંગાળી પાઠરીના બાપજીની રામેશ્વર બાપુ અચ્છી ટેકડી બનાવતા. બાપજીવ કલામમાં વિદ્યાર્થીઓ હસાહસ કરે છે એવું જોઈ વચ્ચે જીમ બહાર કાઢીને તે ધર્મ ખ્રિસ્તનું જન્મતત્વ સમજાવતા.

Jesus Christ was born by the Holy Spirit of God. This story is either impossible or wonderful. If I can prove the story is not impossible then it must be something wonderful. How was the first tiger born ? How was the first buffalo born ? How was the first man born ? Was it not by the Spirit of God and God alone ? So was Jesus Christ born Then

it is conclusively proved that the story is not impossible but something wonderful.

ધર્મપ્રિસ્તે પવિત્ર પ્રભુ દ્વારા જન્મ મદલ્ય કરેલો, ક્યાં તો આ વાત અસંભવિત છે કે ક્યાં તો અજ્ઞ છે. અસંભવિત નથી એમ પુરવાર કરું, તો અજ્ઞ તો ખરી કેની ? ચાલો, પહેલો વાધ કેવી રીતે દુનિયામાં આવ્યો ? પહેલા પાડાનો કોને પેટ જનમ થયો ? પહેલો માણસજ, કહોને, કેવી રીતે આવતર્યો ? તેમનો જન્મ શું પવિત્ર આત્મા તરફથી નથી થયો ?—એજ પ્રમાણે 'ધર્મપ્રિ' સમજવું. એ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે, કે એ વાત ગપાટો નથી, પણ અજ્ઞ છે !

શ્રીમાન બૃદ્ધેવ મદ્રાચારજી નક્ક કરવામાં ભારે ઉસ્તાદ. મુસાફરી, નાટક, મેળાવડા મિટીંગમાંનાં ભાષણો આદિની નક્ક કરીને ખૂબ ખૂબ હસાવના—પેટ દુઃખી 'નય ! " પંજમ અને ખિલાફતનો જુલમ " એ વિષયનું તેમનું એક ભાષણ અત્રે આપું છું—તેમને મોંઢેથી સાંભળવામાં જે રસ, જે મજા, જે ઝમક આવે તે તો એમાં તમને નહિજ મળે, પણ તોયે ગમ્મત પડશે—અને એમની શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. ભાષણ બહુજ મજાનું છે. સાચી વાત જાણ્યા વિના ધણા ભાષણખોરો પોતાને આવી રીતે ફજેત કરેછે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. ખિલાફતથી સારો દેશ કેવો અડળાઈ ઉડ્યો છે તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય, અને પંજમમાં કેવા ભયંકર જુલમ થયા તે—એટલે હિન્દુસ્તાનમાંથી ખિલાફત અને પંજમ દૂર કરવા વિષે ભાષણ આપે છે—

સમા ખૂબ જોરથી ચાલે છે, ધણાએ હિન્દી અને ઉર્દૂમાં

બાપણો કર્યાં. હિન્દી તો જેમ તેમ સમજાવ પણુ 'હિન્દી' સાંમળતી વેળા શૂનમૂન બંગાળી શબ્દજગતનો ભાવ નિદાણી રતબ્ધ થઈ રહ્યા—પોતાનેજ ધિક્કારવા લાગ્યા. ગમે તેમ સમા પરાપર આમી ત્યારે એક બંધે જે બાપણુ કર્યું તેનાથીજ રિપવ પર ખરેખરૈ પ્રકાશ તો પડ્યો. ધણુના ખાસ ખંતીલા આગ્રહથી બારે આડંબર સાથે બાપણુકાર મહાકાષ્ટે ઉડીને ઉભા થયા. બધા ઘેરાઘેરા કરતા હતા, અને વડાનો ફીણુ નર્મભેડી અવાજ તેમની સગમ શક્તિ આગળ દાર ખાઈ શરૂઆતીજ વિશ્રાન્તિ લઈ લેતો હતો—અમાનક બધા ચૂપ થઈ તેની સામે આંખો ગાંડી રિધર રતી ગયા, અને તેનો અદ્ભુત સ્વર આનંદના સમો ગગન (!) ગમવા (!) લાગ્યો—

વડા — પૂન્ય પ્રમુખ મહાશય, આર અન્ય બધાંડળ ! આમ આપસોક યદિ પર કાલે મિયા મિયા હય ! આપ સોગોષ્ટે મિત્રનેશ જીવર કુલ મનલખ હેના આદિયે. દેખિયે આગયોગ તો કષકોમે દરવખત ટામગાડી ચડને હૈં, થયાટર દેખને હૈં મગ.....અ..... અ.... આપસોક આપના દેશકા ખજર કુલ નદિ જનને હોં ! જે તો બડી શરમજી ખાન હય ! જોલિયે, તો આપયોગ જોલિયે ના !

(મજામાંથી કેટલાક જોડી હડે છે " હાં
હાં, જે તો બડી શરમજી ખાન હય ")

અમ દેખિયે પચતમમે કયા દુઆ, આપસોગોષ્ટે ખજર નદિ મિસા, કિ વદિપર ડાપેર લોગ કિને ખરાખી કિયા યા ! કુની ખાતમે વિયે દમ આપમે પામ મદેનન કરને દુ. આપસોગ પંચતમ—એ ર ખિયાકત કો કુલ જનને હો !

(ધણુએ કહ્યું, “ નહિ, નહિ, આપ બેચિને, છ)

સમૂહ કરલિછયે હમ આપયોગોકો સમઝાય દેગા !—

(આ સાંભળી કેટલાક બ્હીકણ જંગાળી જરા

ગભરાયા કે વખતે બરાબર સમજ તો નહિ પાડે !)

મેરે બાધયો લોગ (રડને સાદે) પંજનખમેં બહુત ખિન્નાઈત
હો ગયા —કિતને આદમીડો પર ઝુઝુમ દયા, ખૂન નિકાલા, જન
બિ ચલા ગયા, ઇતને બડી ખિન્નાઈત આપલોગ કમિ નહિ
દેખા હય !

(મમા, કોણુજનણે કેમ એકદમ શાંત રહે છે. બે

એક મૌનની સમામાં છે, તે કોણુ જનણે શા કારણથી

અવાઈ થઈ રહે છે. વક્તા ભાવના પૂરમાં તણાઈ

જતો દેખાય છે. તેની આખોમાં આંસુ ઉબરાતાં

હોય તેમ લાગે છે !)

મેરે બાધ લોગ (રડી પડે છે !) પંજનખમેં જો ખિન્નાઈત
હુઆ વડિ તો મહાત્મા ગાંધીને બોલનાના ? દેખિયે અબિ હિન્દુ
મુમક્ષમાનકો એક હોના ચાહિયે. આપલોગ એક પયસા, દો પયમા,
ચાર પયમા—એક રૂપયા, દો રૂપિયા, સો, દોસો, ચારસો જનકી
જીતની શક્તિ હોવે—યહિં પર દાન કર કે ગંગાસાગરસ્નાન
પુર્ણ પ્રાપ્ત કર લિછયે !

(ઉપમા સાંભળી સમામાં અહા હા ! તો અવાજ

થવા લાગ્યો !)

હમ ઔર કુછ નહિ બોલેગે (રડતાં રડતાં) દોડે દો એક
ખાત બોલકે બેઠેગે. દેખિયે, ચેહિ ખિન્નાઈત હિન્દુસ્થાનમેં બિ આ

ગયા—!—અભિ હમકો આપકો મળ્ય કોઈકો રોનેકા રાષ્ટ્રમ રૂા
 ગયા—હમકો જ્યન નિ સરણ નહિ હોના હયા! આપસોગોંકો એક
 કામ કરને હોગા—યે પંચનમકો ઔર ખિલાફતકો—યે દોનો કો
 દૂર કરને હોગા!—

(બાપજીકાર એકદમ બેગી પડે છે. જાણે બધા
 સમજી ગયા છે. જેમના ધડમાં (ધડમાં) પરમે-
 શ્વરે થોડુંક બુદ્ધિપી પાણી રેડ્યું હશે તેમણે હાથ
 મારી !)

કુમિત્રાના શ્રીયુત કાલિકાપ્રસાદ ભટ્ટાચારજી મહારાજ ચટ્ટોપાધ્યાય
 “બાલકેળવણીથી સ્વરાજ” નામનું એક બાપજી કરી એક વરસની
 સખત જેલ મેળવી અલિપુર જેલમાં પધાર્યા હતા. તેણે શરૂઆતના
 વાક્યોમાંજ આપણને સ્વરાજ કેમ મળે તેની યુક્તિ બતાવી દીધેલી.
 સરકાર બહાદુર આને લીધેજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સરજ આથમશે
 એમ ગભરાઇ ઉઠી અને ફટ દમને કાલિકા બાપુને જેલમાં ધોંતી દીધા.

કાલિકા બાપુનું આ બાપજી બગાળી અંધમાં સચિસ્તર આપેલું
 છે. પરંતુ તેની તમામ ખૂબી અને સુંદરતા બગાળી શબ્દમાલા અને
 કહેવતો અને તેમની સુપ્રોચ્ચ રસિક ગોઠવણી પર હોવાથી યુગરાત્રીમાં
 તેવા ભાવ દર્શાવવાનું લગભગ અશક્ય લાગ્યું છે. પણ એ બાપજીમાં
 સરકારને કોઈ પણ જાતની રાજકોહની ગંધ કેમ આવી તે સમ-
 જાતું નથી એવું એ છે. એમાં કેટલીક સામાન્ય અમંબદ્ધ દગધડા
 વગરની વાતોનજ પ્રદર્શન છે. એ બાપજી અત્રે આપ્યું નથી.

અનુવાદક

જે ને ને ને

* અથ નન્દલાલ પુરાણ

જે ને ને ને

જે સ્વદેશપ્રેમી મહાપુરુષ નન્દલાલના યશોગાન ગાઈ દિને-
ન્દ્ર પામુનો જન્મારો સફળ થયેનો, તે નરનીર નન્દલાલ, આ અલા-
ગિયા દેશનું શુ થશે એ વિચારી પ્રાણના રક્ષણ કાળે જોલમા
પધાર્યા હતા કવિએ ગાયુ છે કે—

નન્દલાલ તો એકલા
કરિલ બીગણ પણ,
સ્વદેશેર તોરે
મા કરેઈ હચોક
રાખિને સે છવન.

મહાત્માનું નન્દલાલે એક વેળા કોઈ મહા બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે પોતાના સ્વદેશને કાળે તે ગમે તે ઉપાયે પણ પોતાનું જીવન ટકાવી રાખશે, રાખશે ને રાખશેજ ! ! !

નામદાર સરકારે સ્વયંસેવકોને લગતું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું એટલે આપણા આ મહાપુરુષે વિચાર્યું કે તુરત તુરત બહાર પડીશું તો છ મહિના જેટલું મળશે—પણ ભૂલેચૂકે મોકું થયું તો તો જન્મભૂમિ કાળે જોળી ખાધા વિના છૂટકો નહિ થાય ! બહીના બહીના પણ એકદમ સ્ત્રીમંડળ સાથેજ પોને બહાર પડ્યા. મનમાં તો કંઈ કંઈ સોનાના કિડલા રચતા, કે બનનાં સુધી તો પકડશેજ નહિ, (સાથે સ્ત્રીમંડળ રૂપી દાસ હતી કેની ?) અને કદાચ પકડને તોયે છોડી દેશે ! પણ ભોગ બાપડના ! સ્ત્રીમંડળને તો છોડી મમકું પણ નન્દલાલભાઈને તો સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારવી પડી. ૧૭-૨ કક્ષમ પ્રમાણે શ્રી નન્દલાલને સામાન્ય સ્વયંસેવક તરીકે સગ્ન થઈ. પોતે “લીડર” નામનું પ્રાણી હોવા છતાં માત્ર એકજ વિચારે આ બપંકર અપમાન સહન કર્યું !—સગ્ન ઓછીજ થઈ એટલા માટે. ફરીદપૂરમાં અનેક નેતા બહાર પડ્યા હતા, એટલે હવે પોને લીડર કહેવાલા તો શું, અને ન કહેવાયા તો શું, એમ મદાસપછને થઈ ગયું હતું. વળી પોને જેલમાં આવી “લીડરશીપ એસાસિનેશન” નેતૃત્વની પરીક્ષામાં પાંચમાન વાર નાપામ થયા હતા. ફરીદપૂરના બાર વરગતી માંડી એંગી વરગતી હુમર સુધીના અગાળિન નેતાઓ ૧૭-૨ કક્ષમ મુગળ મળ મેળી જેલમાં આવીને ગિરાજમાન થયા હતા. નન્દલાલ બધાના કદામરા નોડર પેડેજ વર્તના—લીડર થઈને નાદક સરકારને અડી વરગ સુધી પોતને

રોટલા ખવડાવવાની ફરજ પાડી બચકર વિટખ્યાણમાં મૂકી દેવાનું
હીક નહોતું લાગતું. જેલ જવામાં ગમરામણે શી? પ્રાચીનકાળના
ઋષિઓ મમા મહાત્માઓએ વરદાન આપ્યું હતું—ક્રિએશન ગયો
ન ગયો, એટલે તો સ્વરાજ મળવાનું જ છે. તે પછી તો ગવર્મેન્ટ
હાઉસના દક્ષિણ આગુના ચોરડીમાં ગાદી તપ્તીએ બેસવાનું ભાગ્યમાં
નિર્મેણ છે.

પરંતુ ભોગ બાપડાનો! બ્રહ્માજીએ બંધી આશા ધૂળ મેળવી.
હવે કરવું શું? ધધાને અભાવે નન્દલાલજીએ જેલમાં એક નવો
ઉદ્યમ શરૂ કર્યો. એક કંપની બોલવામાં આવી—

Leaders & Leaders

Detractors & Back-biters

Managing Directors—Mr. Unmotivated Ma-
lignity & Mr. Infernal BusyBody.

નેતાઓ અને નેતાઓ

નિંદાખોરો અને ચાડીઆઓ

ગેનેજીંગ ડાયરેક્ટરો (સંચાલકો)—મિ. દેવાળીયા અને
જહનમિયા (ધોરખોદીયા અને નખોદીયા)

શ્રી નન્દલાલ આ કંપનીના કેનવાસર થયા અને શેરો વેચવા
લાગ્યા. જોનખેતામાં તો તમામ થાપશુ ભરાઈ ગઈ.

એવાં ને એવાં ધતીગો ચાલ્યા કરતાં.

એક ઉગતો આગેવાન (કવિઓ ઉગતા હોય, તો નેતા શા
માટે ન હોય, તે સમજાવજો?) જેલવાળી આગેવાનોનાં ચરિત્ર
અને છખીઓનો સંગ્રહ કરતો હતો. લેખક આગેવાનોને યોગ્યએક

સવાલો પણ પૂછતો હતો. નન્દલાલે પોતે યદ્યપે જ આ સવાલોના જવાબ લખી મોકલ્યા હતા. પણ પડીને છવનટતાં અને છખી બહાર પડાવવા એના જેવું માન્યુકન તે ખીજું શું? -

હવે એક ખાનગી વાત.

છવનટતાં અને છખી તો આપવાની છકર નથી ચાલતી. પણ પેલા સવાલ જવાબ તો મેં ગુપચૂપ જાળવી રાખ્યા છે તે તમને ભેટ કરું છું-એ શરતે કે વાંચકોએ કોઈને વાત કરવી નહિ કે બતાવવા નહિ-આખી મીચીને વાંચી જવા!!!

સવાલ

આપને કેવી જાતનું સ્વરાજ જોઈએ છે? સ્વરાજનો આપનો આદર્શ શું?

જવાબ

જે સ્વરાજમાં ખાવા માટે વેકવહિંતર ન કરવું પડે-તેનું સ્વરાજ મારે જોઈએ છીએ. મારો સ્વરાજનો આદર્શ ટેનિસનના Land of the Lotus Eatersના જેવો છે પણ જોડેવતે વિસ્થાપત જેવું મને તો પણ પતાવટ કરીશું.

સવાલ

આપનો આદર્શ છે તેનું સ્વરાજ મહાત્માજીએ આવું કહેલા આ અહિંસક અસહકાર દ્વારા મળી શકશે એમ તમને લાગે છે?

જવાબ

મહાત્માજીના આ શાંત આદેશનથીજ એ આદર્શ સ્વરાજ મળશે એમ લાગે તો છે. અત્યારથીજ એ અહિંસાની ટેવ પાડ્યા વિના બધિધ્ધમાં મોજથી ફરવાનું ક્યાંથી મળવાનું હતું?

સવાલ

આ ગળવળના અધિગ્રાતવ્ય વિષે આપનો ખાસ અભિપ્રાય કંઈ હોય તો જણાવશો ?

જવાબ

અહિંસાનીતિ ધારણ કર્યા વિના જાપનોયે જુદકો નથી. હવિ-
યાર ઓગર તો છેજ નહિ, વળી જીવવાની પણ જરૂર તો ખરીજ;
જોટલે અહિંસાનીતિજ ઉપદેશવા લાયક છે.

સવાલ

તમને લાગે છે કે આપણે શાંત રહીયું, છતાં સરકાર પણ
તરફથી શાંતિ જાળવશેજ ? અને સરકાર જાગૃત્વી જાદુજ અન્યાય
જુલમ અનર્થ થશે, તો પણ ભોકો ઠડે કલેજે અહિંસા પાળ્યા કર-
વાના એમ તમારું મગજ કહેછે ખરું ?

જવાબ

સરકાર તરફથી તો ચોક્કસ મારફત થશે—બાહુતી શુંકાઓ
ધમપાગડ કરશે, કરાવશે. જેથી સામુદાયિક સવિનયબગમાં રખત થાય
અને હિન્દુસ્તાન ઇંગ્રેજના હાથમાંથી ચમકી ન જાય. સરકાર
જુલમ કરશે ત્યારે પૂર્વ જંગાળના લોકોનો જીવ તો આજે નહિ
રહે, પણ કલકત્તાની આસપાસના જિલ્લાઓના રહેવાસીઓ તો
આન્મજાવાના જમાનાથી સહન કરતા આવ્યા છે, સહન કરે છે
અને હમ્મેશ માટે સહન કરવાને કમ્મર કમીને તૈયાર છે.

સવાલ

હિન્દુ મુમક્ષુના વચ્ચે સ્થાયીરૂપે મિત્રતા ઠકશે એમ તમને
લાગે છે ?

જવાબ

હિન્દુમુસ્લીમ બાઈચારે શા મટે ટકી ન રહે તેના કાલ્પ આપો. હિન્દુના મંદિરમાં મુસલમાનો દાખલ થઈ ગયા મુસ્લમા હિન્દુ દમની ઉપાસના પશુ થઈ ગયે! નાકલા ॥ મારવાડીનોએ તો મુમલમાની પાણી પણ પીતું છે અને નિશાળીઆઓ તો હિન્દુ અને મુમલમાનો બે-બાન સાન નીમરીજ ગયા હેમુ

બીજી એક વાત 'હિન્દુની સખ્યા ધીમે ધીમે ઘટે છે અને મુસલમાનોની તેટલીજ ઝંકપે વધે છે, એટલે ઘોડા જમાના બાદ તો હિન્દુ નામનુ કોડ પાણી રહેનાનુજ નથી એવે પડી હિન્દુ મુસ્લીમ એકતાની વાતજ શી? અને એ અમૃતચોષડિડુ આવે ત્યા સુધી ગોગર ગણેશની મનાહ મુસ્લિમ હિન્દુઓ લુગી પહેર્યા કરે, તો બધી આશ્વ ઢળી જાય, મુબાન ચલા !

સવાલ

કેટલાક કહે છે કે દેશ સ્વતંત્ર ન થાય ત્યા સુધી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ડીગ મારની નમામી છે આપનો શુ અભિપ્રાય છે? રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ની બ્યવથા કરવી ?

જવાબ

દોઢિયાપાણી વગર સ્કુલકોનેજ ચવારીએ તો દેશ સ્વતંત્ર થતા પહેલાજ કેળવણીના મળીયા નખાઈ જાય બે કેમ્પીન, એલ્ફિડના એન્થુએટો બીનપગારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનુ કામ ઉપાડી લે તો પડી દુમ ન થાય ?

પ્રમુખ, ઉપ્રમુખ, મની નિમેરે તમામ વિનાયગા પામ ચોલા દોના નેદએ ચેર, બેન્ચ, કોમેન્ટ્રિફ ફેન (પુરની, પાટલી,

વિમળા પખો) વિગેરે પશ્ચિમી દિશામાંના નામ નિશાન પણ હોયું ન જોઈએ. ફક્ત પ્રોફેસરને સારૂ મગજને તાજાંતર રાખવા આનો મરજતમ તૈયાર રાખવો. વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પાંચ રૂપિયા આપે એટલે તેને પામ કરી દેવા જોઈએ. છોટરાએને અંગતસરલ આપવા માટે માસ્તરોની પગથોળી કરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી એટલે ધનું.

સવાલ

હિન્દુસ્તાનમાં જુદી જુદી ગતિઓ અને ધર્મોપદેશ વમે છે. એ દશમાં Indian Nationalism હિન્દી રાષ્ટ્રીયત્વ કેવી રીતે ધરાશે? અને ધણ કદાચ, તે તે કેવું થશે?

જવાબ

જુદી જુદી ગતિઓ અને ધર્મો હોવા છતાં પણ ઇચ્છના નેથી એકાદ બદારની શક્તિ હમોશ બારતવર્દનું ગણું દાખી રાખે તો હિન્દી રાષ્ટ્રીયત્વ દેશભ્રમર રહેશે અને સુંદર દાખી નીકળશે— જેની વિશ્વાસતમાં અનેલી ચીની માટીની મહાદેવની મર્તિ, તેવી એની મર્તિ થશે.

સવાલ

હિન્દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય સંગઠનમાં મહાત્મા ગાંધીના ફાળાનો સ્થાયી પ્રભાવ કેટલો?

જવાબ

આ વિષયનો વિચાર સો વરસ પછી થશે. એક વરસ પહેલાં એ બાબતમાં લોકોની ધારણા હતી હતી. હવે ત્યાં પાને નીચો પડ્યો છે. ભવિષ્યમાં કાલુ બજે-ચરશે કે હેનરશે.

સવાલ

રેડિયા વિશે શું કહો છો ?

જવાબ

મજાની વસ્તુ છે. સૂતર કાંતશે તેમનું આજમ ટળશે, કાપડ સસ્તું પડશે, નાના મોટાં બધાં મારફત ઘરમાં પૈસા આવશે-હરખ-ખોરા રેડિયાની ઝાળથી ભાગી જશે. વિદ્યાવતના મનુષ્યે જુએ મરશે અને તેથી હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ અપાવશે.

ચોડાક દહાડા બાદ એક દિવસ બહારના એક મજૂને એક ગળવાનો કેમેરા લાવી નન્દલાલને પોતાની છબી પાડવા દેવાનો આમંત્ર કર્યો.

આ પહેલાં નન્દલાલે કોઈ દિવસ એકલા છબી પડાવી નહોતી. એટલે આ છબી પણ કેએન-ડર-પંચાગ અને છાપાઓમાં છપાશે એવું સાંભળી બાપડો ખૂબ ખીંચો. બંગાળી પેપરોમાં ચિરંજીવ દાસ, સુભાષચન્દ્ર બસુ, કિરણુશંકર રાય વિગેરે આગેવાનોની એવી એવી છબીઓ અપાઈ હતી, કે તેને લીધે નન્દલાલે વિચાર્યું કે નાહક તરફી લીધે લાભ શો ? લાંબા પડોળા શાહીના માખા નીચે પોતાનું નામ લખી દેશે તોપણ આવશે.

નન્દલાલ બાપડા પસ્તાઈને કહે, હવે પછી ૧૭-૨ કલાક મુજબ લીડર થઈને જેલ પધારે અને છ મહિના દોડાય તેની છબી અને હવનકદાઈથી બહાર પાડવાનો રિવાજ નીકળે છે એમ જાણતો તો પહેલેથીજ છબી પડાવીને અને છોદમી લખી કાઢીનેજ જેલ આવતો !—મનમાં ને મનમાં નફી દરાવ્યું કે બહાર તો નીકળવા

દો, પછી હાથોના કાલમના કાલમ જા.ખ.ને કોન્ટ્રેક્ટ બાવે બાડે
સાત દિવસ સુધી ઉપરાગપરી જીવનચરિત્ર અને છપ્પી છપાતીશું.

મન્દિગ્નુ શિખર સૌ કોઈને દેખાય છે, પણ ટેક નીચે અધ-
કારમાં પડી રહી જે જીવ બીનની ઇંટ, બન્યા છે તેની વાત કોઈ
વિચારતું નથી. પણ ના, નન્દલાલને એવા અન્યાયી ધારણો નહિ.
જે સમજા સ્વયંસેવકો પ્રહુલવહેલા સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં બહાર પડી
જેલ આવીયા તેનું જીવન કોઈ લખતું નથી એમ જોઈ નન્દલાલે
તે કામ કરવાનો બાર પોતાને માથે લીધો અને આગળ ઉપર વહું-
વેલા પેલા જીવનદમાંત લેખકને રૂને ચાલી ફેટલાક સવાલો પૂછાવી
મગાવ્યા. જે જણાએ તેના જવાબ આપ્યા. બાકી બધા એટલા
બધા સાત્તિક વૃત્તિવાળા નીકળ્યા, કે ના બાધ, અમારું કુદ જીવન
અમારે બહાર પાડવું નથી.

એક દિવસ મહાસંવાદ નીકળ્યો કે આ મહાત્મા ગોંધીનું
(તેલ—કો—ઓપરેશન) અસહકાર આળ્યું ક્યાંથી? કોઈ કહે
તેમને ટોલરેંસ પાસેથી મળ્યું છે; કોઈ કહે ગુજરાતી વૈષ્ણવ, એટલે
તેમના જીવનમાં જ એ તત્ત્વ ગૂંથાઈ ગયેલું. પણ નહિ, નન્દલાલે
સમગ્રાણુ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે અસહકાર બંગાળની સૂચું માલિ-
કીની વસ્તુ છે. દોડસો વરસ પર ત્યારે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ
કાપડનો ઉદ્યોગ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન માંડ્યો હતો, ત્યારે તેનો
જીલમ ન વેડાવાથી વણકરોએ અગૂંડોજ કોપી નાંખ્યો, કે જીલમ
વેડવો ન પડે. તે પછી દીનબન્ધુ મિત્રના “નીલદર્પણ” માંથી
નહીયા, યજ્ઞોદર વિગેરે જીલ્લાના ખેડૂતોએ ગળીની રોપણીજ
બન્ધ કરી દહ નીલવરોના જીલમમાંથી કેવી રીતે મુક્તિ મેળવી

હતી તે જણાઈ આવે છે. વળી આપણ કવિવર રવીન્દ્ર બાપુના લેખોમાં તો શબ્દે શબ્દે અસહકાર ચુંબ્યાજ કરે છે. અસહકારની સૌ વાતની એક વાત એ છે કે દુઃખ દ્વારા, આત્મશુદ્ધિ દ્વારા સ્વરાજ મેળવવું. સ્વામી વિવેકાનન્દે પણ કહ્યું છે:—

“ સુખથી તો બધા પીગળે. દુઃખ પર ગ્રેમ રાખે તેજ ખરો.”
રવીન્દ્રનાથે ૧૩૨૧ (બંગાળી) સાલમાં બાદરવા મહિનામાં

લખ્યું હતું—

“ હું ધનિક, નક્કી યાદ રાખજો કે તારા દુઃખનો પાર નથી. તારે પગે ચાલતાં સ્વર્ગ જવું પડશે અને દયિયાર વિના લઠ્ઠું પડશે.”

આ સ્થળે ચોક્કસ અર્ધસાતત્વનો નિર્દેશ છે. બરાબર છે, વિના દયિયારે આપણે લઠ્ઠું પડશે. રવીન્દ્રનાથે વળી ‘ગોરા’ માં બચાવ નહિ કરવાની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપી દીધો છે. પોલિસના જુલમ અટકાવવા ગોરા મુકદ્દમામાં પડ્યો પણ સરકાર પર બદા નહિ એટલે તેણે બચાવજ કર્યો નહિ. એટલે ગોરાની મુક્તિ તે અસહકારીઓએ ચોરીજ લીધેલી છે. વળી એખેર વાલીમાં એક સ્થળે મહેન્દ્ર કંઠક વાંચી સંબળાવે છે—અને પુત્રગ્રેમી મા રાગ/સદ્ગી સગળનું નથી છતાં દીકરાના માન ખાતર તે તુરકી બાપાનું દર્શ એમ ધારી સંભળે છે—એમ રવિબાપુએ કહ્યું છે. બોમો, દુનિયામાં આટલાટલી બાપા દેવા છતાં તુરકીનોજ કેમ ઉદ્દેશ આપ્યો ! કારણ, ખિલાફત ! ખિલાફત ! અર્ધિ આપણા આ ખિલાફત સંભાળના બળકારા છે, અને પંચતના જુલમ બાળન તો કયે કેટલું બધું લખી ગયા છે—અરે શીખો પર જુલમ થયો છે એમ પણ કેટલું

બધું આગળથી બિચ્ચ ભાળી ગયા છે, તેની દુનિયાને ક્યાં ખબર છે? બુઝેલી એની કવિતામાં જે ગાય લીટીમાંજ જલિયાનવાલા આગતું કેટલું-આખેદન ચિત્ર છે!—

પંચ નદીર તીરે—મક્તદેહેર રક્તલદરી

મુક્ત હૃદય કિરે ?

(પંચ નદીએને કિનારે મક્તશરીરનાં લોહી કેમ છૂટ્યા ?)

સરકારી માનમાંદના ત્યાગનો તો રવિઆમુએ નાહટની પદવી તણવેજ રસ્તો થાતાવેસો. અને કર-અટકાવ પણ તેનીજ પ્રજાએ કરી દેખાડ્યો છે.

ધણક ધારે છે કે મહાભાઈએજ રેડિયાની વાત પહેલ વહેલી સજાડી. ૧૯૧૭ની સાલમાં બંગાળ પ્રાંતિક પરિષદની બેઠકમાં પ્રમુખરચાતેથી શ્રી ચિત્તરંજન દાસે રેડિયાની વાત સાફ સાફ બોલી બતાવેલી—રેડિયા વિના આપણો ઉદાર નથી એમ કહ્યુંજ હતું. વળી અમૃતસર મહાસભા વખતે તો ગાંધીજી સુધારાનો લાગ લેવાની અને સહકારની વાતો કરતા હતા, અસહકાર તો દાસ આમુએજ સૂચવેસો. અને મત લેતાં દાસ બાબુનીજ જીત થઈ હતી.

રાષ્ટ્રીય શાળાઓ કાઢવી—વણવા કાંતવાનો પ્રચાર કરવો, વિદ્યાપતીનો ત્યાગ, હડતાલ અને ઉપવાસ બધું બંગાળીઓએ ૪૦ સં ૧૯૦૬માં કરી બતાવ્યું હતું. આ બધાં કારણોથી ચોકધું સિદ્ધ થાય છે અને એ બાબતમાં દોષને શક નહિ રહે કે અસહકારની ચળવળમાં એવું કશું નથી, કે જે બંગાળીઓએ નથી આપ્યું કે નહોતા બાણતા.

હાં આ બાપણું સાંભળી એકદમ બધાની આંખો ઉઘડી,

આટલા દિવસ જે બંગાળ હિન્દુસ્તાનને તમામ પાક પહેલવહેલા
 શીખવતું આવ્યું છે, જે બંગાળ વિશે ગોખતે સાહેબ કહે કે
 What Bengal thinks today India will think to-
 morrow— (આજે બંગાળને સહે તે કાલ હિન્દુસ્તાનને
 ગમે હોય) તે બંગાળી આ આજકાલના અસહકાર માટે ગુજરા-
 તનું દેવાદાર તરીકે એવું જાણી બધાના હૈયાં ઠંડા થયાં. બધા
 નન્દલાલ બાપુની પ્રુદ્ધિમતા પર આફરીત પોકાર કરવા લાગ્યા.



* * *

* દૈનિક જીવન *
નાં
* કંઈક ચિત્રો *

* * *

અમિપૂર જેલ સ્વરાજ આશ્રમ યહ પડી છે કોઈ સાધક
અથ લખે છે, કોઈ ધ્યાન કરે છે, કોઈ ધર્મઅથ વાગે છે કોઈ
દાય નોંધ ભરિખ્યાણી ભાષે છે, કોઈ ચોટવી-શિખાનધનનો
મહિમા ગાતુ ફરે છે અને કોઈ રમ્યાજ કરે છે ! મૂઝા વાચાળ
થયા છે, પાગળા પહાડ ઓળંગવા લાગ્યા છે, સૂકા જાડ ખીણી નીક-
ળ્યા છે, ગંગામા રેલના પાણી ઉભરાયા છે—જેમમા કરેલી સાધ-
નાના એના એવા પ્રમાન ! જેણે કોઈ દહાડો પણ મા સરસ્વતીનો
રિચાર સરખો કર્યો નથી, તેઓ પણ સાહિત્યની સક્ષમ મર્યામાં
ભરાગૂલ ગળ્યા !

બારીસ્ટર શ્રી વીરેન્દ્રનાથ શાસમજે કાયદો તથા અમારી ભાષા-
તત્ત્વની ચર્ચામાં ડોકીયું રહ્યું. તેણે Apology (એપોલોજી) થી
સતોષ ન પામતાં નાકોકોણ નામનો શબ્દ સરજ્યો: અર્થાત નાક-
લીટી તાણી ક્ષમા વાચની તેનું નામ તે નાકોકોણ. એક ગૌરવર્ણ
બાધ ધીમે ધીમે બાવળની ગાંઠ જેના બનતા જતા; મેં કહ્યું એના
શરીરમાંથી જાણે રક્તનું આગ પ્રસરે છે. વીરેન્દ્ર બાપુ કહે: માફે
કંઠનું કાગ કૂટે છે. રંગીન માણસનું રક્તનું આગ હોય તો કાગ
માણસનું કંઠનું કાગ હોયજ એ એટલ્યાનો નિયમ છે.

માત્ર બાવાનાત્વનું શ્રાદ્ધ નહિ પણ સેકડો પ્રકારનાં કાગો
રચવામાં પણ વીરેન્દ્રબાપુ એકદો હતા. હજારો, દોઝરો વિગેરે વિષયો
પરની કવિતા તો એમનીજ. અકા, એ સાચુજ કહી ગયો છે.
" કંઈ કંઈ કાળોકાસો પત્થર તમે દયાપેજા પડ્યા હશે. "

વેળા એક અસહકારી કાર્યવાહકને કહેલું “આ તમે શું ઉકાળવાના ? પહેલા બોમ્બ પાર્ટી ગોઠવીને બે ચાર પીરતોડ અને એક બે બોમ્બ વની આવી સર્જી કરી ગયેલી ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો નાશ કરી નાંખવા નીકળ્યા હતા ? ને તેમાં ઇંગ્લેન્ડને તો કંઈ થયું નહિ, અને તમારું ભવિષ્ય બગડ્યું ! એક વાર એ તો વિચારો કે ઇંગ્લેન્ડ આત્મા જાય તો તમારા શા હાલ થાય ?—મોટા અસહકાર કરી ગોરાઓને હંફાવવા નીકળ્યા છોતે ! આવી રેલગાડી, ટેલિગ્રાફ, વહાણ કયાંથી લાવશો ? બંગાળીના બેગ્ગમાંથી શું ધૂળ નીકળશે કે પથર ? અને ઇંગ્લેન્ડ—અહા કેવા દયાનો સાગર ! ! આ હું એક વાર રહેજો માંગે પડ્યો તો કમિશનર સંજોડે મારી ખચર પૂછવા આવ્યો—કહે, Old chap, I am sorry you are ill હોત, તું માંદો પડ્યો તેથી દિલ્લગીર છું ! જુઓ તેને કટલી બધી લાગણી થઈ ! અરે એની મેમસાબે તો મારે કપાબે બીનો પાટો પથુ બાંધ્યો. આવા સારા માણુઓને તમે હાંકી કાઢવા ઇચ્છો છો ? હજૂતારી ! ! !”

ઇંગ્લેન્ડ અને તેના વિલાયત પર આપણા બધાની આરીજ એક જનની દૂષી પ્રીત મનના બીનરમાં સંતાઈ-લપાઈ રહેલી છે —ઇંગ્લેન્ડના રાગનો પાયોજ એ દેશણે અંધારામાં દૂષાઈ રહેયો છે.

એક દિવસ અચાનક જ્વલમાં હોકારો પડ્યો, કે ભારત માતાએ જનને નીમેલા વાલીઓની સભા યશે. એમ ખચર આવી, કે હિન્દુ-મૈયાતું વીલ જડી આવ્યું છે—તેની અન્દર ગરીબ બાપડી ભારત-દેરીના બધા વાલીના નામ છે—તેમાંની એક બે મૂર્તિ જ્વલમાં પથુ છે. તેમનીજ ઉપર આખા દેશને ઉદ્ધારવાનો અને જુલાવવા કરવાનો ભાર છે—ખાવા ન્હાવાની ડુરસદ શાની ? કોણ શું ખાય છે, શું

પહેરે છે, સાત્ર મુન્ય ચારે છે કે નહિ, દેશના ઉદ્ધારનો સવાખ વિચારે છે કે નહિ, એ બધી તપામનક્ષાર કરવાનો ભાર આમને માથે—એ ફરજ એમની. આપણે બધા ભારતમાતાની જય તો પોકાર્યા કરીએ પણ કોઈ દહારો ભારતગાયાનું કથું માનવાનો વિચાર કીધો છે? ભારતગાયા આજ સો વરસથી માર્યા गया છે—આપણી પિતૃભાષામાં તે જે બધા બોધ, ઉપદેશ દઈ गया છે તે આ નીમેલા વાલીઓ દેશના એટાઓ પાસે પજાવશે, અને તે જો પજાયા તો બસ, દેશના ઉદ્ધારમાં ઢીલ કેવી? આ વાલીઓની યાદિમાં નન્દલાલનું નામ હતું તે બૂલનું જોઈતું નથી.

નન્દલાલ બધાને કહેતા રહે—

હું ના પાત કરું ભલા,

કોણ બચાવે દેશ ?

એટલે બધા કહે—

વાહ, વાહ, વાહ, શું રડો વેશ !

વળી—

એથી જીવતો જાગતો

બચે નન્દનો લાલ.

એટલે બધા કહે—

વાહરે દુલારા તમે,

જીવજો અનંત કાળ !

*

*

*

સરકાર પરિપક્વની પણ એક બડી ધાંધલ મચી. સર્વન્ટ પેપરના અગ્રપત્રીએ તારથી જાણાવું કે સર અમુતોય સૌધરી

અને બોમ્બેશ સરખાતીએ જમીન પર બેસી બધાની પ્રાર્થનામાં બાગ લીધો હતો,—બસ, ખડાસ; રવરાજ મળવા સમયે અમને હવે કશો શક રહેતો નહિ. વડાચુમાંથી નીચે ઉતર્યા બાદ વેણીદરોગાનાં દુકાન મુજબ ચડ્યામમાં કોઈએ વન્દેમાતરમનાં અવાગને કર્યા નહિ, તેમજ સરઘસ કાઢી “ પ્રમુખ ” ને બેંચી ન ગયા; તારે સમગ્રણ પડી ગઈ, કે દેશના લોકોમાં હવે તાલીમ-કલ્યાણપણું ૧૪૪૬મી સુધી આવી ગયું છે એમાં શક નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં બારિસાલ કોન્ટ્રન્સમાં સુરેન્દ્રનાથ બટ્ટાપાધ્યાય, બૂબેન્દ્ર બસુ, બિપિ. ન પાઠ, કૃષ્ણકુમાર મિત્ર વિગેરે લાકડીનો માર ખાતા ખાતા પશુ એ માનુષ્ય બાણતા સરઘસમાં આવી મંડાળમાં પધારેલા. આ ચોળ, વરસના ગાળામાં દેશ કેટલો આગળ વધ્યો—તે બારિસાલ અને ચડ્યામની બેઠકોની સરખામણી કરવાથી સમજાયે. બારડોલીના હરાવ મુજબ દેશ આટલી સરસ રીતે વર્તી શકશે, એવી સરખાતી તો તેના કર્તાએ સ્વપ્ને પણ આશા ન રાખી હોય. શ્રીમંતી હેમપ્રભા દેવીનો સ્વયંસેવક બહેરનામા વિરહ યુદ્ધ પોકારવાનો હરાવ દાખી દેવામાં આવ્યો—કારણ, તે પસાર થાય તો કેટલાયે મુંગા કાર્યકર્તા પર આદૃત વરસે. જોલ જવાની ધામધૂમમાં સામ્યું, કામ આટલી અમ. બારડોલીના હરાવની અવગણના થાય એમ ધારી એ વાતને કોઈએ કાલ પરજ લીધી નહિ.

ચડ્યામ પ્રાંતિક સમ્મેલનની પ્રમુખશ્રી આજી વાંચી શ્રીમાન નન્દલાલના ઉજાડનો પાર રહેતો નહિ. બાળ્ય પર એક પ્તેરદાર કાક દીકા સખી તે બધાને વાંચી સંભળાવવા લાગ્યો. નન્દલાલની દીકા નીચે આણું છું તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચરી.

બંગાળ પ્રાંતિક પરિપદની ચક્રામની બેઠક:

પ્રમુખાણના ભાષણ પર દીકા.

રવીન્દ્રનાથ, અમુતોષ, અખિલચન્દ્ર, ફજલુલ હક, બિપિનચન્દ્ર વિગેરે મહાપુરોએ જે ખુરસી દીધાવેલી તે ખુરસી પરથી મથેલું આ ભાષણ તે ખુરસીને જેમ તો આપે છે. આપણા એક ભરોસા-પાત્ર આગેવાનના શબ્દોમાં જણાવીએ તો આ ભાષણે અમલકારની ચળવળને છેક છેલ્લો કાતિલ મૃત્યુ જખમ કરી દીધો છે—It dealt final death blow. ખરું જોનાં આરોગ્યનીના ઠરાવ પછી અસહકાર હવવાની જે થોડી ઘણી આશા હતી તે પણ અદ્ય આમે ધૂળ મેળવી. ચોક્કસ ચોક્કસ ધારાસભામાં જવાની વાત નીકળી. ધારાસભામાં લોકો આ અસહકારના આગેવાનોને મોકલશે કે? તેમજો તો પહેલાં લોકોને ધારાસભાના અધિષ્ઠાત્રનો ઉપદેશ આપેલો. હવે ધારાસભામાં જઈ ધણી તો પ્રધાનપદું ધારણ કરશે. પણ જેમણે હમ્મેશને માટે ત્યાગનું મત લીધું છે, તેઓ તો ત્યાં અધારામાં છે ત્યાં જ રહેશે. કારણ તેમનાથી આપકાથી કંઈ ધારાસભામાં પેંસાવાનું છે? વળી કોંગ્રેસની વિરૂદ્ધમાં સરકારે સ્વયંસેવકો વિશે ચોક્કસ ને ચર જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે. પણ ઉચ્ચકક્ષાથી દેશ મહાન નહિ થાય. ઉચ્ચકક્ષાના ગોદા વડે લોકો જેલ ગયા છે; તેમજો જેલમાં રહીને પ્રાયશ્ચિત કરવું એ હીક છે. હાલ આપણું કામ બહાર છે. દેશજનોએ દેશખંડ આદિ આગેવાનો જેલમાં છે એમ તદન બૂઝી જવું જોઈએ—કારણ એવું બધું યાદ રાખ.

વાથી અમણ પ્રગ્ત બાપડી ઉશ્કેરાશે, અને તેથી મુંગા સંગીન કામને ઘોકો પહોંચશે. એટલે એ ગાહેરનામા વિરૂદ્ધ માથું ઉઠાવતું સલાહભર્યું નથી. પ્રમુખણે ખંગાળાના સ્વમાનની વાતો કરી છે — પણ આખા હિન્દુસ્તાનના સ્વાર્થ આગળ શું ખંગાળાના આત્મ-સન્માનનું બલિદાન દેવા બગસંતાનો તૈયાર નથી ? છે, છે, ને છે.

છેવટની કવિતામાં મહાત્મા ગાંધીનું આપમાન ક્યું છે. કહે છે કે “કહે, ગાંધી, જો બન્દી થાય.” કવિતામાં એટલીયે અફસ નથી કે મહાત્મા શબ્દ ગોડવીને કવિતાનો છન્દ ધારણરે એસાડે. વળી જાણે મહાત્મા જોડ પૂરાય તેમાં આપણે શું ? એવો સદ્ગમ ભાવ પણ અનર છે. વળી એએક લીટી પછી કહે છે—

જો જવાનું હોય તે જવ,

તું રર, “આપણો નાશ ન થાય.”

જોડ હું પુરોત્તમ હું છું બળધર

હમ્મેસા હું હું દુર્જય.

વિગેરે.

આવા પોતાનો બચાવ કર્યા કરનારા અને પોતાના વખાણમાં મચ્યા રહેનારા આગેવાનો વડે કંઈ વળવાનું નથી. આથીજ આગ્રહ કરું છું કે દેશના સોકોએ આ પ્રમુખણના બાપણને મદદ ન કરવું.

* * *

* હરિલાલ ગાંધી

* પકડાયા—

* * * * *

મહાત્મા ગાંધીના મોટા પુત્ર શ્રી હરિલાલ ગાંધીની પરહેઝ-
ગીરીનો ઇતિહાસ બહુ રસિક અને જાણવા જેવો છે. તેઓ અત્યારે
ધંધાધાપાને અગે કલકત્તા રહે છે. એમની દુકાન બડાબજારમાં છે.
તે દિવસે સ્ત્રીમંડળની સાથે પકડાઈને હું બડાબજારની ચોકી પર
આગ્યો ત્યારે હરિલાલ અમને સૌને મળવા આવેલા. વાતમાં તે
વાતમાં એક અમૂક વાત ગાંધીજીને પૂછાવવા બાજત મેં સચચું;
એટલે કહે, “એમાં એમને તે શું પૂછાવે? દાસબાપુ મારા પિતા
નથી શું? એ કહે પ્રેમ કર્યું, એટલે થયું.” એ વાત તો બી
ડીસેમ્બરે બની.

૧૦મી ડીસેમ્બરને ચનિવારે સ્ટાર થીયેટરમાં એક નવો નાટક બહાર પડ્યો હતો, તે હરિલાલે જોવા જવાનું ઠ્યું હતું. પોતાના આગીવાના ખાસ આમહથી પૈસાટકા લઈ હરિલાલ નાટક જોવા જવા બહાર પડ્યા. પણ તેને નાટક જોવા જતા પૂર્વે મૌલાના આગ્રહને મળના જવાનું હતું.

મૌલાનાને ઘેર જઈને વ્યુએ છે, તો તદ્દન શૂનકારમય અધાર વ્યાપી રહેલું હતું. તુરત ખબર મળી, કે મૌલાનાને હમણાંજ પકડીને લાલખમ્મર લઈ ગયા. લાલખમ્મર જતાં રહેને મૌલાનાના ખાનગી મંત્રીએ કહ્યું, કે દેશબંધુ દાસ વિગેરેએ પણ સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારી છે.

નાટક નાટકને ઘેર રહ્યો, અને હરિલાલ તો ઘેર પાછા ફર્યા. મહાત્માજી અને ખીન્નઓને વિદાયના કાગળો લખી કાઢ્યા, કે કાલે હું પકડાઈશ. બાહ્યબંધુઓ પાસે પણ વિદાય લીધી. ધણીએ મુંબઈ જઈ ત્યાંથી પકડાવાની સલાહ આપી, પરંતુ હરિલાલે તો કલકત્તામાં જ પકડાવાનું નક્કી ઠ્યું.

૧૧મી ડીસેમ્બરે રવિવાર હતો. તે દિવસે પગથી માથા સુધી ખાદીના વેશમાં સજ્જ થઈ એક બગીચાં બેસી હરિલાલ લાલખમ્મર દોડ્યા. યોગજ દલાડા પહેલાં, સારજન્ટને હાથે બેન્ગલના માર ખાવાની વાત સાંભળીને હરિલાલે બંધીકથી એક સરસ કાસ્તીની સાલથી અગ દોકડી દીધેલું.—આજે લાલખમ્મર જઈ એક સારજન્ટને મળે છે, હું સ્વયંસેવક છું.—પકડાયા આવ્યો હતું; મને પકડો.

સારજન્ટે નામ પૂછતાં હરિલાલે પોતાનો હાથેયો કાંડ તેના

પછી નીચે મુજબ ઇંગ્રેજમાં વાતચીત ચર્ચ.

સારજન્ટ—પેલા ગાંધીનો તું કંઈ સગોબગો લાગે કે ?

હરિલાલ—રહેજસાજ.

સારજન્ટ—શું વાર ?

હરિલાલ—એ મારા બાપ થાય.

સારજન્ટ—હેં ? ખરેખર ? જા, જા, શું બુનાવગીરી કરે છે ?

હરિલાલ—સાચું કહું છું.

સારજન્ટ—જા, જા, તારા જેવા જુવાનને વળી કેદ કેવી ?

થેર જા થેર.

એટલામાં તો બીજા સારજન્ટોની બીડા ઝામી. ગાંધીજીનો પુત્ર જાતે પકડાવા આવ્યો—સમાચાર સાંભળી લોકો હોદ્દો કરતા બેળા થવા લાગ્યા. પોલીસનો વડો અમલદાર આવી લાગ્યો. તે કહે. તું ખદિં કેમ આવ્યો ? તારા પોતાના ચાણુએ જા. પેલો દરવાજો —તારે સાચું ખુલ્લો છે, જા જલદી રસ્તો માપ.

હરિલાલ—પણ હું તો પકડાવા સાચું આવ્યો છું. મને સાતિથી લઈ લ્યો તો ઠીક. નહિ તો લોકો ઝામશે અને નાહક હોદ્દા થશે.

ટેલિફોનથી બ્રહ્મચરની ચોટી પર ખચર આપી કે ગાંધીનો છોકરો આવે છે તેને પકડજો. હરિલાલ બ્રહ્મચર દોડ્યા. પણ કોટવાળા સાંભળેજ શાનો ? ત્યાંની ચોટીના ઇન્સ્પેક્ટરે માની મૂક્યા, કે પાંચ જણ વગર અમે ત્યાં પકડતા. જે પાંચ સ્વયં-સેવક લઈને ચિનપુરરાડથી બ્રહ્મચર તરફ દડવાળા પાડવાનો હુકમ દેતા આવશે, તો તમને પકડીશું.

હીક, હરિલાલ હવે ખિલાફત ઓફિસ તરફ દોડ્યા. સાંજ પડ્યા આવી હતી. ખિલાફત ઓફિસમાં કોઈ નહોતું. થોડાક દલાલ પરજ પોલિસ આવી ત્યાંથી જડતી લઇ ગઇ હતી અને ત્યાં આવી મારી ગઈ હતી. એક દુકાનવારે ખબર આપી, કે ખિલાફત ઓફિસ તો હવે કેનીંગ સ્ટ્રીટમાં ગઇ છે. હરિલાલે કેનીંગ સ્ટ્રીટ બહારી મકાનમાં પહોંચ્યા. પણ ત્યાં તો કોઈનો પતોજ ન લાગ્યો; એટલે પછી મહાસભાની ઓફિસે જવું પડ્યું. અત્યાર સુધી હરિલાલે કોઈ દિવસ મહાસભાની ઓફિસમાં પગ પાડ્યું મૂક્યો નહતો—કેકાણું માંડમાંડ ખબર હતું; તે આ તકે ઉપયોગમાં આવી ગયું. ઓફિસ તે વેળા બંધ થઈ ગઈ હતી. કેટલાક સ્વયંસેવકો આમપામમાંજ ટહુલતા હતા. તેને હરિલાલે પૂછ્યું, ઓફિસવાળાઓ કોઈ છે કે નહિ, મારે મળવું છે. હરિલાલની શાવ બાત જોઇ પેલા બારનપુત્રોને ચોક્કસ શક આપ્યો કે આ સી. આઇ. ડીજ—ફૂપી પોલિસજ દોવો જોઇએ. તેમણે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા, પણ હરિલાલે કંઈ બરાબર જવાબ આપ્યા નહિ. માત્ર એમ કહ્યા કર્યું, કે ચાલો તમે મારી સાથે પકડાવાને રાજી હો, તો આપણે પાંચ જઈએ. આથી તો બંધનો વહેમ મજબૂત થયો, કે આ કોઈ હતુમાનજીવ છે. તેમણે કહ્યું, આજે તો પકડાવાનો વખત હવે પૂરો થઇ ગયો. પાંચ વાગ્યા પછી પકડાવાને બહાર પડવાનો નિયમ નથી—તમે કાલે આવો.

એક જગી ભાડે કરી હરિલાલ દોડ્યા સર્વન્ટ પગની ઓફિસ તરફ. પેલા જીવાનિયાઓએ બીજી વિન્ટરિયા કરી તુરત તેનો પીહો પકડ્યો. સર્વન્ટ ઓફિસમાં જઈ હરિલાલ બેઠા છે, એટલામાં એએક જીવાનિયાઓએ આવી ક્યામસુન્દર ચક્રવર્તીજીને દર ખોલાવી

કાનમાં કહ્યું કે “ આ માણસ હનુમાનજી છે—છૂપી પોલિસ. માટે ધ્યાન રાખજો ” સ્યામમુન્દર બાપુ અને બીજા કેટલાક જેમને કાને વાત સહજજ પડી ગઈ તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. સ્યામબાપુ કહે કે બચો, બચો, ગાંડાઓ ! એ તો મહાત્માજીના પાટળી કુંવર છે. પેલા જીવાનિયાઓનો ચહેરો કેવો જોવા જેવા ચ્યો હશે તે વાંચનારે કદાપી લેવું. આખરે હરિલાલની સાથે પરહેજ થવાનું બાપડાઓને કબૂલવું પડ્યું, અડધો કલાકનો તેમણે વિરામો માંગ્યો, કે ઘેર જઈ જરા મળી આવીએ.

સર્વન્ટની ઓફિસમાં પોલિસ અદાલતવાળા વકીલ કેદારેશ્વર ગાંગુલિ વકીલાત છોડી દેવી કે નહિ, તે ચર્ચા કરતા હતા, પણ હવે તે ચર્ચાજ છોડી દેવી પડી, હરિલાલની સાથે તેણે પણ જવું એમ ક્યું. સ્યામબાપુ હરિલાલને કહે, નાહક પકડાઈને શું કરશો ? કામ કરનારાઓના તો વાંધા છે.—હો તમને કામ સોંપુ. થવું છે બડાખજાર ફ્રેએસ કમિટીના મંત્રી ? અરે, પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ ને થવું હોય તે,—અક્ષે ગોઠવી દઈ !

તે વેળા સ્યામબાપુ એકેમને ડોક્ટર-સરમુખત્યાર હતા. પણ હરિલાલ જેનું નામ ? ઇન્દ્ર છળ કરવા આવે, તેથી ખરો તપસ્વી કંઈ ચજે ? તેણે તો એ વાતની ચોકખી ના કહી. બીજા બાપુ પેલા જીવાનિયાઓ તો કંઈ આવવી પહોંચ્યા નહિ અને હરિલાલ તક્ષપાપડ થવા લાગ્યા, કે બધાની પાસે વિદાય લઈને આવવા છતાં આજે હું પકડાયો નહિ. આખરે રાતના આઠને શુભારે ત્રણ જીવાનિયા આવ્યા. એક બગી કરી હરિલાલનું સરખસ ઉપડ્યું. ચેતપૂરતા વળાવા આગળ ગાડી ચેભાવી હારબધે બજાર તરફ

ગયા. એટલામાં ૫-૬ સારજન્ટ થાણા તરફથી આવતા માલમ પડ્યા. તેમને જોઈ હરિલાલે કેદારજીજીને કહ્યું, ચાલો હવે કરો હડતાળ પર વ્યાખ્યાન. બધાએ હડતાળ બાગત ખૂમરાણ કરતાં, બૂખાબવા વાદ પેડે પેલા સારજન્ટોએ તેમને ચોખ્ખાજીથી ઘેરી લીધા. એટલે હરિલાલ કહે “ તથાસ્તુ । તથાસ્તુ । ”

પણ બડાજનર ચોકી પરના પોલિસ અમલદાર ગાંધીજીના છોકરાના નામ પર ગમે તેવો મિથ્યા આરોપ મૂકતાં ખૂબ અચકાયા. આખરે, ન છૂટકે ઇન્સ્પેક્ટરને પોતાનું પેટ પોપવા લખવું પડ્યું. ખૂબ સરમરા કરીને હરિલાલને લાલખનન મોકલ્યા. ત્યાંથી ગ્રેસીડેન્સી જેલમાં જાવી તપાસ ચવાતી તેને સાર છ મહિના મોસાળવાસો નિર્માણ કર્યો. નાદુરસ્ત તખીયતને લીધે હરિલાલનું શરીર ખૂબ બગડ્યું—છ મહિનામાં પોણો મણુ ઘટી ગયું. આટઆટલી મહેનત કરી બાપડાએ જેલ મેળવી—પણ જરૂરમાં તો જૂતિયાંગ. એક દિવસે શરીર આગેવાને જેલમાં એને વિશે કહેવું કે એણે પોતાના બાપનું નામ લગવ્યું છે. પણ બિચારો કરે શું ? બાપ છોકરાને નાવારસ ઠેરવે, તેનાથી કંઈ બાપનું નામ છોડી દેવાવાનું હતું ? ભોગ બાપ, ઝાના ! મહાત્માનો છોકરો થયો, એટલે બધા એને એટલી નાની ઉમ્મરમાં જ મહાત્મા બનાવી દેવા માંગે, તેમાં શું વળે ? પણ રવિ-વારજ અપશુકનિયાળ છે. તે દિવસે પકડાયા, તેથી જ હરિલાલની આવી દશા થઈ. આટલી ઉમ્મરમાં છ છ વાર જેલ ભોગવવા છતાં હરિલાલ ક્યાં ?—તો કે જ્યાંના ત્યાં ?

* * *

કિરણ
ને
અરવિન્દ

* * *

વિભાગીયતે જોડાં જોડાં કિરણ બાપુ અસહકારની ચળવળ વિરૂદ્ધ ખૂબ વાદવિવાદ ચલાવ્યા કરતા. ગેરિસ્ટરીની પરીક્ષામાં પાસ થઈ કલકત્તે આવ્યા, એટલે બધા અસહકારી આગેવાનોની મુલાકાત લેવા માંડી. તે વેળા દેશબંધુ ગામડે ગયેલા. એક શ્રદ્ધાળુ ભાવિક નેતાએ કહ્યું, પરશુરામે મંત્રજાળે એક મિનિટમાં એક લાખનું લશ્કર તૈયાર કરેલું, એ વાત પર વિશ્વાસ ન બેસતો હોય. તો આ ચળવળમાં ભાગ લેવોજ નહિ. બીજા એક કાયદાગાજ (વકીલ) નેતાને ઘેર જતાં, કાંઈએ તેને બેસવાનું પણ કહ્યું નહિ અને એલા નેતાજી તો પાસે

પહેના ટેમન પર લાગ્યા ટાટિયા કરેના તે નવાનના લાયા તે જોઈ કિરણુમાનુએ મનમાં ગદ્ ગદ્ વાળી “આમની માથે તો છૂટા છેડાજ રાખના પડશે એ આપણું કામ નહિ મળે”

પણ નમીનમાં લખેલા લેખ કઈ ટાટ્યા મળવાના હતા? દેશમન્દુ ગામોથી આવ્યા એરે મુબારક સાથે કિરણુમાનુને હુમ્મીમાં નેહી દીધા તેમને મળામળાના મેલાવણીખાનાનો બાર મોળી દેસરો આ કામ તે ખરેખર હોગિયાગીથી ચલાવતા હતા, એનામાં ‘બાગનાર’ મ્યા’માં એક રાગદોહસૂચક લેખ લખના સાર તેમને હાથ ડી પડી જે દિવસે એ લેખ છપાઈ બહાર પડ્યો, તે વિવેચન હુ પડાવેતો પ્રિન્ટર, પન્નીચર (મુદ્ર-પ્રમથક) તરીકે મારજ નામ હતુ પણ દયાળુ નામદાર સરકારે, મને છ મહિના મળી ચૂકા છે એમ જોઈ જાગમાં બીજી માગવી પડી-થી અર નિન્દ મુખોપાયાને જાપનાર તરીકે કોખી મેમાડ્યા બન્ને જણા પડાકને પધાર્યા

કિરણુમાનુની તપામ આની ને સળ થઈ તે પહેલા ત્રણ મહિના અટક્યા તેઓ અમારી માથે રહ્યા તેમના રગરસના અભાવે આમાર જેવડાન મહા મ્પર થઈ પડ્યા, એ નિર્વિવાદ છે

જેનમાં હાખન ચનાર દરનારે માગી સાથે મુનાકાન થઈ પહેન વડેની માન કિરણુમાનુએ તુ પડી તે જાણુ છે?—કે અહિ દાદી જોડાનાની મ્પ વ્યવસ્થા છે ખરી કે કેમ? તે ન હોય તો તો આદિથી બાગી જતુ પડશે

કિરણુમાનુ હાવકે અંદરે અમારા વડીન—મુરખી—થઈ બેઠા અને મારપુમર હા! જ્યારે પોને પ્રેમીડેની કોતેજમા પ્રોદેમ

હતા ત્યારે મારા મોટાભાઈ ત્યાં બહુતા. સુભાષચન્દ્ર પણ તે કોલેજમાં આવ્યા તે પહેલાં થોડાક દિવસ પરજ ડિમી લઈ બહાર પડેલા. મોટા લોકોની સાથે સગપણ સંબંધ હોય કે ન હોય, છતાં સૌ કોઈ તે ખોળી કાઢવા મથે છે; તે પ્રમાણે સુભાષનેયે પોતાનો કહેવડાવવાનો ધણાં દાવો કરતા. સુભાષે આઈ-સી-એસ છોડી દઈ અસહકારને અપનાવ્યો એટલે તેને ખરેખરે પણ પોતે ટેકાણે આપ્ત્યાની દરેક જણે ડંકાસ મારે અને જોનો ખરેખરો હક તે કંઈ ખોલે નહિ. વળી ગરીબ સમ્બન્ધીને કોઈ સગાં તરીકે કબૂલે છે? પણ ના, જુઓ કિરણુઆયુ. તેમણે તો રીતસરે અમારી સાથેનો સંબંધ કબૂલ કર્યો. વળી દેશ-બંધુના તો કિરણુઆયુ ખરેખરા સગા ચાચ—દૂરના ભાઈ લાગે. એટલે, અમારાથી મોટા તો ચારપાંચ વરસેજ હતા છતાં તેમને “બાબાજી” કહી બોલાવવામાં અમને વાંધો નહોતો. પણ ખીજું એક ભારે રસિક કારણ પણ હતું. કિરણુઆયુ પહેલાં પણ એક વાર વિધાયત ગયેલા—તે વેળા મહાત્મા ગાંધી તેમનાજ ઘરના એક ભાગમાં રહેતા. તે વેળા એક મહિનો તેમણે કિરણુઆયુ પાસે બંગાળી વાંચવા માંડેલું અને બંને એકજ વહાણમાં ખેરી દેશ આવેલા. કિરણુઆયુ પોતાના એકાનું નામ લઈ ગજ ગંજ છાતી ટુકાવતા અને બધા પર મહેરજાની દાખવી કહેતા, બંગાળી તો નહિ શીખવી શકાયું, પણ ચરિત્ર તો મેં ઘડી આપ્યું છે, સમન્ધા!

પણ પોતાના એકાથી તેઓ એક બાબતમાં જુદા મન ધરાવતા.—અહિંસાનીનિ દરેક બાબતમાં તેમને કબૂલ નહોતી. તે કહેતા કે I believe in violence provided other people do it (છાને મારામારી થતી, ખીજાઓ કરે એટલે મોજ.) ઘસ-

બાપુએ મેન્ટલ જેલમાં આવ્યા બાદ દાઢી બોડવાનું મૂકી દીધેલું; અને શરીર જળવવા અમામ, ખૂનેમ અને અગિયારમે અપવાસ કરના. અને બકરાના દૂધની રાગડી પીના. કિરણુબાપુ ગુપચૂપ અમને કહે, “સમજ્યા કે? આ દાસબાપુનેયે લીડર થવાનો શોખ થયો હેમુ? મહાત્માને પણ હરાવી કાઢ્યાને!”

હસત! હસતા કિરણુબાપુ કહેતા, દાસબાપુ વકીલાત છોડી દે એટલે નેગનીજ જગા લઈ કેએસને પૈસાની મદદ કરવા સારું હું તો બેરીસ્ટર થઈને આવેયો. પણ સરકારે પકડી આણી બધી બાથ ધૂળ મેળવી. પછી મનમાં ને મનમાં દિલાસો લેતા, કે આલો, જેલમાં બધા હુલ્લાઓના આગેવાનોની સાથે પીછાન થઈ ગઈ એટલે સૌ પોતપોતાના હુલ્લામાં મારી ભલામણ કરશે અને તેના બદલામાં જ્યારે બીજવાર તેઓ જેલ આવશે ત્યારે હું તેમનો મદત બચાવ કરીશ, પછી કંઈ છે? બધા આ વાત સાંભળીને ઠંડાગાર થતા. પણ સ્વરાજ સ્થપાય તો તો એમણે વકીલાત છોડી દેવાનું કબૂલ કર્યું: મને કંઈ બહુ લોભ નથી રે! એક નાનકડી ચાકરી તમારી સ્વરાજ સરકાર આપે એટલે બસ. મને મારે રેવન્યુ ખાતામાં એકાદ કલેક્ટર બનાવી મૂકજો એટલે થયું. જમો રૂપિયા આપજો, જાઓ. કારણ મુનીમજીની પેટે મને કંઈ પગારની અપેક્ષા નથી, શેઠની મરજી સચવાય એટલે બસ. અમને પણ થયું કે હાથ, સ્વરાજ સરકારમાં વજીરીની પદવી માટેનો એક હરીફ ઉમેદવાર તો ગણાડી ગયો!

ખજર આવી, કે મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ રાજનીતિની ચક્ર્યાર છોડી દેવાનું દરાનું છે.

તેમણે નેતાગીરીનું રાજનામું મહામબાની ઓફિસે લખી મોકલ્યું છે
અરેરે ! દેશ પર આટઆટના ધા ધયા છે—આ આવાન દેશથી
સહેવાશે કે કેમ એમ ધારી ધિરણ્યાયુ ભારે ચિતામાં પડ્યા અને
લીડરશીપ-નેતાગીરીની ખાતી પડેની જગા માટે ઉમેદવારી ખરી
મે કહ્યું કે મને ઉમેદવાર થવા દો તે મહે જોનમાથી તારા ત્રણ
' વખાણુકો અને મારા ત્રણ નિન્દાખોરા ખોળી લાન તો તારી
તરફેણમાં મારો હક જતો કડ

થોડા દિવસ સાગી જોનમાં જુઓ ભારે નમતાથી જે
તેની દાઢીમાં હાથ ધાનતો—ખુતામત પ્રતો ફરના નાગે જૂથ સામો
પેરે પાડ પદાની જે એક વાતા વખાણુકો તો ઉગા ખાતા—
પચ્ચ જેનું નામ કિરણુપાતુ તેની પરિશ્રમ માં ફેરે ટકાવી ખીજ
ખાણુ તેનો નિન્દાખોર તો એમકે મનોમન નહિ નાગીપામ થ
ને આપની નાણુક કમ્બરમજ નેતાગીરીની આગામી તો અનગ એ
મુકની પડી પછીક તો એ લાગી મને સ્વાસ્થ્યે ગડા કરના જઈશ
ને મડળમાથી નામ ખાનન ખી બધા જોન તાર ખી મુકો
તો રખડી જઈશ એને માથા અનહમગી પેરે બગનાન માનુ
જોઈને મુજેમુજે એ જુનમો ઘૂટો ગઈ ગયો

પણ જો માત્ર માથી કિ ગુપ્ત એકાએક મંપડ
કાકના દમતાથી પગડાઈ પડ્યા તેમજે ગોપીજન વિભાગમાં અવાયની
પાટડીમાં રાખતો જોહનથુ થઈ મ પડતાથી જોનમાં ખેરી રોડ
આને છે તેનો હવે તેમજે અનુભવ થતા નાગો પગ પોતે આ
દમરી ગયા—ગોટરે તદ્દા પિતૃના સાગર થાજ પો તેથી મુગ
મુગ પડી રહે ગમે નાગી છૂટીથી કિ ગુપ્ત એકાએક અન

એ પાપ દુરત હતું. મારા ઉપર પણ બળિયાદેવે એકદમ હસ્તો આપ્યો.—એ વાત આગળ ઉપર કહીશ. અત્યારે તો કિરણુઆયુનો હેવાલ પૂરો કરું.

કિરણુઆયુના મુકદ્દમાની મુદત લંબાયે જતી હતી. એમણે હાવકે મોઢે, ઠડે કલેજે વાત કેલાવી, કે મારી સગ્ન કરાવવા બાબત હિન્દી સરકાર વિજાપતની સરકાર સાથે તારવ્યવહાર કરી રહી છે. ગાંધીજી અને મને એક સાથે દેશનિકાલ કરી દેવા કે કેમ તે વિષે સરકાર વિચાર કરી રહી છે. પણ વખતે લશ્કર અને પોલિસ ખાતાં ખજાનગી ઉકેલે એમ ધારી હિમ્મત થતી નથી. દેશમાંથી કાઢ મારા જેવા સ્વદેશભક્ત સામે સાક્ષી આપવા તૈયાર થતું નથી. અને નો સાક્ષી આપશે તેની વાત માઇસ્ટ્રેટ બ્લોકનો માર્યોજ માની નહિ શકે.

આખરે એક દિવસ તેડું આવ્યું. અને કિરણુઆયુ ગમ્યા ગયા તે દેહ ગયા—પાછા ફર્યાજ નહિ. બિચારા અરવિન્દને પાંચી-શર (પ્રકાશક) નરીકે છ મહિનાની ટેપ મારી દીધી. આદા ! મિટીશ ન્યાયગાત્ર કેવુ ઝીણવટભર્યું અને અટપટું છે !

કિરણુઆયુ ચાલ્યા જવાથી પિનકુ કોડની પખી કવમ મુજબ absconder બાગી છૂટનાર તરીકે તેની તમામ માલમિલ્કત અમે જપ્ત કરી લીધી !

જેલમાં રહ્યા રહ્યા કિરણુઆયુ એક વાર કહે કે બહાર ગયા બાદ નીચે મુજબનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હોય તો કેમ ?

“હિન્દનાં તેનીશ કરોડ નરનારી મદીઓની મદીઓ ચયાં પર-ત્રેતા શાંતિથી ચેડે છે. તો હું તે કપો એવો નહાપુરુષ થઈ ગયો.”

કે પરતવતા નહિ સહન કરે ? બગવાને જેન આગીને મારો અદ-
કાર તો ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યો હું ધારતો હતો કે બીજા દેલી
બાધ્યો કરતા હું કંઈક સ્વતંત્ર તરેહનો અને એ જ નતિનોજ
માનની છું એટલે જાણે મોટો સ્વરજ લેનારાઓ થઈ જઈ કુદામ્મા
મારતો જેત આવ્યો—પણ અહા ! હવે માર ચસકેતુ મગજ
ઠેકાણે આવ્યું લાગે છે જેવમા તો મહાપુરુષત્વ બધું ઓમરી ગયું
અને ઠેકાણે પડી ગયું એટલે હવે પ્રતિજ્ઞા કરે છું કે દેશના સમ-
સ્ત સ્ત્રી પુરુષોના નસીયમા મારે બાગ્ય એકામાર કરીને બધા બુદ્ધ
સહેતા સહેતાજ જીવંતી ગાળી નાખી અને હવે આદકાર કરવા
નહિ આશા છે કે મારી આગલી બૂલચૂક માફ કરશે '

આના પ્રતિજ્ઞાપત્રપર છૂપી રીતે સહી કરતા તો જરા રાજ
ચાય, પણ ખુલ્લી રીતે એકે નીકળ્યો નહિ અમે ફિરજીયાકુને
એક લેખી એકરાર આપના ખામ કહેતુ —ફટ લોકો વાત ફેલાવે
છે કે તેમણે નીચે મુજબ એકરાર તૈયાર કર્યો અને તે આપવા
હરાવેતુ. પણ હું ખાતરીથી જાણુ છું કે એની કોઈ માતનો એક
રાર આપાયો નથી

એકરાર

મિસ્ટર માસ્ટર, હું એક આગમાની સુલતાની ધમવાનો
એકરાર કરના માણુ છું. હિન્દુસ્તાનના દેશ તક ઉત્તમોત્તમ નવીગઓ
જેવાકે ગાંધીજી, મોહાતા મદમ-જયિ વિગેરેનીજ પેઠે હિન્દીયન પેનમ
કોખના ધારાઓના જેવા સહેનમાદ ઉરફે ૧૯૪ એ મુજબ ૨૨
પર ફરિયાદનામું મેળવવાનું માન મેં મન્યુ છે. મારા મુરખી
નેના-પૂજ્યપાદ ગરુડ મુખરજીને તમે મને તે મળ કરાવે || મેં

દરકાર નથી. આવા મોટા આગેવાન છતાં, એને તો પોતાનું જોગન રાંધતાં આવડે છે. અરે ! પોતાનું રાંધે તો રાંધે પણ એ તો ખીચા પાંચની પણ રોટલી વણી આપે એવા છે. એને તમારી સમ્મ જરાપે ભારે નહિ લાગે. પણ મને સમ્મ કરવાથી તો લશ્કરમાં અને પોલિસમાં વિખવાદ ફેલાશે અને મારો અદિસાનો પંથ જોખમમાં આવી પડશે ! આથી હું તમને નમ્રતાથી અરજ કરું છું કે મને છોડી દેવો અને અરવિન્દને દિલ આહે એટલી સમ્મ કરવી. કદાચ મને સમ્મ કરે, તો તેની સામે એક પ્રોટેસ્ટ તરીકે આપણા મહાન સરકારી વકીલ રાવજહાદ્દરે ત્રણ મહિના સુધી એકદમ રજા પર જવાની ધમકી પણ આપી દીધી છે. એટલે મહેરજાન જજ સાહેબ, મને સમ્મ કરતાં પહેલાં તેમ કરવાથી કેવાં કેવાં માહા ફળ નીપજશે તે જરા વિચારજો અને તમને વખતમર એતવું છું કે લોહડ જોઈ સાહેબને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના કશું કરશો નહિ.

બળિયા

નો

કોપ

જેલ આવતા પૂર્વે તો વગન્તઝગુ આવતી અને વડી
જતી. તેનો વહેનો મળ્યાનિય, સુન્દર પક્ષિય મીઠું કલ્પગાન, ફૂલડા
ઓનો શણગાર અને ઉત્સવ પિંગેરે નિદાળવા કરનાની બહાર
કુરમદમ્બ નહોતી મળતી. હવે બરામર તે અનુભવાયા. બળિયાકાકાએ
મારા પર હમયો કર્યો અને કિરણમાયુની જગાએ આપણી બદલી
થઈ રાજદ્વારી કેદી ગણીને અમને જોતની મોતી દરિયાવામાં લઈ
નહોતા જતા. જ્ઞાને હીક સૂચ્ય હશે તે એટલું વળી નરીમમા
ચીતરી મૂકેયુ મોટી દરિયાવાની મુખેમુખ તો બહુ દેખાવડી છે.

—જેનાજ તેમા રહેવાનું મન થાય. પણ બીનરના બદોબસ્તની તો એક વાર પીઠાન થઈ એટલે ખસાસ-તે બાળુ જેતાં પણ મનને ગમરામણ વધૂટે. લા કાઠ જનની ઓસડવેમડની બસા નથી-હાઈ-ટ્રોપેથિક ખાતુ છે. ભગવાનનું સરજ્યુ પવિત્ર પાણી પીઓ પાણી ! તેનાથીજ તમામ રોગ સારા કરવામાં આવે છે. હમર વાર ઘૂટેલા હોમિયોપેથિક ઓમડના જેવું જોળ અને દૂધના મિશ્રણવાળું દૂધ પીતાજ રોગીનો પ્રાણ એ દિવસમા મશ્કો જાગી ઉઠતો. અને તેમાં દાક્તરાદિ જેલના અમલદારોની ગાળબેળ, મ્હેણાં ટોણા આદિનો રસ-બરો ખોરાક ! પત્તી જેમજેજ શુ ? એક અતિ સુંદર થરમોમિટર હતુ. દશ મિનિટ સુધી જગલમા રાખીએ તો માડ માડ નોરમવ (સાધારણ) સુધી આવે; એટલે કાઠ પણ રીતે કાઠને તાવ આવે એ તો બનવા જોગજ નહોતુ !

મને તો એક નાનકડી કોટડીમાં છૂટો રાખ્યો. જેડેજ આપણા કિરણયાળુનો મહેલ હતો. રાતે ભારી પામે એસવા માટે એક માણુ-સની મને જરૂર પડતી-પણ એ નખરાં બધા બહાર પરવડે. અલ્લિયા તો રામ રામ ! અમારા બન્નેના દરવાજાને તાણુ રહેતુ અને તે કઈ ખુબી ન ગડે. ૧૦૪ (ડિગ્રી) અશ તાવ આવે ત્યારે પણ રાતે તો પોતાનું બંદુ કામકાજ પોતેજ કરી લેવું પડતુ. પાપખાનાની વ્યવસ્થા પણ ઓરડીમાજ, તે યાદ રાખવું. પણ થોડે દિવસે કિરણુ-યાળુને માગી કોટડીમાં રહેવાની રમ્મ મળી. તો જગા ક્યાથી લાવે ? એ જણુના બિગના કરવા જેટલી, પણ સોઈ ન મળે. એ બસા માણુમેનું શરીર પણ હજુ કઈ દામ પડ્યું નહોતુ. તોયે હાથમાં પખો લઈને સારી રાત જાગતા અને માગી સેવા કરતા.—ખોટું શું કરવા કહું ?

એક વેળા મનારે ચાર વાગે દરનાજે ખોનવાની જરૂર પડી—દાક તરવાયુનું કામ પડ્યું તુરત પહેરેગીરને ખમર આપી તે જમાદારને બોલાવના ગયો જમાદાર દાકતરને કહેના ગયો અને એવી ને એવી વિધિમા ૭ વાગે દરવાજે ખુલ્યો માદા માણસ જરા તગડે તથુ જેવી મિથિમા હોય તે વેળા દાકતરને બોનાવે તો તે આવે તે પહેલાં વગર ટટાકિમાદે ગિચારો ચમગળનેજ શરણુ થઇ જાય એમા શક નહિ

પણ આ ગનાન જન્યો તેને ખીજે દિવસે મને Ima paa Oiaaa પેડાનાગી ખુરશીમા બેમાડી ખી ન ગાળ પરના એક મોગ ચોરડામા લઇ ગયા અને માગી માનજત માગે સુભાનયાયુ ઓ ખીજા બેએક કેદીને કામ કરવાની રમ્મ મળી નવા સુપરિં મે ૧૨ સોલ્સનરીએ પોતાની આખો પહોળી પટોળી કડી મને બરાબર તપાસ્યો હતો—મોટા મોગ દાગુ ઉંચા હતા તે પરથી બળિયા છે એમ ચોક્કસ ખાતરી કડી હતી મેજર સાદેમ રોજ જોવા આવતા બસા માણસ તો ખરા, મને ખાના માફ દાડમ, નાજની અને પ્રપર પણ મોકવાનતા—જેલના હતિહાસમાં પડેવવડેવી વાર મનેજ આના ચુરમાગ ફોગ જેલને પેગે ખાના મેના ને જાણવા જેવું છે, મેજર સાદેમને સોળમે રૂપિયાનો પગાર જીને આપ્તિ મીં એમન થયેલા, એટલે કીનાદનનો ઉપયોગ બરાબર જરો તેથી મને કીનાદન મી.ચર આપવાની મગરા થઈ અન્ય વિના રહી નહિ પડી પેટની વેદ—એટલે દાખર બાપડા મુ કરે મને રોજ એમડ આપના અને કાનમા મ્દી જતા કે કાંતે દાખે દેળી દેને કેટલા ડાઝ મે ખીયા તેનો એકે રોજ મેજર સાદેમ ની

પામે દિસાળ આપવો પડતો. સુપરિં આવીને કોપરું સુધાં-
આખી જોના, કે જરાજર પાકટ છે કે નહિ, વખતે કાચું ખાઉ ને
પેટમાં ફોજે તો ? એક દિવસ આવીને નાળીયેર ફેડીને છોતરાં
ખતારી કહે—આ પણ ખાઈ જાઓ છો કે ? મેં હસીને કહ્યું, ના.
એવી એમની અક્ષત.

પણ માણસ બયો જરો, એમા જોડું નહિ. બ્હીકના માર્યા
એરે અમને ઘણી સગવડો આપેલી. પણ એને ચિકીત્સાવિદ્યા કેટલી
આવડતી તે જરા કહેવું કઠણ છે. દાકતર તો આપડો તે બાબત
પોતાના મગજને નાહક તત્લીજ નહિ આપતો—જરૂર શી ? એમ
નકામી તકલીફ લેરી ને ગિચારા કેદીને આખો જન્મારો આ સંસા-
રના પ્રપંચ વેઠ્યા કરવા પડે આ તો ભવયાત્રા દૂંઢી ને ટચ થાય,
એટલે પયુ. મિટિશ સરકારની માયાશુતાનો આપણને લોકોને જરા
મરખો ખ્યાલ નથી.

બળિયાના આંધ આખા મોં પર રહી ગયા. જોલનાં સંભારણાં
મારા જોવા કોઈ બંદાર નહિ લઈ જાય, એમ અમને
જેમ તેમ શાત પાડવા.

* * * * *

* અમારાં છાપાંઓ. *

*

મે મહિનામાં અચાનક જોલમાં પેપરો કાઢવાનો એપી રોગ ફેલાયો. પહેલ પહેલી શરૂઆત શ્રીયુત જોશીએ હિન્દીમાં “દિતવાર્તા” કાઢીને કરી. એક વાર્ડમાં નીચેથી “નિન્દાખેર” અને ઉપરથી “વિશ્વપ્રેમ” નીકળવા લાગ્યાં. રાજદારી ધરિપતાલમાંથી “ઉડતી ખખર” બહાર પડવા માંડયું. લખાણની સરસતા માટે દિતવાર્તા સાને ધખ્યો મારતુ. અરે, દિતવાર્તાની જવાબાઓથી બધા એકદમ ગમરાઇ ઉઠેલા. બધાની છાનીછાપી વાનો દોડ્યુ જાણે ક્યાંથી આવીને દિતવાર્તામાં ખરાખર બહાર પડતી. સ્વામિનુદર ચક્રવર્તીજી છેવટે જોશીજીને દોડે, “તમને હાથેપગે લાડું બાધમાડેજ, તમે આ બધું લખવું છોડી દો, તમારું છાપું બહાર પડશે તો હું અમમજી તણજ.” અરે, એટલે મુઠ્ઠી ઠકું કે બહાર નીકળી તમને

એકાદ મો.....ટા એડીટર જનોનીશ અને સર્વન્ટમાં તમારી છપ્પી છાપીશ, પછી કંઈ છે? અભિહત્યાની કાળી દીલી એટલે, એમ ધારી એ પેપર બધ થયું અને અમારી ગમ્મતનું એક ઝરણું સકાઈ ગયું.

“ નિન્દાખોર ” એ ત્રણ દિવસ બહાર પડી સ્યામગ્યાનુનાજ આમદથી બંધ પડ્યું. અને એજ કારણથી “ વિશ્વપ્રેમ ” તો બાપડું ગર્ભાવસ્થામાંથી- મરી ગયું. “ ઉડતી - ખજાર ” દૈનિકને બદલે અડવાડિક થઈ ગયું. સ્વરાજ ગથપાય ત્યારે સ્યામગ્યાનુને છાપાંઓના સેન્સોર તરીકે નીમી દેવનું નક્કી કરી મૂક્યું છે.

હવે “ ઉડતી - ખજાર ” માં શું લખાણ આવતું. તેની ઘોડી યાણી વાનગી પીરમું.

(૧) જેલમાં “ નિન્દાખોર ” દેખોવ દાધો છે. સાધુઓ, સાવધાન !

(૨) આજે અયાનક “ દિનવાર્તા ” એફિસની જડતી લેવાઈ છે. સુપરિં હાવવશકર સાથે આવી પહોંચ્યા હતા. ૧૨૪મી કલમ લાગૂ પડશે, એમ લાગે છે.

(૩) સુપરિં સાહેબે હુકમ કાઢ્યો છે કે કોઈ પણ અગે-હકારી સરકયુવરગેડ (જેલની પૂર્વ બાજુનો રસ્તો) પર જઈ શકશે નહિ. સૌ કોઈએ પોતપોતાની નોંધપોથીમાં લખી લેવું.

(૪) જેલર રાયન સાહેબનું ગળું બેમી ગયું છે. જેઓ ના કાન બેમી ગયેલા હોય તેમણે જાણી રાખવું જરૂરનું છે.

(૫) દેશમન્દુને રોજ તાર આવે છે—૫૯ ડિગ્રી. થીયુન રામમલનું વચન ચાલ રતલ અને શ્રી હરિલાલ ગાંધીનું પચીસ-શેર ધરી ગયું છે.

(૬) પચામ જોરાવર માણસો ખાદી પહેરી ટ્રામ આપી “રીઝર્વડ” કમી કાળીવાટથી સ્થામનગર ગયા હતા. ગાંડી પર પાટીયું મારેલું (Campaign in favour of Khaddar) ખાદી-સવાગી. હવે જોરકાયદેમર મબા કે રાતિભંજુની કામ લાગૂ પાડી સ્વયંસેનકને પકડતા નથી. મંદારની હીપ હીપ દૂરે !

(૭) મદામમા સમિતિ તરફથી એકસ્ટીમર બાડે રાખી પડ્યા નહીના પટ પર ફેરની ખાદીનો પ્રચાર કરવાની અમે મબાહ આપીએ છીએ. બન્ને બાજુએ રાક્ષણી અક્ષરોથી ખાદી પહેરો એમ ચીતરવું. અમને ભરોમાવાન ખજાર મળી છે કે આરા વાવાઝોડાના-વટોળીના દિવસોમા પણ શ્રી નન્દલાલ સદકુટુમ્બ પરિવાર આની સ્ટીમરનો ચાર્જ સંભાળવાને દેશને ખાતર જનન પણ કુરબાન કરના તૈયાર છે.

(૮) બડા જમાદાર શીંડ ગારશવ નોકા પાંડે જેન્યન પર જતા સંભળાય છે. નગીન વગર ઘોષે ઉઘડી ગયા. પણ ખજાર એની મજાની છે કે એકદમ ભરોમો પડતો નથી.

(૯) જમાદાર બૃવટૂન મિથની બન્ની થઇ છે. એ બાક મંદિ લાંચ નહોતા ખાતા-કેદીઓની આપે હીક વર્તતા અને અમલકારી ઓની તો પૂજા કરતા. એવા માણસને જોડની નોકરીમા મળવાથી સરકારને લાભ શું ? નાગીવેરજ આપડું જોઈએ.

(૧૦) ગોરા (યુગેપિયન) વિભાગમાં એક્ષ-માનવટ પંચ ખુનના મામલામાં પકડાઈને આપ્યા છે. એજે શી દરિયાવ માંને પકડેલા. અને શી હેમન્ત મરખાની વિરુદ્ધ આપખાતે ચાડી પાપ (પેરટ) પેડે જુની જુલાની આપેસી. હવે પરમેશ્વર હવે છે, એ વાન ચોક્કસ જાણવી.

(૧૧) દમણાં એક વિસાયતી (વિસાયત જઈ આવેલા) આગેવાને કેટલાક સ્વયંસેવકોની ચોટલી કાપી લીધી છે. બહાર ગજવા કતરાવાતુ હ.ખ છે, હવે જોલમાં ચોટલી કતરાવાની આદત શરૂ થઈ છે. ચોટલીમાસ્તરોએ સાવધ રહેવું.

(૧૨) કેટલાક આગેવાનોએ બંગાળી ખાણું તથા મારવાડી ખાણું ખાવું શરૂ કર્યું છે.

આવી આવી બબરો બહાર પડતી. એની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ હતી.

ઉડતી બબર

તંત્રી. શ્રી સચ્ચાનંદા ઉપાધ્યાય.
છાપનાર. શ્રી નિષ્કર્મા બ્રહ્મચારી.
પ્રેસ: હાથખોતરણી છાપખાણું.



(૬) પચામ જોરાવર માણસો ખાદી પહેરી ટ્રામ આખી “ રીઝર્વડ ” કઠી કાળી સાટથી સ્થામનગર ગયા હતા. ગાંડી પર પાળીયુ મારેલુ (Campaign in favour of Khaddu) ખાદી-સવાગી. હવે ગેરકાયદેનાર મના કે શનિબંધુની ક્યમ લાખૂ પાડી સ્વયમેનકને પકડતા નથી સંગ્રહરની હીપ હીપ દરરે ।

(૭) મદામબા સમિતિ તરફથી એક સ્ટીમર બાડે રાખી પાંચ નદીના પટ પર ફેરવી ખાદીનો પ્રચાર કરવાની અમે મવાહ આપીએ છીએ. બન્ને બાળુએ રાફગી અદારેથી ખાદી પહેરે એમ ચીતરડુ અમને બરોમાવાન ખબર મળી છે કે આ રા વાવાઝોડના-વટોળીના દિવસોમાં પાણુ શ્રી નન્દલાલ મલકુડુભય પરિવાર આવી સ્ટીમરનો ચાર્જ સંભાળવા ને દેશને ખાતર જન પણુ કુચ્છાન કરના તૈયાર છે

(૮) બાડા જમાદાર શીંગ મારશવ નૌકા પાંડે પેચાન પર જતા મબળાય છે નગીય વગર ઘોળે ઉઘડી ગયા. પખ ખબર એવી મજાની છે કે એકદમ બરોસો પડનો નથી.

(૯) જમાદાર જુવટૂન ગિથની બદલી થઇ છે એ મહાકવિ લાંચ નહોતા ખાતા-કેદીઓની માથે દીક વર્તતા અને અમલકરી એની તો પૂન કરતા એવા માણુમને જોલની નોખરીમ મખતથી

(૧૧) દમણાં એક વિજાયતી (વિજાયત જઈ આવેલા) આગેવાને કેટલાક સ્વયંમેવકોની ચોટલી કાપી લીધી છે. બહાર ગળવા કતરાવાનું દુઃખ છે; હવે જેલમાં ચોટલી કતરાવાની આશ્વત શરૂ થઈ છે. ચોટલીમાસ્તરોએ સાવધ રહેવું.

(૧૨) કેટલાક આગેવાનોએ જંગાળી ખાણું તથા મારવાડી ખાણું ખાવું શરૂ કર્યું છે.

આવી આવી ખબરો બહાર પડતી. એની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ હતી.

ઉડતી ખબર

તંત્રી: શ્રી સમગ્ગનતા ઉપાધ્યાય.

છાપનાર: શ્રી નિષ્કર્મ પ્રદ્યક્ષારી.

પ્રેસ: હાથખોતરણી છાપખાનું.



*
 * * * * *
 * ત્રિદીશ ન્યાય
 * * * * *
 *

ત્રિદીશ જાતિની ન્યાયપરામણ્યતાની વાત કરવા બેસતી વેળા
 કૃતજ્ઞતાના ઉભરાને લીધે આંખો આંસુથી હસકાયા વિના રહેતી નથી.
 અને અહીં, “કાયદા અને શાંતિ”ના અમલનું તત્વશાસ્ત્ર કેટલું
 બહુ વિકસિત છે તે નીચેના ચોડાક કેસ પરથી જાણી આવશે.
 ચોડાક દાખલા માત્ર નમૂના તરીકેજ આપું છું. એની આશ્ચર્યજનક
 તો-દબ્બરો-માત્ર ગયા બે તથા મહિનામાં ચર્ચિત્વ છે. અને જેમને
 અસહકારને લીધે છાપાં વાંચવાનો રોગ લાગૂ પડી ગયો છે તેઓ
 તો ચોંકુ વાગું જાણના પગ દશે.

મોરકાંભીયાને વિના ચાર્ટે જે કવચ મુજબ બર રમતામાંથી પકડી લે તેજ ધાગ પ્રમાણે દેશબંધુને પકડી સહ સમભગ અઢી મહિના અમકમા રાખી મૂક્યા. રોજને રોજ મુકદ્દમો ચલાવવા બાબત નથી નહીં તારીખ પડ્યાજ કરે—આફી આમિતી લાવે ક્યાંથી ? પહો ખીન્ન માણસનું સખાણુ ખુન દામ્યાણુનાજ અક્ષર છે એમ રોજી બેમાડી છ મહિનાની રેખ મારી.

બમાગતી પ્રાનિક સમિતિએ તા. ૨૭-૧૧-૨૧ ને રોજ કરેલા આર કરાવ પેપરમાં છપાવા મોકલવા સાર શ્રી ખીરેન્દ્રનાથ સમભને છ મહિના મરકારે નોનર્યા.

સ્વયસેવક આદોષન વિરેની દાસ્યાણુની એક જાદેર પત્રિકા સુમારકન્દ બસુએ એક પરબિડીયામાં બીડીને છાપવા મોકલેલી તેથી તેને પણ છ મહિના રોટલા બચી ગયા; કારણ દેશબંધુના નામ દેવગની આ પત્રિકામાં સહી ખીન્ન કોણે કરેલી હતી !!!

આ વશુ કેમ વિરે એક જાણીના બારીબરનો મન નીચે મુજબ છે —

ઠેકાણે અમુક દિવસ શાંતિ અને વ્યવસ્થા લગાડાઈ ગયેલાં મુકેલ છે એમ દરે તો તેટલા દિવસ ત્યાં સના મર્યાદા મોકલે રાખ્યાં.

(૪) હાલ દેશની રાજનૈતિક અવસ્થા બારે આફનખ દોવાડી દરાવવામાં આવે છે કે આ મમિનિના પ્રમુખ શ્રી ચિત્તરંગનદામને બગાળ ખિલાફત મમિનિ માથે મમવતમાં રદી મદામમાનું કામ-કાજ ચલાવવાની તમામ મના આપવી.

શ્રીદક્ષના એક મોંઘીએ કલકત્તે આવી બાવળ આપ્યું—અને તે મારણ દ્વારા રાજકોલ કરવાનો આરોપ આપ્યો શેખનાદેરને માથે. તે બાપડા તો મમામાં હાજર નહોતા. છતાં આ અપરાધમર તેને પથુ છ મામ મોમાગ આવતું પડ્યું. કોહને જે વરસ, કોહને છ મદિના અને કોહને તો એકજ આવાડિયાની, સાદી કે સખત, જેમ આવ્યું તેમ, મગલ થવા લાગી.

અમારા અને ચિત્તરંગન દામના કેમ બામન કંઈ કંઈ નમૂ-નેશર વ્હા માટીઓ ઉભરાઈ આવેલા. એકેએક માટી વાળે ધર્મ-પુત્ર મુખિદર !

આવી જાનની ગમ્મત દરેકે દરેક કેમમાં છે. મરકાગને મારે નમીએ અમદકારીઓ કોઈ બચાવ કરતા નથી. નહિ તો એ હિંમતનીજ અદાસતમાં કેટલા કેમ ટકી શકે તે શક્યજી છે. ગમે તેમ પણ અમદકારીઓનો હેતુ મદજ થયો છે. તેમજો આ વાંસ બહેલી તપાસ પદ્ધતિને પોષાયે જ દગવી એવી પદ્ધતિ પર ગથાવતી મર-કારતું સાચું સ્વરૂપ શેકાને બનાવી આપ્યું છે.



વિરૂદ્ધ નથીજ.

—ઠરાવો—

ગયા (ઇ. સ. ૧૯૨૧ના) નવેમ્બરની સત્તાવીશમી તારીખે ખંગ પ્રાંતિક સમિતિની એક સાદી બેઠકમાં નીચેના ચાર ઠરાવો થયા છે—જે જણા શિવાય બધાની સંમતિ હતી.

(૧) કોંગ્રેસના સ્વયંસેવકો તરફથી કાયદો અને વ્યવસ્થાના રક્ષણમાં ખસેલ પહોંચે છે એવી મતલબનું જે સરકારી જાહેરનામું બહાર પડ્યું છે, તે આ સભાના મત મુજબ સાચું નથી. સભાનો અભિપ્રાય એ છે કે બધા સ્વયંસેવકો હમ્મેશ શાંત અને નિઃપદ્ધતી રીતેજ વર્તે છે. એટલે સભા ઠરાવે છે કે મહાસભાનું કામ આગળ મુજબજ ચલાવ્યા કરવું.

(૨) આ સભા માને છે કે સપરિપદ ગવર્નર Governor-in-Council અને કલકત્તાના પોલિસ કમિશનરના હુકમો અન્યાયી અને સ્વચ્છંદી છે અને આ સભાના કામમાં ડખળ કરવાના હેતુથી કદાચલા છે. તેથી આમ પ્રજાને સ્વયંસેવક યદી મહાસભાનું કામ શાંત અને નિઃપદ્ધતી રીતે ચલાવવામાં મદદ કરવા મજબૂત આગ્રહ કરે છે.

(૩) કલકત્તા અને બહાર સભા તેમજ સરઘસો બંધ કરવા બાબતનો સરકારી હુકમ આ સભાને મને અન્યાયી અને ગેરકાયદેસર છે. પરંતુ મહાસભાના શત્રુઓ જનસમાજની ઉશ્કેરણી કરવા જે ચિત્રવિચિત્ર પગલાંઓ લે તેને બરદાસ કરી લેવાની ધીરજ પ્રજામાં ટૂળવાઈ નથી એટલે આ સભાની એવી ભલામણ છે કે આ સભા અથવા તેણે નીમેશી કોઈ વ્યક્તિના અભિપ્રાયે જે કોઈ ખાસ

ઠેકાણે અમુક દિવસ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાઈ ગયેલાં મુકેલ છે એમ દરે તો તેટલા દિવસ ત્યાં સમા સરખસ મોઢૂદ રાખવાં.

(૪) હાલ દેરાની રાજનૈતિક અવસ્થા બારે આદતમય હોવાથી દરાવવામાં આવે છે કે આ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી ચિત્તરંજનદાસને બંગાળ ખિલાફત સમિતિ સાથે મસલનમાં રહી મદાસમાનું કામ-કાજ ચલાવવાની તમામ સત્તા આપવી.

શ્રીહટ્ટના એક મોલવીએ કલકત્તા આવી બાપથુ આપ્યું—અને તે બાપથુ દ્વારા રાજકોદ કરવાનો આરોપ આગ્યો શેખનાદેરને માથે. તે બાપડા તો સમામાં હાજરજ નહોતા. છતાં આ અપરાધસર તેને પણ છ માસ મોસાળ આવતું પડ્યું. કોઈને બે વરસ, કોઈને છ મહિના અને કોઈને તો એકજ આવાધિયાની, સાદી કે સખત, જેમ આગ્યું તેમ, સખત થવા લાગી.

આમારા અને ચિત્તરંજન દામના કેસ બાબત કંઈ કંઈ નમૂ-નેદાર જૂઠા સાદીઓ ઉભરાઈ આવેલા. એકેએક સાદી જાણે ધર્મ-પુત્ર મુધિપ્તર !

આની જાનની ગમ્મત દરેકે દરેક કેસમાં છે. સરકારને સારે નરીએ અસહકારીઓ કોઈબચાવ કરતા નથી. નહિ તો એ ઈંગ્લેન્ડનીજ અદાલતમાં કેટલા કેસ ટકી શકે તે શકભરેલું છે. ગમે તેમ પણ અસહકારીઓનો હેતુ સફળ થયો છે. તેમણે આ વાંધા ભરેલી તપાસ પદ્ધતિને પોલપોલ દરાવી એવી પદ્ધતિ પર સ્થપાવવી સર-કારનું સાચું સ્વરૂપ લોકોને બતાવી આપ્યું છે.

*
* * * * *
* જોડની સામાન્ય અવસ્થા *
* * * * *
*

અસહકારીઓએ જોડ પાવન કરી, સારથી જોડનો મહેરોજ બદલાઇ ગયો છે. ઇંગ્લેન્ડની આ જોડો કંઈ માણસને સુધારવા સાર નથી—અહિં આખે માણસ વધારેજ નોંદર બને છે. જે નિયમો કેદીઓને પાળવા પડે છે તેમાંથી એક બે વાંચનારને માટે આપું છું:—

ગુન્હાઓ

(૧) કામના વખત દરમ્યાન વાતચીત કરવી કે મોટેથી વાતો કરવી. કે જોડના કોઇ પણ અમલદારના કહેવા છતાં હસવું કે ગાવું.
(કતમ ૧૦૪-૧ બી. જો. કોડ)

(૨) નક્કી કરેલા વખત શિવાય બીજી કોઇ વેળાએ જાગરૂ,

કે ન્હાવાના ચોકનો ઉપયોગ કરવો કે અમલદારની રમત વિના તે સ્થળોએ જવું. રાત્રિ સંગ્રામનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરવો કે નેલકાયદા મુજબ રીતસર સૂઈ માટી નાંખવાનું બૂલી જવું કે છોડી દેવું, (કલમ ૧૦૪-૧૬)

(૩) કેદીના નિયમિત ખોરાક મુજબનું ભોજન સેવા ના પાડવી.

(૪) સારીર ચોકખું રાખવાનું બૂલી જવું કે માંડી વાળવું અથવા વાળ અને નખ કપાવવા બાબતના રિવાજોનું ઉલ્લંઘન કરવું.

(૫) કોઠની પણ મુજાકાત પછી કેદીની પૂરેપૂરી જડતી, તે મુજાકાતની જગાએથી ખસે તે પહેલાં સેવાય છે. (૧૭૮)

સજાઓ

(૧) સાદી સજાની સખત થઈ શકે.

(૨) સમાની મુદતનું વળતર કાપી આપે છે તે જામ કરે કે ખીમ્ત હકો છીનવી લે.

(૩) એકાંત કોટડી.

(૪) સાંકળ બેડી.

(૫) દંડા બેડી.

(૬) ચોકડી સળીયાની બેડી.

(૭) પાડળ હાયકડી કે દિવાલ સાથે બેઠેલી હાયકડી.

(૮) સખત કચરાપટ્ટી ખોરાક.

(૯) ચાખખાનો માર.

(૧૦) સાદા પોશાકને બદલે ગુણુપાટનો પોશાક.

પાંચખાના માટે પાંચ મિનિટની " મુદત " નહીં

તેટલામાંજ સાડા ત્રણ મણના કોણનો કચરો સાફ કરી દેવો પડે છે અને તેમાં કોઈ જાતની લાજ શરમ જળવાતી નથી. ગમે તેવું ખરાબ બોજન પણ ખાધેજ છૂટકો. મોટી ઘોડાકાતરથી બધાં માયાં મૂકાવાના. વાળ નહિ રખાય, લોખંડી જાળીની બે બાજુએ રહીને અને છૂપી પોલિસ તથા જેલના અમલદારોની રૂબરૂમાં મુલાકાત થતી હોવા છતાં જડતી લેવાય છે.

અને આ નિયમોમાં કોઈ જાતની તૂટ પડી એટલે ઉપર જણાવેલી જાતજાતની “ સખ્ય ” સમગ્રો થાય છે. હવે આ સમગ્રો બજાવવાનું જેમના હાથમાં છે તેમની ચોડીક પિંજાન આપી દઉં.

કેદીઓની તપાસ સુપરિં કરે છે તે જાણે સાત નગરીનો મહારાજો હોય તેમ; સાથે એક કેદી માથાપર છત્રી ધરતો હોય અને સિપાઈસિપરાંતું દલાવલશ્કર હોયજ. કેદીઓએ હારબધે ઉભા રહી “સરકાર સલામ” કરવાનું. બે બગલ ખોલી બતાવવા મ્હોં ઉઘાડી દેખાડવાનું; (વખતે તેમાં કંઈ છૂપાવ્યું હોય.) એ પ્રમાણેનો કાયદો છે. સંડાસ જવાનું તે પણ લશ્કરની પેડે ફૂચકદમ, ન્હાવાનું પણ સદર સુજળ. ખાવું, ઉઠવું બેસવું તમામ “ વન, કુ, અને ગ્રી ” પેડે । । । કેટલીક જેલમાં તો કેટલા લોટા પાણી ન્હવાય તેનોયે નિયમ છે.

સિપાઈ જમાદારને તમામને નામવર રાજપ્રતિનિધિ સમશેર બહાદુર બોઈસરોય-ઉરફે બડા લાટસાહેબની નાનકડી આવૃત્તિજ માની લેવા. કોઇ કેદી પાસે ખૂટની દોરી બધાવે, કોઇ ચપી કરાવે, અને ચોવીશે કલાક જીઝાદેરી દ્વારા કેદીની આ-બહેનનું શ્રાદ્ધ તો કર્પાજ કરે—ન બોલ્યામાંજ સાર. મારે સુદાં. અને લાંચ ખાવાની

હુશિયારીમાં તો તેમનો જોડાજ ન ગણે । “ કેદી વારડર ” “ કેદી મેટ ” (કેદીઓ સારી વર્નણ્યક્રી-અમલદાર બને છે.) પોતે કેદીજ હોવા છતાં પણ બીજાઓ તરફ જુલમજ અણવે છે. કાંટાથી કાંટા કાઢવાનો ન્યાયજ ઇંગ્લેન્ડના રાજમાં ચાલે છે. -

ગોરા અમલદારો ચાર પાંચજ હોય છે—તેમનો રોજ તો સહેવાય; પણ આપણા દેશી સિપાઇઓનો રોજ વેકવો મુશ્કેલ પડે છે. બડા જમાદાર જેલર આવે તે પહેલાં તેની ખુરશી પર બેસી નાકે ચસ્મા ચઢાવી કેદીઓ વચ્ચે લાહેરી મારતા રિપોર્ટ લખે— ચારે ખૂદ દેશબંધુ જેવા સામે આવે તોયે તેનું નાકનું ટિચકું તો ચડેલું ને ચડેલુંજ રહે. અને મુખરિબની લાપકી જુઓ; ઘસખાચુ આવે તો તુરત પોતે ચઢને ખુરશી આગળ કરે । એટલે બડાસાહેબ કરતાં તેમના ચુલામડાઓનો દોરદમામ નાદિરશાહી જેવોજ । તે નજરે પડતાંજ કેદીઓ બડા ચર્ચ જામ “સરકાર સલામ” એમ કહેવું પડે.

અલગત ઘડેમાંયે કાંકરા તો હોય છે. તેમ આ કાંકરામાં ઘડું પણ હનાજ. બૂલટૂન મિથ નામના એક જમાદાર હતા. તેના જેવા ધર્મપરાયણ અને ભક્ષા બહુ જૂજ હશે. પોતાનું કર્તવ્ય ક્યોં કરે— કેદીની પાછળ લાંગવાનું તેના સ્વભાવમાંજ નહોતું. પ્રેસીડેન્સી જેલમાં ખૂબ ધમાલ ચમ પડી ત્યારે તેના દુશ્મનોએ જૂદો રિપોર્ટ કરી-તેનું નામ બદનામ કરી તેની બદલી કરાવી—ભક્ષો થયો, તેનું એ પરિણામ ।

સિપાઇઓ સામાન્ય કેદીઓની કેટલીવાર ગણુનરી કરતા તેનો કંઈ નિયમ નહોતો. જેલમાં બધાં જેડકાંમાં ફરતા. અને જેડકાં-માંજ ગણુવાનો હિસાબ રહેતો. કેદી-નોડરને ફાલતૂ નામથી બોલા-

વના. જમાદાર તેને ખૂબ પાડે “એ ફાલતૂઉઉ.....” એટલે તે જવાબ આપે “આતા હય હજૂર” અને ચોરડીમાંથી બહાર આવી કહે, “સલામ, હજૂર.” રહવારે ઉંઘમાંથી ઉઠાડે ત્યારે તો તેની પીઠ પાછળ એક બે સરસ્વતી સબળાવે. અને કદીએ “કેમ, હમણાં તો હજૂર હતા, અને એટલામાં—” એટલે કહે, “અરે ભાઈ, જેલમાં ગયેડાને પણ કાકો કહ્યા વગર ચાલે? બહાર તો એને નોકરીમાં પણ ઉભો ન રાખીએ.”

વાત જરાજરા હતી. માણસને ગરજ પડે છે ત્યારે કંઈ કંઈ સંકડામણમાં આવવું પડે છે. એકવાર એક ફાલતૂને પોતાને ઘેર એક પત્ર મોકલવો હતો, એટલે એક નવા સિપાઈને સાંધ્યો. તેને સાપ પકડવાનો મંત્ર શીખવ્યો અને ચિઠ્ઠી મોકલાવી. ગરજે સફ-ગૃહસ્થને યે ગારડી બનવું પડ્યું!

અલિપૂર જેલમાં કુલીન કેદીઓ માટે જગા છે. દેશબરમાંથી ચૂંટી ગિલ્લી કાઢેલા પન્દરમો કેદીઓ અહિં રહે છે. તેમનામાંના ઘણાક વાંચી જાણે-એટલે પ્રેસનું કામ કરે. તેમની સાથે રહેતાં એમ લાગતુંયે નથી કે આ લોકો કદી જૂઠ્ઠી સહી, ચોરી, લૂંટ, ખૂન, મારામારી કરી શકે કે કેમ? અને એક એકની સગ્ગઓ પણ કેવી?—એકને તો ખેંતાળીસ વરસની સગ્ગ હતી. મારી ગણતરી છે, કે આ કેદીઓમાંથી અડધોઅડધ નિરપરાધી અને બાકીનામાંથી ઘણાકે પણ ક્ષણિક આવેશમાંજ ગુન્હો કરી નાંખેયો હોવો જોઈએ. અક્ષયત કેટલાક અનુભવી પ્રાણીઓ આક-દસ-વીસ વાર જેલ આવનાર પણ પડ્યા છે—પણ તે બાપડાને તો પોલિસ બહારની હંવામાં શ્વાસ લેવાજ દેતી નથી. અમારો ફાલતૂશ્રી મધુ-

રાનાથ દાસ તેમનોજ એક નમ્રો હતો. એની જીવનકથા બડી મજાની છે. એના જેવા આનંદી, પરાપકારી, મહેનતુ, યુદ્ધિમાન, સેવાપરાયણ માણસ મેં જૂજ જોયા હશે. પરંતુ જયપણથીજ તે જેલ અનુભવતો આવ્યો છે. અને દશ વાર જેલની મુલાકાતે આવ્યો છે. ૩૧ વરસની ઉમ્મરમાંથી ફક્ત ૨૪ (૧) વરસ જેલમાં ગાળ્યા છે !

સાત વરસની ઉમ્મરથીજ મથૂરની ચતુરાઈ ખીસવા માંડેલી. પોતાની દુકાનમાં બેસી ધીરે ધીરે ગદલામાં હાથચાલાકી કરીને તાલીમ લેવા પાડી. એટલે માખાપે સુધારવા સાર રેફરમેટરી—સુધારકશાળામાં મૂક્યો. ત્યાં પણ પોતાનું વર બતાવીનેજ મથૂર પાછો ફર્યો.

મથૂરનો વિવાહ ચોક્કસ થઈ ગયેલો. પણ એની બહેનની સાસુ એ કાવતરાં રચીને તે સંબંધ તોડી નાંખાવ્યો. નિરાશ થઈને મથૂર આવળે રહેતે ચઢ્યો. એક કુચરિત્ર નારીના ફંદમાં સપડાઈ તેણે ચોરીજ કરવા માંડી. આખરે એ સ્ત્રીએજ છેલ્લે છેલ્લે એને પકડાવી દીધો. એ પણ કંઈ કાવ્યો હતો ? તેણે ચોરીના માલ રાખવા માટે ખેલીને પકડાવી. પણ સારી દુનિયામાં આવીજ જાતનું અંધેર પ્રવર્તતું જોઈ મથૂરનું હૈયું પથર થઈ ગયું. એક વાર ચોરી કરવા ગયો હશે, ત્યાં પકડાઈ જવાની બહીકથી એકની જીભજ કાપી નાંખેલી. ઘાસના ગોડાઉનમાં આગ લગાડી જોડેના ઘરમાં ચોરી કરેલી. નવાળના છોકરાનો વેશ સજી ખાલી નવાળ-મહેલમાંથી ગાડાં ભરીને માલ ઉઠાવી આણેલો. છેવટે ભૂખે મરતાં કાળીઘાટના મન્દિરમાંથી કૃષ્ણ-ભગવાનના દાગીનાજ તફડાવ્યા. પકડાવાને ભયે એક સંડાસમાં ભરાયો; ત્યાંથી સાપથી દંડાતો સહેજમાંજ બચી ગયો.—પણ તેજ રાત્રે તેની મા મરી ગઈ. ચોરીના પૈસા ઘરમાં લેતાં નહિ; પોતે

બહાર ભાઈમધો સાથે ઉડાની ખાતો. પણ એ ચોટ્ટા ભાઈમધો પર એને શુરસો બહુ ! કહેતો કે “ જેલ જઈએ છીએ, ત્યારે હરામ-ખોરા કોઈ તપામ ચરખી નથી કરતા, અને બહાર જઈએ એટલે વહાલ દેખાડીને ચોરી કરાવે, અને નાણા પોતે ઉડાની ખાય.” પણ મથૂરમાં દયા, પ્રેમ આદિ ન હતા એમ માનવું ભૂલ મારેલું છે. કોઈને નદીમાં તણાવું જૂએ, તો એનો જીવ ઝાંચો ન રહે; ઝટ મારે કછોટો, અને નાખે પડવું. બડબડ બળતી આગમાં પણ કોઈને ફસાયેલું દેખે તો યાદગમ કરીને અન્દર ઘૂસી જાય. કોઈને દુ.ખી થવું જોઈ એને રડવું આગળ શિવાય રહે નહિ. કોઈના આશરો હેઠળ રહે, તો તેનું કોડીબાર નુકસાન નજ કરે. પણ કોઈ તેને આશરો આપીજ કેમ શકે ? પોલિસ ઝટ જઈને સતાવ્યા શિવાય ન રહે. કોઈ તેને ન રાખે. મથૂર કહે કે જેલ આવવુંજ હોય તો ચોરી કરીનેજ આવવું એ સરસ રસ્તો છે.

ચોટ્ટા પરના અમલદારો તેને ખવડાવી, દારૂ પાઈ બીજી ચોરીઓગે પતો તેની પાસે મેળવવા મથીમથીને મરી જતા, પણ મથૂર જેનું નામ ? એક અક્ષરે બોલે શાનો ?

મથૂરને ન આવડે એવું કામ દુનિયાભરમાં ન હોય. કડીઆવું કામ, સૂતારની કરામત; ઘોળીગીરી; ગાડીવાની, દરવાનગીરી, રસોઈ; —જે કહો તે, કરવામાં મથૂરભાઈ ઉરતાદ. આવો આવો એ પેશા-વર લેખર કોર્પ્સ (મજૂર ટૂકડી) નો નાયક થઈને ગયો હતો. બગલાદ જવાનું ઠુકું હતું એટલામાંજ—પડી ટેવ તે તો ટોળે કેમ ટાળી ? કપડાંનો ખર્ચ બચાવવા જતાં કંઈ હાથચાલાકી કરીને સર-કારની મહેમાનગીરી સ્વીકારી લીધી.

મથૂર એક વેળા પોતાનું જોર જણાવવા જોલ ફેડી નાંકેલો અને પછી જતો આવીને પકડાયેલો. એ કહે, “કેદી નામે ત્યારે વાધ, મર્યો એટલે કામ.” વાત નરદમ સાચી. કેદી નાંકો સંભળાતાંજ હોહા, શોરબકોર, ઘંટાનાદ, તલ્વારોનો ખણખણાટ; બુંદુકના ધડાકા ! (ઉરફે તોપોની સલામી) — અને મરે ત્યારે ? — ત્રણ દિવસ પડી રહે તોયે કોઈ એના તરફ ઝૂકીને ન જૂએ.

જેલમાં આવીને અમે સંઘવાનું કામ ઉપાડી લીધું ત્યારે તો એના હરખતો પાર રહ્યા નહિ. તે કહે, “અમારા આઠમા વાર્ડમાં જેલજોટલા નામચીત રહેવાસીઓ છે તે બધા કહે છે, કે આવું શક તો માએ પણ સંધી જમાડ્યું નથી ?”

જેલની પાછલી સ્થિતિને વિષે વાત કરે ત્યારે એ બહુ દર-દૃષ્ટી બોલતો; “અરે, શું વાત કહું; જેલનાં સુખ તો સદંતર વધી ગયાં. પહેલાં ત્યારે જેલ આવતો ત્યારે કેદીઓ ચોરીને દોઢિયાનું ત્રણ શેર દૂધ વેચતા. અરે, ધરિપતાલમાંથીજ પૈસાનું અડધો શેર માંસ મળતું. જેલમાં તો કંઈ કંઈ સગવડો હતી; પણ ચોરોની સંખ્યા બહુ વધી ગઈ એટલે જેલમાં ચોરાટીયા ખાવા લેવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પહેલાં તો જેલમાંથી ચોરાઈને રોજ ૫૦-૬૦ રૂપિયાનાં અરીણ, દારૂ, ગાંજો, કોકેન વિગેરે વેચાતાં—આજે તો રામ નામ ! સિપાઇઝન રૂપિયામાંથી આઠ આના તો કાપી લે છે.” એટલે હવે તો મથૂરે નહીં ક્યું છે કે બહાર અમારી પાસે રહેવું—ચોરીચખારી છોડી દેવાં. કોઈ પણ અસહકારી મુદત પૂરી થયે છૂટે એટલે એ કદી મૂકે, કે “બાપા, બહાર જઈ સ્વરાજ લઈ મૂકજો; કે ચોરી કરીને મારે જેલ આવવું ન પડે—” હજાર જાણે, મથૂરની દબંગ

ક્યારે પૂર્ણ થશે ?

જેલના કેદી-હોડ-રાઇટર શ્રી xxx મિત્ર અમને બહુ મદદ કરતા. તે જેલરના અંગત મદદનીશ ગણાય. હિસાબ કિતાબ અને અહેવાલ તેજ રાખે—જેલર તો આંખ માંથીને બિલાકુંજ ચીતરી આવે. અમને કંઈ અડચણ ફરિયાદ હોય, તો મિત્ર બાપુને કહેવાની; તુરતજ તેના દ્વારા નીવેડો આવ્યા વિના ન રહે.

જેલમાં ખીજ પણ ઘણા નાનામોટા સાથે પિછાન થયેલી. તે બધાઓનો અમારા પર ભારે પ્રેમ હતો. સૌ કોઈ અમને મદદ કરતાં. કંઈ કંઈ વિચિત્ર માનવીની સોજત થઈ હતી !

ખમાઈતિ નામનો એક સદ્ગૃહસ્થ જૂરી ચિટ્ટી બક્ષાગણ્યથી ઉપ્યુટી માછસ્ટ્રેટ થયેલો. બે વરસ કામકાજ કર્યા બાદ નિર્જેરીમાં હાથચાલાકી કરવા જતાં પકડાઈ ગયો. આ અપદૃત્ય ન કરતે તો ચિટ્ટીશના સમરાજ્યમાંથી તે પેન્શન લઈને બહાર પડત. હાલ આ નામવર માછસ્ટ્રેટ સાહેબ અલિપૂર જેલમાં ચાલી સાફસફ રાખે છે. એને પંદર વરસની સજા મળી છે—હવે બહુ જૂન બાકી રહી છે.

ખીજન એક કેદી શ્રી—ઝાંઘરી ૯ વાર જેલ ફાડીને નાઉલા નરવીર હતા. ૧૯ વરસની ટેપ લઈને આવેલા. હવે છૂટવાની તૈયારીમાં. તે કહે, સ્વરાજ મળશે તો લૂટફાટ તથા દહશું. રાજ પૂછ્યા-જ કરે, બાપુજી સ્વરાજ ક્યારે આવશે ? મને તો રાત્રે ઉંઘ નથી આવતી ! ”

અહિની ઇશિનાલમાં એક પાગયોનો વિભાગ પણ છે. શ્રી ઇરિયરબુદસ ખૂબ તોફાની હતા, એટલે તેને ગાંડા તરીકે તેનાં

સગાંઓ અહિં ઝીકી ગયાં. એકજ વરસમાં તેનું ૬૬ રતલ વજન વધી ગયું. હવે તેને પાછો લેવા કોઈ આવતું નથી--ઘણાએ પત્રો લખ્યા પણ કોઈ સગાં કે વહાણનો પતોજ નથી. હરિયાણુ કહે “ નિર-પાયે હવે જેલના કોઈ અગલદારને થોડો મેથીપાક અખાડ્યા વિના મારો છૂટકારો થવાનો નથી. મારવાથી થોડોક વખત જેલમાં તો ગોંધજે; પણ પછી તો છોડશેને ? અત્યારે તો બિંદુલજ રામ-શરણ છુ ! ”

ખી. એલ. મિત્ર નામે એક દેશી ખિસ્તી પણ આ સ્થળે હતો. તે આખો દહાડો ઉઘે અને માંજ પડે એટલે ગાવા માંડે “હુ તો રાત આખી, જસ જગતો રહીશ.” એમ કરી બધાંને રાતના જગાડે. તેને પછી ખરદામપૂર મોકલી દીધો.

સૈયદઅલિ પામલ એક દિવસ સ્હવારે “ લપસી ” ખાતો હતો, તે વેળા હું જઈ ચઢ્યો. એક કેદી કહે—તુ કામ કરશે, તો તને સરમ ખાવાનું મળશે. પછી પૂછ્યું, “ ધાણી ચલાવશે ? ”

સૈયદ કહે “ બાબા, દુનિયામાંથી યસિયા બધા જમયોક પહોચી ગયા કે શુ ? મામાઓ ધાણી ફેરવાવવા માટેજ આ બજાદિયો ખોરક બચાવતા હશે શુ ? ” આવા હોશિયાર માણસને પામલ જેલમાં રાખવાનું શું પ્રયોજત ?

જેલના બીતરમાં જે વિભાગમાં આંદામાનથી આણેલા “ સ્વ-દેશી ” ધાડપાડૂ અને કાવતરાંખોરોનો વાસ હતો. તેમની સાથે અમારે મજા હજવાની મનાઈ હતી. પણ કમેકમે તે ચોરસરી ગઈ અને અમે ગુપચૂપ મળી શકતા. એમાં રાગબગ્ગર બોમ્બ કેસ, લાકા અને બારિમાવ કાવતરાં કેમ, શિવપેર પ્રાગપૂર ગન્ડકીય ધાડ કેસ

વિગેરેના બાવીસ આમામી હતા. ૭-૮-૧૦-૧૫ વરસની સગ્ગો વાળા;—કંઈકને તો છાંદગીબર જેવ સેવવાની હતી. તેમની સાથે ભળતાં અમે શરમાતા. છ મહિનાની જેલ મેળવી અમારે તેમની આગળ શી રીતે ઉંચે મોંઢે ઉભા રહેવાની હિમ્મત કરવી? છ મહિના જેલ આવ્યા તેમાં તે શી મોટી તોપ ફોડી નાંખી? બધા હોશિયાર હતા; કોઈ ચિત્ર દોરે, કોઈ કાયાના દોરડા ગૂંચે, કોઈ ચોપડી બાંધે; અને “ ગાના બગ્ગના ” તો સૌ કોઈ બાંધે. એમનો શ્રદ્ધાભર્યો પ્રેમ તો કદિ નહિ વીસરાય.

જેલમાં અમારા આવવા પછી ધણીક સગવડો દાખલ થઈ; પણ આગળના બધા અમાનુષી જીલ્લો આમણે તો વેડેલાજ. એમની સહિષ્ણુતાને પરિણામે અમારો રસ્તો ધણો સહેલો થઈ ગયેલો.

હવે રાજદ્વારી કેદીઓને પહેલાં જેલું દુઃખ નથી. બહારની દુનિયાની બજારો સુધાં “ ઇંગ્લીશમેન, સ્ટેટ્સમેન ” વિગેરે દ્વારા મળી શકે છે. કામમાં મોટે ભાગે પરખીડીયાં બનાવવાનું હતું. ધણા બાગાયત, રસોડાની ગોઠવણ અને સચાલનમાં નિયુક્ત હતા. પાંજરામાં ઉભા ઉભા મુલાકાત કરવાનો નિયમ પાળી સ્વમાન ખોઈ સગાં વહાલાં સાથે મુલાકાત કરવા કોઈજ આતુર નહોતું. નહિ તો મહિનામાં બે વાર મુલાકાત અને બે વાર પત્ર લખવાની પરવાનગી છે. જેલની ધણી વાતો પરથી સરકારની રસિકતાનો પરિચય થઈ ગયો. જૂઓને, અક્ષિપૂર જેલ કબૂતરખાના પાસેજ છે એટલે અમારી મુલાકાત પણ પાંજરામાંજ કરાવે. અને અમે “ અહિંસાવાદી અસહકારી ” આગેવાન, એટલે અમને “ સ્ત્રીવિભાગ ” માંજ રાખ્યા. સ્ત્રીઓ માટે બરદામપૂરની દિવાનાગાળામાંજ એક વિભાગ ખોલ્યો.

કહો, આથી વિશેષ હવે શું જોઈએ ?

જેલમાંની નિરાધાર અવસ્થાને લીધે માથુસને ઘણી પંચાત પડે છે—માંદા પડ્યા તો તો ખાસજ. કામળપત્તર, મળતું મકતું વિગેરે સગવડો જેલરસાહેબની નવાખી ઇચ્છાદ્યા ઉપરજ નિર્ભર છે. ક્યાં રાખવા, કે ક્યાં મોકલવા તેનું પણ તેમજ. આપણી ઇચ્છા રતિમાર ચાલી નથી શકતી. સારી દુનિયામાંથી કપાઈ જઈ દિવાલથી ઘેરાયેલી એક જગામાં બધાવા કરતું એ પણ તપશ્ચર્યજ છે. દિવાલની પેલી પારજ સ્વતંત્ર રીતે મોજ કરતાં માનવીઓ જાપ, આત્રે, અને આ પારના લોકની કેવી અવસ્થા !

રાત્રે દીવો બાળવો હોય, તો શિપાઈની ખુશામદ કરો ત્યારે પતો લાગે. બહાર ને લોહો આપણી સામું પણ ન જોઈ શકે તે લોકોના હુકમ આપણે પાળવાના. વરસાદના દહાડામાં કોટડીમાં ગોંધાઈ રહી જિંજાયા કરવાનું, અને માંદા પડ્યા હઈએ તો એકલા કથુ-સ્થા કરવાનું. એક દિવસ શિપાઈને ખૂબો પાડી પાડીને ચાક્યા, પણ આવે કોણ ? અને સારી રાત કોટડીમાં દીવો બાળ્યો—જરા ઉંધ ન આવી. એક દિવસ જેલના નજમાંથી પાણીજ ઉડી ગયું—તે દિવસે ન્હાવાનું મુશ્કેલ ગયું. માંદા પડીએ તો પરહેણ પળાય એમ સ્વપ્નેયે આશા ન રાખવી. બહારની દાકતરી સદાય કે માવજત મેળવી નથી શકતી; એટલે ત્યારેજ કેદી અવસ્થાનો ખરેખરો ખ્યાલ આવે છે. શ્રીપુત આન્દ્રમિત્રાને ટાઈફાઈડ થયેલો—અને શું થયું છે તે સમજતાં જાણતાં સુપરિન્ડેન્ટ એટલા તો દિવસ માંગી નાંખ્યા, કે તેટલામાં તો આન્દ્રમિત્રા-સાહેબ અધમૂઆ ચાલ ગયા ! મ્હાવજત કોણ કરે ? આખરે જેમનેજ રખ મેળવી કેટલાક અસહકારીઓ તેમની

મેનામાં રજૂ થયા. હવે મિત્રામાહેજને દાડમના રસની જરૂર પડી. સુપરિંએ તો જોડના ધગ્ગરદારને હુકમ આપ્યો. તે બગરમાથી એકદમ મોઢા મૂંઢના એ સૂકાંડા દાડમ લઈ આવ્યો ! જે દિવસે ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ હતો, તે દિવસે પણ સુપરિંને સમજ પડી કે કેમ તેનો શક છે. અને મિત્રામાહેજની અશક્ત અવસ્થાની વાત ફરીએ, એટલે કહે, ઇડાને ભાત ખવડાવો. તેનું સામળને, તો એજ દિવસમા મિત્રામાહેજ વિપ્લુબગનાનને ત્યાં રજૂ થઈ ગત. એટલું ખરૂં કે સુપરિં બહુ યત્નપૂર્વક ચાંદમિત્રાને જોવા મળવા આવતો. જે ભારે જહેમત એણે ઉઠાવી તે માટે તો એનો પાડ માન્યા શિવાય ચાલે તેવું નથી.



* * * *

* * * *

* દેશબંધુની વાત. * *

* * * *

* * * *

એક સારા લેખકે એક વેળા કહ્યું હતું—If Gandhi is the brain of the Non-co-operation movement then Chittaranjan is its heart ગાંધીજીને અસહકારના આંદોલનમાં મસ્તકને સ્થાને ગણીએ, તો દાસબાપુ તેના હૃદયને સ્થાને છે એમાં શક નહિ. ઘણાઓ બૂલથી માને છે કે દાસબાપુ કલકત્તાની ખાસ કોંગ્રેસ વખતે અસહકારનો ઠરાવ કરવાની વિરૂદ્ધમાં હતા. તેમણે તો અમૃતસર મહાસભામાંથીજ અસહકારની ભલામણ કરેલી અને કલકત્તાની ખાસ બેઠકમાં પણ એનેજ તરણોપાય તરીકે સ્વીકાર્યો. પણ તેની ગોઠવણી વિષે તેમને મતભેદ હતો ખરો. ધારા-ગભાઓ માથે અસહકાર કરવો કે કેમ, રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ઉઘાડી

કયાં શિવાયજ સરકારી શાળાઓ તથા દેવા વિદ્યાર્થીઓને આવાહન કરવું—એક વરસમાં સ્વરાજ લેવું કે પાંચ વરસમાં—આવી બાબતોમાં તેમના વિચારો જૂદા પડતા હતા ખરા. તેમની દૂરદર્શિતાનો ખ્યાલ હવે લોકોને આવવા માંડ્યો હશે.

જે હોય તે, નાગપૂર મહાસભા વખતે મહાત્માજી સાથેની મસક્તમાં માંડવાળ કરી દાસબાપુએ મહાસભાએ કરેલા દરાવ મુજબ અસહકારને ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ મૂક્યું. તેમની ઉપરજ પહેલવહેલી મૈમનસિંગ જીલ્લામાં ૧૪૪મી કલમ જારી થઈ. અસહકારને અંગે કામ કરતાં જલ જવાની દાસબાપુનીયે કયાં તૈયારી નહોતી? તેઓ કહેતા, જૂન મહિનામાં બેઝવાડા કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકતાજ સરકાર અપાર જુલમ શરૂ કરશે. પહેલાં બધાંને લાગતું કંઈ કંઈ ખવાળી દુનિયામાં વિહરતા અસહકારીઓનું કંઈ વળવાનું નથી; બ્યારે જૂન મહિને એક કરોડ રૂપિયા અને સભાસદો તથા વીસ લાખ રેટિયા પૂરા થવાની વાતો બહાર આવી ત્યારે સરકારનું બેજુન ચક્રોયે ચઢ્યું. તે પછી જુલમ શરૂ થયો. એક પછી એક મહાસભાના કામદારોને પકડવા માંડ્યા. દેશબંધુ તૈયાર હતા. તેમના પકડાવાની અફવા સંભળાવા લાગી. નવેમ્બર મહિનાની એક રાત્રે કોઇએ ટેલિફોન કર્યો, કે તમને પકડવા આવે છે. દેશબંધુ મિછાનાની પાસે એક ગરમ કફની મૂકી રાખવાની સૂચના કરી મોજથી ઘેરવા પડ્યા. પણ તે દિવસે ધાડ ન આવી. આખરે દશમી ડીસેન્ને પુણ્યપર્વે તેમણે સરકારની મહેમાની સ્વીકારી. તે વખતે ચિરરંજન અને હું ગ્રેમીડેન્સી જેલમાં હતા. સાંજે દાસબાપુ વિગેરેને જેલ દરખાતું કે રડવું તેની નિમામણમાં અમે

પડી ગયા. ૧૦મી ડીસે. થી ૧૪મી ફેબ્રુ. સુધી—લગભગ સવા બે મહિના દેશબંધુ અટકમાં હતા ત્યાં સુધી અહિંજ રહ્યા. જોલમાં આવ્યા બાદ તેમને ઇન્ફલુએન્સા લાગૂ પડ્યો. તેમાંથી સારા થતાં વળી તાવ આવ્યો. આ તાવ ત્રણ ચાર મહિના રોજ આવતો. એક વાર તો તેમનું શરીર છેક લથડી ગયેલું. ઉંઘ આવે નહિ. શરીરનું વજન ઘટી ગયું. તેમની સાથેજ બૌલાના આગ્રાદ, શ્રી રાસમલ અને સુભાષ બમ્મ હતા. સુભાષબાપુ દેશબંધુની લક્ષમણ પેઠે સેવા કરતા.

૧૪મી ફેબ્રુઆરીએ શ્રી દાસ અને રાસમલને સેન્ટ્રલ જોલમાં આણી અમારા વિભાગમાંજ પૂર્યા. સુભાષ એક અફવાડિયા પહેલાંજ આવી ગયા હતા. શ્રી કિરણશંકર રાય અને અરવિન્દ મુખોપાધ્યાય તો હતાજ. અમે સાત સ્ત્રીવિભાગમાં રહેલા. સુભાષ અને અરવિન્દ રાતદહાડે દાસબાપુની માવજતમાં મચ્યા રહેતા.

તે વેળા દાસબાપુને રોજ તાવ આવે. આવી કડક મરમીમાં (આશરે ૪ હાથ પહોળા અને ૬ હાથ લાંબી) એક ટ્રાટીમાં તેમને ગોંધેલા. ચોખ્ખાબાપુ બન્ધ; હવાની છૂટ જરાયે નહિ. તેમનું શરીર વધારેને વધારે બગડવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે બહુમતતાએ દમશે કર્યો. પાંચ દાંત પણ પડાવી નાંખવા પડ્યા. જોડતા ખોરાક ફળફળાદિમાં ખરચ બહુ થઈ જશે ધારી સરકારે તેમને પોતાને ઘેરથી ખાવાનું મંગાવવા સૂચન્યું. દાસબાપુએ તા કહી, પણ આખરે બાઈબન્ધ દોસ્તો અને અમારા આગ્રહથી કમ્પ્લે કયું. જોલમાં હતા ત્યારે દાસબાપુને મળવા ઘણા ઘણા આવેલા.—પંડિત મદનમોહન મળવિયા, સર કે. જી. સુખ, એસ. આર. દાસ. જગદીશચન્દ્ર અને

તેમનાં પત્ની, શ્રી ભૂપેન્દ્ર બસુ, અમેરિકન પ્રોફેસર વૉન ટાઇન, રેવરડ એન્ડરસન, રેવ. આલ્ફ્રેડ, બી. એ. નાગ, સુરેન્દ્ર મલિક, એન. સી. સેન, કુમુદશંકર રાય, શ્રી શરતચંદ્ર બસુ, કુમારકૃષ્ણ દત્ત, સર અબ્દુર રહીમ, ડૉ. અબદુલ્લા સરફદાર—અને આપણા ભણીતા નવલકથાકાર શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વિગેરે ઘણા આવેલા.

દેશબંધુની જ્વેલના અમલદારો ઠીક સરમરા કરતા. કેદીઓ તો બધાં તેને ભક્તભાવે પૂજતા. પણ વખત બે વખતે તેમને પણ કેવું ખમતું પડતું તેના દષ્ટાંત એક બે આપું.

એક દિવસ શ્રી વાસંતીદેવી મળવા આવેલાં. વાનચીન ચાકલી હતી તે વેળા જ્વેલર સાહેબ બોલ્યા “ મોટથી બોલો, મારાથી સમજાતું નથી ” દેવીએ કહ્યું “ હું તમારું કહ્યું માની નથી શકતી. ” એ બની ગયા પછી તેમણે મળવા આવવાનું બંધ કરવા ધાર્યું; પણ સરકારના હુકમથી જ્વેલરને સીધાદોર બની જવું પડ્યું, ફરી એવી અસમ્મતા તેણે ન કરી.

એક દિવસ સેન્ટ્રલ મુપરિ. ડૉ. ઍશ તેમને દરવાજા પાસેની પોતાની ઓફિસમાં બોલાવી મગાવ્યા. બપોરનો વખત—તાપ, તો કહે કે માર્શન કામ. શરીરમાં તાવ સસડે. એવી રિયતિમાં દેશબંધુ તેની ઓફીસમાં ગયા. ઍશ સાહેબ ખુરશીમાં બેઠા રહ્યા—દેશબંધુને ઉમાજ રાખ્યા. દેશબંધુના ગૃહવૈદ્ય—દાકતર આવેલા હતા. “તેમની સાથે મળવાનું પ્રયોજન હતું. દેશબંધુને ઉમા ઉમાજ મળી લેવું પડ્યું.”

એક દિવસ દેશબંધુ ન્હાવા જતાં ચકરી આવવાથી પડી ગયા. —માથામાં મોટો જખમ થયો. આવી દશામાં સ્વામીને મળવા માટે

વાસંતીદેવીએ અન્દર આવવા ઇચ્છા દર્શાવી. - ખડા સાહેબે તેમને દરવાજે બેસાડ્યાં અને દાસબાપુને ખુરશીમાં બેસાડી ત્યાં ચાલુવાની ગોઠવણ કરે છું એમ કહ્યું. એટલે વાસંતીદેવીએ “ યેન્કયુ ” કહી પાછા ફરવા માંડ્યું—એટલામાં સુપરિંએ તેમને જોઈ તુરત અન્દર જવા દીધાં. પણ મુલાકાતનો ઠરાવેલો વખત પૂરો થતાંજ જોલરને મોકલી દેવાને આજ્ઞા જવાનું જણાવવા તે ચૂક્યો નહિ.

ખીજ વેળા એક ગોરા વાડરે—પહેલાં એ હળમ હતો—દરવાજે બંધ કરવા આવતાં દાસબાપુનું અપમાન કર્યું. આખરે જોલરે આવી દિલ્ગીરી ખેતાવી ધાનસ મટાડી. આવી કંઈ કંઈ ઘટનાઓ બન્યાંજ કરતી.

એપ્રિલ મહિને તો એટલી ગરમી પડે કે અમારા વિભાગમાં ફરતું-વસતું કાણુ થઈ પાડ્યું. સાંજે એકદમ ઉડળાટ થયો—ત્યારેજ પહેરેગીર આવી અમને ગોંધી જતો. રાતોનાી રાતો વિના નિદ્રાએ બેઠાંએક ગાળવી પડી. માંદા માંદા પણ દાસબાપુ સૌ કંઈ આનંદથી સહન કરતા.

ખદાર પવનનો સપાટો સંબળાય ત્યારે હસતાં હસતાં અમને કહે,—લ્યો. ચાલો. હવે પવન આવ્યો. સર્થ જાઓ. એક દિવસ રાત્રે તેમની બિમારી જેવા સાડ સુપરિં આવ્યા; તે બાપડા ઉડળાટથી એકદમ ગમરાઈ ગયા. અને પછી અમારા કહેવાથી બીજે માથે એક ઢેકાણું અમારી બદલી કરાવી આપી. અહિં પાંચ મહિના જોસ વેઠ્યા બાદ દાકતરી સલાહ મુજબ એક ટેબલ-પંખો દાસબાપુને આપવાની સરકારે મહેરબાની કરી—તિના પૈસા તો અલગ ત દાસબાપુ પાસેજ લીધા—અને પંખો આવ્યો એવો નમૂનેસર કે

બળમે દહાડે તેને જીજ્ઞાસુ બોલ્યો. બરાબર ચાલેજ નહિ.

દેશબંધુ પોતાની કોટડીમાંથી બનતાં સુધી બહાર ન જતા. બપોર પછી કોટડીના આંગણમાં બેસી મળવા આવનારાઓ સાથે વાતચીત કરતા. આખો દિવસ લખવું વાંચવું અને વિચારવું— એજ ધર્મો ચલાવતા. મારી નરસી અનેક બંગાળી નવલકથાઓ ધરાધાપૂર્વક તેમણે વાંચી કાઢી. બગ સાહિત્યના દુર્દૈવ વિષે તેઓ ભારે શોક બતાવ્યા કરતા. વળી પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય રાજનૈતિક, સામાજિક અને દાર્શનિક પુસ્તકો પણ વાંચતા અને “ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનાં તત્ત્વો ” નામનું પુસ્તક લખવા સાર ટિપ્પણીઓ નોંધી લેતા. આ પુસ્તકની શરૂઆતની પ્રણાલી બેતાં તો લાગે છે કે પૂર થતાં બે વરસ લાગશે. અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક અપૂર્વ અંચ તરીકે એ સ્થાન લેશે.

કારા—જીવનની અનેક અગવડો અને દુઃખદરદો ભોગવતા છતાં, શારીરિક કુશળતા શુભાવવા છતાં, દેશબંધુનું વદનમંડળ હંમેશા પ્રસન્નતાની આભાથી ઝળક્યા કરતું. સ્વદેશના હિત કાળે રાજગાદી સમું ઐશ્વર્ય તથા જેણે જેલ સ્વેચ્છાથી નોંતરી છે તેની શક્તિનાં કાંઈ માપ હોય ? તેમનો અને તેમના સહકર્મચારીઓનો આ ત્યાગ શું વિશ્લેષ જવાનો છે ?

ના, ના—

કંસના કારાગૃહમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જન્મ્યા— આપણીયે મુક્તિનો જન્મ જેલમાંજ થશે. બધાંના વિરલ ત્યાગો સાર્થક થશે—ભાવડીની બેઠીઓ તૂટશે—અને ફરી

સ્વતંત્ર ભારતમાં સાચા માનવી પેઠે આપણે સુધન્ય
જીવન ગાળવા શક્તિવંત બનીશું.



ફરીદપૂરની જેલમાં

ફરીદપૂર જેલનો આ અનુભવ ત્યાં
નિવાસ કરી આવેલ એક અસહકારી
આગેવાને લખેલો છે.

માત્ર પન્દર મિનિટમાં જ અમારી બાર જણની તપાસ અખ-
 અત્રી સાહેબે—સખ ડીવીઝનલ એક્સિસરે—પૂરી કરી નાંખી. ચોટાની
 દેખરેખ પર નિયુક્ત એક અમલદારની બુબાનીથી અમારા પર
 ગુન્દો સાબીત થઈ ગયો. દારોગાયાણના અભિપ્રાયે હું, એક વિશિ-
 ષ્ટ ચળવળખોર ઠર્યો હતો. આટલાજ આરોપ પરથી સુરોગ્ય ન્યાયા-
 ધીશ સાહેબે સખ સંબળાવી દીધી—અને અમને બે વરસ સુધી
 સરકારની વીંછીમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. ફીમીનલ લૉ એમે-
 ન્ડમેન્ટ એક્ટ ૧૭-૨ કલમ મુજબ સખ કરી. આટલા ટૂંકા વખ-
 તમાં આટલા લોકોનો ન્યાય આપવાનું કામ—મદારી ફૂંક મારી
 કબૂતર જેવ કરી દે તેવું—નવુંસવું જ રાડ થયું હતું.

દીક તપાસને પરિણામે ફરીદપૂર જેલમાં જાઈ અર્પામાદખાં
 આલીશાન મહેલમાં કોઈ અફલાતૂન ખોરાક ખાઈ અને કોઈ અદ્ભુત
 રીતે શીશ્યાદિ (હાજત) વ્યવહાર કરી આપણે જીવન ગાળવા માંડ્યું.
 કામખાના અભાવ, ડીસેન્સરની કદી હડીમાં અડધા બૂખ્યા, અડધા
 તરસ્યા, જેમ તેમ બાવીસમી તારીખ પર્વત આવી પહોંચ્યા. રૂઝમી
 તારીખ આવી રીતે રહેતાં તો ન્હીયત લયડીજ વરશે એમ જોલના

અમલદારોને જણાવ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એમ પણ કશું કે આ રિયલિટી કંઈ નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી અમે વાર્ડમાં દાખલ નહિ થઈએ. નાયબ જેલર પાકો વાણીજો-તે અમને સમજતી પટ્ટાવી કંઈ કંઈ આશામાં તરબોળ કરી વાર્ડમાં દાખલ કર્યા બાદ સંધ્યાના અંધકારમાં લોપ થઈ ગયો; બીજો દિવસે સ્વપારે “ગુડમોર્નિંગ, ગુડમોર્નિંગ” કરતા હલ્લા માઈસ્ટ્રેટ મિ. દોંગ, ડેપુટી જામિની રાય, જેલર, નાયબ જેલર અને મુન્સી તથા યોગ સિપાઈઓએ અમારા વાર્ડ પર હક્કો કર્યો.

પહેલાં એકવાર દોંગ સાહેબ જેલમાં આવી અમારી સાથે જાનજાતની વાતો કરી ગયા હતા. તે વેળા મીડી મીડી વાતો, અને મન્દ મન્દ હાસ્યથી અમને હતી લેવાનો તેમજો યત્ન કરેલો. પાછળથી અમને સમજાયું કે તેમણે એ આગમન કુશાલ દુર્યોધનની યુક્તિઓ જેવું હતું. દીક્ર છે. ૨૪મી તારીખે આવીને સાહેબે અમને બદાર નીકળી દારખે ઉભા રહેવાનું ફરમાન કર્યું. પહેલાં દોહવાર આવો હુકમ છટપો નહોતો. દોંગ સાહેબની મુખામુદિ પરથી ખુલ્લું જણાઈ આવતું કે પેલા નાયબ જેલર સાહેબની આ બંધી હન્ડલિંગ છે. બદાર નીકળવાને વાંધો હતો નહિ. પરંતુ આદલા

આવ્યા. તે ઈંગ્રેજ, બંગાળી અને હિન્દીમાં થતા. મોટે ભાગે તેનો સારાંશ એ હતો, કે કોઈ વહેમાતરમના જયધોષ કરી શકશે નહિ. હારખંધ કોટડીઓમાં જવું અને હારખંધ બહાર આવવું; હારખંધ ખાવા બેસવું. જોલમાં ઉપરી સાહેબ કે કોઈ મોટા અમલદાર પધારે ત્યારે પહેરગીરમાંથી કોઈ “સરકાર” શબ્દ ઉચ્ચારે કે તુરત માનપૂર્વક ઉઠીને “સલામ” બોલી તે પ્રમાણે કુરનિશ બગવવી. એવાજ બીજા કેટલાક લોકો અને નિત્ય નિયમો જણાવી હોગ સાહેબે ત્રણ બાપામાં ફરી જણાવ્યું કે નિયમો નહિ પાળશો તો વધુ ભારે સજા મોગવવી પડશે.

પછી ૨૪ જણાને આગેવાન તરીકે લેખી કોટડીઓ પાસે આવેલા નાના ચોગાનમાં મોકલ્યા. દશ અગિયાર સ્ટેજ માંદા હતા, તેમને ઇસ્પનાલમાં મોકલ્યા. અને બાકીનાને પાંજા વાડોમાં પૂર્યા.

લુકમ તો બહાર પડ્યો, પણ તે બધા માન્ય કરશે કે નહિ તેની ચોક્કસ પરીક્ષા લીધા શિવાય હોગ સાહેબથી જવાબજ કેમ ? એટલે એક એક કરતાં બધા વાડોમાં પ્રવેશ કરી હોગસાહેબે પરીક્ષા શરૂ કરી. જમાદારે ગળું ટટાર કરી સાતમે સૂરે ધાંટો પાડ્યો, “સ...ર...કા...ર.” આ શબ્દે તો ઉભા થવાનો પ્રોત્સાહ હતો અને ઉભા તો બધા હતાજ. એટલે એમાં તો કંઈ સમજ પડી નહિ. પછી વળી બોંબારો કરી જમાદાર બરાડ્યો “સ...લા...મ” સલામ કરવાની તો બાગુએ રહી, કોઈએ સ્ટેજ પણ માન દર્શાવ્યું નહિ—જેમના તેમ ટટાર ઉભા રહ્યા. એક વાર—એ વાર—ત્રણ વાર “સલામ” શબ્દની હરાજ થઈ ! પણ એકે “બીડ” મારનાર ન નીચ્યો ! ફાઈન પાસુ કચી ગઈ અને અવાજ પાગ

ગઢ. આટઆટલા ધાંટાશોર કરેલા વ્યર્થ ગયા જોઈ હોગસાહેબની કલિકામૂર્તિ ભયંકર ગર્જના કરવા લાગી. છતાં ધાંટાતોડથી કંઈ ન વળવાથી ઘણાના હાથ તાણીને તેમની પાસે “લલાટે” લગાડાવવા યત્ન કર્યો—પણ પરિણામ શૂન્યમ્. દોષએ હાથ ઉચક્યો સરખો નહિ. આવું હડહડતું અપમાન તો કેમજ સહેવાય ? ખેંચાખેંચ અને તાણાતાણ શરૂ થઈ. હોગસાહેબની લાકડીનો સ્વાદ પણ કેટલાકને આપવા મળ્યો.

દરેક વાડમાં એ જાતના નાટક ભજવાયા. પછી ઇરિષ્ટતાક્ષમાં અને મેદાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં સમજ પડી કે અમને લગભગ ત્રીસેક જણાને જહાર કાઢ્યા છે. હોગના હુકમથી અમને મેદાનના ઇશાન ખુણામાં આવેલી એક જગ્યામાં બબ્બેની હારમાં લઈ ગયા. સામે જોયું તો એક ત્રિકોણાકૃતિ યંત્ર પડેલું હતું. અમને ખંજળખની વાતો સાંભરી. સઘળા સમજ્યા. કસાઈના વાડામાંની ગાય પેઠે અમે વાટ જોવા લાગ્યા.

હોગ, ડચ્ચુટી જામિની રાય, અને નાયબ જેલર એક ખુણે ઉભા રહી કાનમાં ઘૂસપૂસ કરવા લાગ્યા. તે પછી દોડતો જઈ નાયબ જેલરોડ લઈ આવ્યો. એટલું કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે તે વેળા સુપરિંટેન્ડેન્ટના ખુ હાજર નહોતા. જામિની રાય તેનેજ ટેકાણે કામચલાઉ ડચ્ચુટી બખતવા હતા. ચાર વીરપુગવો એ પ્રમાણે ઘૂસપૂસ કરતાં હતા—તેમાંથી માત્ર “not less than fifteen” (પંદરથી ઓછા નહિ) એટલું માત્ર અમને સંભળાયું. આગલો પાછલો સંબંધ જેમ જેમ ખેસાડી રહેજસાજ અર્થ મેં જોઈયો. દાકતર સાહેબ એટલામાં આવી પહોંચ્યા. તેમની પાગે છાતી તપાગવાનું યંત્ર હતું.

છાતી તપાસી એક જણને નપાસ કર્યો.—“ નકામો છે. ” બીજાને એકને જોઈ હોગે સૂચ્યું “ એ તો ખાસ્સો પેંડા જેવો છે. ” તેની છાતી પર યંત્ર મૂક્યું ન મૂક્યું એટલે જણ પોતે પારદર્શી ન હોય તેમ દાખરે “ ઉપયોગી ” એમ કહી સીલ માર્યું—હોગ સાહેબ ઉપયોગી કહે તેને પોતે નકામો ઠરાવી કેમ શકે ?

પરીક્ષા થઈ રહી. ફરી પાછા હોગ સાહેબે સુદૃઢ આપી—પૂછ્યું—“ ફરી પૂછું છું કે, કેમ સલામ આપવી છે કે નહિ ? ” એક જણ કંઈ જવાબ દેવા જતો હતો પણ હોગ સાહેબે તો ધધાવીને પૂછ્યું—Simply tell me, will you salute ? (એટલુંજ, કહો, સલામ કરશો કે નહિ ?) દૃઢ સ્વરે જવાબ મળ્યો, I won't (ના, જી.) જવાબ દેનાર દત્તકેન્દુયા રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સિંહ હતા. હોગે ગુસ્સે થઈ કહ્યું, “ લેતા જાઓ. ” અને પાતળીયા સિંહબાબુને બે જમદૂત જેવા મિપાઇઓએ જોરથી પકડ્યા અને પેલા ત્રિકોણ લાકડા સાથે ઉંચા હાથ કરી કચકચાવી બાંધ્યા—સહેજ પણ ચસાય ખસાય એવું રાખ્યું નહિ. મહેરેલી ‘લુંગી-ટૂંકી પાટલૂન કાઢી લીધી—તદ્દન નમાવસ્થાન કરી. પછી પાછલા ભાગમાં એક બિતું ચિથરું બાંધ્યું અને ગણવાનું શરૂ કર્યું.—“ એક ” “ બે ” સડાસડ નેતરની મજબૂત સોટી ચાલવા માંડી—પાડાની પીક પર ચાખખો લગાવતા હોય તે પ્રમાણે આંખ મીચીને સપાટા લગાવ્યા. અને સાથે સાથે બીજા બધાને સમગ્રવતા મોટેથી બોલતા જાય “ જોયું—માનવબક્તિવાળા બાળકને આ પ્રમાણે અમિપરીક્ષામાં બળતું પડે છે. તે પરીક્ષામાં પાપ થયા, વિના માતાને પ્રિય નહિ થવાય હોં ? ” વિગેરે. છેવટે

“ પન્દર ” શબ્દની સાથે છેલ્લો મપાટો પડ્યો અને એક જાણીની પાળી પૂરી થઈ. પાછળ લગાવેલું ચિયરું લઇ લઈ પાછી લુંગી પહેરાવી દીધી. પછી તેમને ખેંચી લઇ જઈ સિપાઈઓએ ઘાસ પર બેસાડવા માંડ્યા. બેઠી શકાયું નહિ. જમણા હાથ પર માથું રાખી જેમ તેમ સુરેન્દ્રબાપુ લાંગા પડી રહ્યા—તેમની વેદનાનો પાર નહોતો !

હવે આવ્યો શ્રી પંચાનન ચક્રવર્તીનો વારો. પંચુબાપુ દાકતરી પરીક્ષામાં પાસ થઇ તુરતજ પેન્ના લાકડા સાથે કચકચાટ બધાયા. તેમની જુગજુની હૃદયની અસ્વસ્થતા બાપડી દાકતર સાહેબની ખીંકથીજ ઉડી ગઇ હોય એમ જણાયું. પહેલાંની પેડે નેતરના સપાટા અને ગણતરી ચાટ્યાં. ભૂલથી પન્દરને બદલે ચૌદજ સપાટા માર્યા અને પન્દર ગણ્યા ! સુરેન્દ્રબાપુને અને પંચુબાપુને જુદીજુદી કોટડીઓમાં ગોઠ્યા. બીજા શુનાહગારો નેતરથી તો બચી ગયા, પણ હાથકડી, પગબેડી વિગેરે સગ્નઓ તો તેમને કપાજે ચોંટીજ. હાગ સગ્ન કરીને ડરાવી ફેસલાવી સલામ લેવા માંગતો હતો. પણ તેમાં તેલું કશું વળ્યું નહિ. બાપડો નિરાશ થઇને ધીરે ધીરે પાછો વળ્યો. અને બાકીના વીરો છાતી ફૂલાવતા ચાલ્યા ગયા—અસ, નાટક પૂરું થયું.

તે દિવસે ૨૪મી ડીસેબને દિવસે અમારે ૨૪ કપાકોનો અપવાસ પાળવાનો હતો. એટલે છેક સાંજે અમે આધું. અકેક નાનકડી કોટડીમાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચારને રાત બંધી પૂરી મૂક્યા. દિવસે વળી સામેના નાના યોગાનમાં ફરવા દેતા ખરા. આમ જેવું તેલું આઈ ને ટાંકે દૂંદવાના દિવસો ગાળવા લાગ્યા.

ચોગાક દિવસ વીટ્યા કેડે નરેન્દ્રબાપુ પધાર્યા. તેમણે મહેરબા-

નીની રાત્રે આઠાડિયામાં એક વાર માઝી મને એવી ગોડવણુ કરી
 આપી. મોટે દિવસે એકને બદલે બે વાર મને એવી અવસ્થા થઈ.
 નૂપેન્દ્રગાથુની કારકીર્દિ દરમ્યાનની ખામ વળાવવા લાયક વાત દરેક
 જાનના સપ્ન મનૂરીના કામ પરત્વે છે.—કોઠારમાંના ચોખ્ખા ખાત
 માઝવા. ૫૫ ચપ્પાલી પાણી કાઢવું, ઘંટી વડે દાળ ધડનો આટો
 મનાવવો ત્રિજેરે કામ દેના આ કામ નિયમિત રીતે બરાબર થાય
 છે કે નહિ તે જોવાનું દેખરેખનું કામ પણ અમારા પરજ દેવ.
 અમલખમીની વાત તો એ કે મોપેકું કામ નક્કી કરેલા વખત પડેલાં
 પૂરું થઈ જાય, એટલે તે કામનો જોગને સુન્ના ચન્દ્ર પેડે દિવસે
 દિવસે વરનો જનો, બાપિરા અપગના-અચગનાને લીધે ધીંગલ
 ધારણુ ન કરનાર ધણા જુવાન જોનાર કામ ધનું વહેકું પડે

“ પન્દર ” શબ્દની સાથે છેલ્લો મપાટો પડ્યો અને એક જણાની પાળા પૂરી થઈ પાળળ લગાવેનું ચિથરૂ લઈ લઈ પાછી હુગી પહેરાની દીધી પછી તેમને એથી લઈ જઈ સિપાઈઓએ ઘાસ પર બેસાડવા માડ્યા એસી શકાયું નહિ જમણા હાથ પર માથું રાખી જેમ તેમ સુરેન્દ્રભાઈ લાગ્યા પડી રહ્યા—તેમની વેદનાનો ખાર નહોતો !

હવે આવ્યો શ્રી પચાનન ચક્રવર્તિના વારો પચુભાઈ દાકતરી પરીક્ષામાં પાસ થઈ તુરતજ પેના લાકડા માથે કચકચાટ બધામાં તેમની જુગજુની હૃદયની અસ્વસ્થતા બાપડી દાંતર માહેમની ખ્લીકથીજ ઉડી ગઈ હોય એમ જણાયું. પહેલાની પેકે નેતરના સપાટા અને ગણતરી ચાન્નાં ભૂલથી પન્દરને બદલે ચૌદજ મપાટા માર્યા અને પન્દર ગણ્યા ! સુરેન્દ્રભાઈને અને પચુભાઈને જુદીજુદી કાટડીઓમાં ગોળ્યા બીજા ગુનાહગારો નેતરથી તો બચી ગયા, પણ હાથકડી, પગમેડી વિગેરે સજ્જાઓ તો તેમને કપાગે ચોગીજ હાંગ સજ્જા કરીને ડરાની ફેસવારી સવામ લેવા માગતો હતો પણ તેમાં તેનું કશું વચ્ચું નહિ. બાપરો નિરાશ થઈને ધીરે ધીરે પાઠો વળ્યો અને બાકીના વીરો છાતી ફૂવાનના ચાન્ના ગયા—ગસ, નાટક પૂર થયું.

તે દિવસે રજાની ડીએને દિવસે અમારે રજા ક્યાકનો અપવામ પાળવાનો હતો એટલે છેડ સાંજે અમે ખાધું અકેક નાનકડી ટાટ ડીમાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચારને રાત બધી પૂરી મૂક્યા દિવસે વગી સામેના નાના ચોગાનમાં ફરસા દેતા ખગ આમ જોવું તેડ ખાઈ ને ટાંચે ફૂદનાના દિવસો માળવા લાગ્યા

ચોગા દિવસ ચીત્યા કેડે સુરેન્દ્રભાઈ પપાઈ તેમજ મહેરબા

નીની રાહે અડવાડિયામાં એક વાર માછલી મળે એવી ગોઠવણ કરી
આપી. થોડે દિવસે એકને બદલે બે વાર મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ.
નૃપેન્દ્રબાપુની કારકીર્દિ દરમ્યાનની ખાસ જણાવવા લાયક વાત દરેક
જાતના સખત મજૂરીના કામ પરત્વે છે.—કોઠારમાંના ચોખ્ખા બાત
ઝાડકવા, પપ ચઢાવી પાણી કાઢવું, કંટી વડે દાળ ધેંજો આટો
બનાવવો વિગેરે કામ હતાં. આ કામ નિયમિત રીતે બરાબર ચાલ
છે કે નહિ તે જોવાનું દેખરેખનું કામ પણ અમારા પરજ હતું.
અમલખાની વાત તો એ કે મોંપેલું કામ નક્કી કરેલા વખત પહેલાં
પૂરું થઈ જાય, એટલે તે કામનો જોગ સુદના ચન્દ્ર પેઠે દિવસે
દિવસે વધેનો જોગ; બાલિશ ચપળતા-ચંચળતાને લીધે ધીરજ
ધારણ ન કરનાર ધણા જુવાન પોતાનું કામ ધણું વહેલું પૂરું
કરી દેતા; પણ તેમ કરી તેઓ રસજવા માટે તે જોલરથી સહેવાય
શાનું? લાલખીળા આંખો કરી, ડોળા કાઢી તે તેમને ધમકાવે.
જોરાક, અને ટાઢ ટોળે એવા પોચાક બાળત નૃપેન્દ્રબાપુ આર્ગળ
ફરિયાદો કરી કરીને ચાક્યા. પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. તે જોઈ કરી
અમારું જુવાન વાળું વાગવાની તૈયારી કરતું હતું. આખરે
બધાએ મળી મમલત કરી એક દિવસ ઠરાવ્યું કે હવે કંઈ જોડવું
કરવું નથી. જેમ સહેવાય તેમ વેક્યાં કરવું. આથી પ્રાતઃસ્મરણીય
બાપુ ગાંધીજીનું નામ સંભારી સંભારી બધા મુઠે મોઢે દુઃખ વેઠવા
લાગ્યા.

જેલમાં જાણે કંઈ દુઃખ પડતું નથી એમ અમને વર્તતા
જોઈને જેલનાં કાર્યકર્તાઓ મનમાં બળા જવા લાગ્યા. પણ કંઈ
હિંદ જડે નહિ, એટલે કે શું? મનની

રાખીને બેસા. અચાનક તા. ૨૩મી તારીખે શનિશ્વરદેવનાં પગરણ મંડાયાં. તા. ૨૪મીએ ક્રિયા આરંભાઇ. એનાં કારણ નીચે મુજબ.—

ગરીબ આપડા હિન્દુસ્તાનના કહિયારા અને જલભરિયાઓના પૈસાનો સદુપયોગ કરવા સારુ યુવરાજ મહારાજ તા. ૨૪મીએ કલકત્તે આવશે એમ જાણી અમે તે દિવસે અપવાસ પાડ્યો. હીક. —ઢારગોળામાં દિવાસળી ચંપાઈ.—અમે કરેલા ધોર અપરાધનું ફળ તુરત મળ્યું.

નૃપેન્દ્રબાપુના હાથ તળેના અમારા કારાલવનમાં કદિએ જ પીને બેસવા તો નથીજ મળ્યું. છતાં જલકામદારોને અમે અમારી અગવડો જણાવા દેતા નહિ એટલે તે ઉલ્લતા બળના, કે આટઆટલી અગવડો છતાં નાના મોટા સઘળાં તેને કંઈ લેખતાજ નથી. પણ આપડા કરે શું? ખીજ કોઈ નથી 'સજ્જ' યોગ્ય તેમ હતું નહિ એટલે મનની મનમાંજ રહી ગઇ.

તે પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રાજેન્દ્રબાપુ કામચલાઉ રીતે જલની ગાદી પર વિરાજ્યા, ત્યારે કંઈક ફેરફાર આવશે એમ (ફાકટજ) અમને લાગ્યું. પણ જેના તે જુલમો કાયમજ રહ્યા. કંઈએ ફેરફાર થયો નહિ. ચાલ પણ કેમ? કેદીને તે વળા દુઃખમુખ શાં? ઘણાંને લાગશે કે આ લખાણમાં મીઠુંમરચું બમરાવીનેજ બધું આતું વર્ણન કરેલું છે. પણ એવું ધારવામાં મોટી ભૂલ છે. પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહી શકું છું કે જલના જુલમો વર્ણવવામાં રહેજ પણ અતિશયોકિત કરી નથી ઉલટું જગાને અભાવે જલના કામદારોની કઠોરતાને બધું ટૂંકાણમાં પનારી દીધી છે. બે લખલા નીચે આપું છું, તે પરથી ખાતરી થશે.

(૧) જેલરખાણુનો બાર વરસનો છોકરો એક દિવસ એક કેદીને જમરખ ખાનો જેઠ બોલી ઉઠેલો—“ બાબા, બાબા, કેદીઓ માણસ માફક જમરખ ખાય કે ? ” આ ઉપરથી કેદીઓ નિર્ગે કેવા ખ્યાલ પ્રવર્તે છે તે સમજાશે.

(૨) લ—નામનો એક સામાન્ય કેદી હતો. સદૃશદરથનો છોકરો હતો. પૈસે ટકે શુખી છાંદગી ગાળે એટલે સખત કામકાજ કરવાની જરાયે ટેવ ન ગળે. પણ તેથી શું ? જેલની મજૂરી કરવામાં ચૂક થાય તો પછી હાડમાંસ બેળાંજ કેવી રીતે રહી શકે ? કામ તો રોજ જોમ તેમ કરે. આકસ્માત એક દિવસ જોડું છું તો લ—ને પકડી ધરિપનાસમાં લઈ ગયા. તેને જાને મેં પૂછી જેતાં જે ખજર મળી તેનાથી હું તો અગ્નયગ્નીથી અને દુઃખથી અવાજગ થઈ ગયો.

જેલના એક અમલદારનાં સહધર્મચારિણીઓએ એક દિવસ અચાનક શોર ઉઠાવ્યો કે મારી બે ત્રણ રૂપિયા રૂપિયાની નોટોને પગ થયા છે—ચોરી થઈ છે ! અને વાંકે ટોળાયો લ—ને માથે. ગુરસાથી વાંધણુ જેવી થઈ ગઈ હતી તો “ મૈટ ” ને હુકમ કર્યો, કે “ એને જરા મેથીપાક જમાડ. ”

ગરીબ બાપડાને મૈટના હાથનો બેસુનમ માર ખાવો પડ્યો. માર ખાઈ જમીન પર લાંબો પડ્યો પડ્યો પોતાના નસીબને ફિટ-કાર આપનો હશે એટલામાં ગૃહિણીદેવી ત્યાં પધાર્યા અને તેનામાં આટલી ઘોડી ઘણી પણ શુધણુધ જોઈ તેમના ગુરસાનો પાર રહ્યો નહિ. લાવચોળ આંખો કરી “ મૈટ ” ને ધમકાવ્યો, કે “ તે શું તાર કપાજ માર્યો ? હજુ તો જોગથી બાપણુ કરે છે, તો તે મારો. ”

હુકમ શું પાળ્યો" ? મૈટના તો જીવમાંથી જીવન ઉડી ગયો. ચાખકાની પેટી ખોલી ફરી પાછો સડાસડ સપાટા ખેંચવા લાગ્યો. લ—જમીન પર તરફડવા લાગ્યો. પણ ગૃહિણીનો ગુસ્સો કેવોક, તે પોતે રડતી રડતી સ્વામીરાજ પાસે ફરિયાદ કરવા ગઇ. " જોયા, આ તમારા કેદીઓ ? અમારાં જરાયે માનપાન છે ? " સ્વામીરાજ પણ રણુચપડી મૂર્તિ બોધને બાપડા ખીંચા અને મહાકષ્ટે પોતાના હાથીકાયા ઉઠાવી ઉભા થયા અને પેલા મૈટને ફરમાવ્યું કે બરાબર ફટકાવ.

રાજેન્દ્રબાપુએ જોલમાં પુષ્કળ વરસ નોકરી કરેલી પણ તે ખરેખરા દયાળુ હતા. નાનાં નાનાં બાળકો પરસેવાથી તરબોળ થતીએ કપ્પાં કરતાં હોય, કે પંપ પર કામ કરતાં હાંસી જાય તો પોતે આવી હેતાળ રીતે તેમની સાથે બેચાર વાનો કરે. એક વાત-અજળ બની. શ્રી સુરેન્દ્ર વિશ્વાસ અને મૈત્રવી તમીંગુદિન સાહેબને જે દિવસે ફરીદપૂરથી ઢાકાની જોલ મોકલ્યા, તેને ખીજે દિવસે અચાનક તેણે બધાંની પાસે કામકામજ બધ કરાવ્યું. આમ એકદમ કેમ થયું, એ સમજાયું નહિ. સરકારનો હુકમ આવ્યો, કે પોતે થઇને આમ કયું એ કલ્પનામાં પણ ન આવ્યું. ફરીદપૂર જીલ્લાના સુપ્રસિદ્ધ નેત્રવીર ધારામજાના મેખર શ્રી મૈત્ર મદારામ જોલની મુલાકાતે આવેલા ત્યારે અમારી તળીયનને નુકસાન કરે તેની જાતની સખત મજૂરી બાબત ફરિયાદ કરવા છતાં કંઈવત્તું નહોતું —ત્યારે આમ અચાનક કેમ અમારી સખત મજૂરી અટક્ય થઇ ગઇ ?—ધક્કર જાણે ! યોડાક દડાક વીત્યે કંઈક સાદુગીપું કામ સોંપ્યું ખરું. પણ તે કેવળ સહેલું અને ઝટ પતી જાય એવું નહીં ! —છતાં ખોરાકનાં શેદણાં તો જેવાં ને તેવાં કાપમ રડતાં—તેમાં કંઈ

ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહિ.

રાજેન્દ્રબાપુએ અમારામાંથી યોગદાને પસન્દ કરીને તેમની " ટિકીટ " માં " ખાસવર્ગ " એવું લખી આપ્યું. આમ " ખાસવર્ગ " મળ્યા પછી અમે પણ રાજેન્દ્રબાપુની ઘણી સગવડો સાચવતા. જેઓ આ વર્ગમાં નહિ ચૂંટાયા, તેમને પણ (રાજેન્દ્રબાપુના હાથમાં હોત તો તો) ચૂંટાવાનું મળત. પણ તેમ ન થયું, અને એક દિવસે એ બધાઓને સાધારણ કેદીઓમાં લઈ જવા માટે જુદા પાડ્યા. એટલે એ ગેરઈ-સાફ સામે વાંધો દર્શાવવા અમે એકેમતે અપવાસ કરવાનું નાહરે કર્યું. નાના મોટા બધા સાથે બાપ્યા. પહેલાં મનુષ્યને નિરૂપયોગી જેવા ખાવપદાર્થો ન રવીકારવા ખાતર અપવાસ કરવાને બધા બહુ આતુર થયા હતા. તે હવે આવો અન્યાય જોઈને તો ઉછળીને પડ્યા. અંતરમાં ધૂમાયા કરતો અગ્નિ રાજેન્દ્રબાપુના ગેરઈ-સાફથી બડબડ સળગી ઉઠ્યો. અમારા તરફથી પ્રતિનિધિ મોકલી તેમને અમારો કરાવ જણાવ્યો. તેને બહીક લાગી; એટલે તેણે પોતાનો હુકમ. જેથી લીધો. અમે પણ અમારો નિશ્ચય આ પ્રમાણે જીત મળવાથી ફેરવ્યો. તે પછી બધાનેજ " ખાસવર્ગ " નો ખોરાક મળવા માંડ્યો. પણ બાકીનાને ટિકીટમાં કંઈ લખી ન આપ્યું. આમ યોગ સારા નરસા દિવસ વહી ગયા એટલામાં રાજેન્દ્રબાપુની ગાદીએ મિઠા ડાકવર્ય સાહેબની રયાથી નીમણુંક થત.

તેણે આવીને પહેલાં તો કોઈ વાતમાં હાથજ ન ધાલ્યો. રૂઝ રહેવારે અગતે દર્શન આપી જાય. સામાન્ય રીતે તે આવે એટલે ઉભા હોઈએ તો સન્માનથી તેમને આવકારતા-અને તે અમને જોઈ નીરવ રીતે માથો જતો. જેલના અમલદારોના પગર ફેલાં વિરે જે

(લ-વિષે) પ્રસંગ ઉપર ચીતર્યો, તે આ ડાકવચં સાહેબના આખ્યા પછી થયેલો. હું તે જોઈ ગયો છું એમ જાણી જોડના અમલદારોને ખેંચ લાગેલી અને હું કંઈ ગડબડ ન કર તેટલા માટે મને ડરાવવા લ-ને વિશેષ સખત મજૂરીનું કામ સોંપ્યું. એક દિવસ તે બાપડાને ઘાણીએ જોડ્યો-તે જોઈ જમાદાર-સિપાહીઓ પણ રડેલા. બીજા કેદીઓ તો સાધારણ રીતેજ રડે. સારે નગીએ સિપાહીઓની રહેમ નગરથી તેને ઘાણીમાથી મુક્તિ મળી ગઈ. દોઢ મહિના સુધી લ-એ આ આફતની બિમારી ભોગવ્યા કરી !

ગમે તેમ, સામાન્ય કેદીઓમાં પણ એપ ન ફેલાય એ વિચારે જોલરે અમને ચુમ્માળીશ માણસોને ચૂટી કાઢી એક જુદા વિભાગમાં સખત પહેરા હેઠળ રાખ્યા. બીજાઓની સાથે અમને મળવા ન દે. બાકીનાઓને પણ સામાન્ય કેદીઓ સાથે તો મળવા નજ દેવામાં આવે.

પણ તેઓ આપસઆપસમાં એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં જઈ શકતા ખરા. આમ થવાને લીધે અમને ખૂબ કોઈ ચડ્યો. કારણ પૂછતાં તેયે ન બતાવે ! ફરી પાછા અસતોષનાં પૂર ફરી ત્યાં.

અમને જુદા પાડતી વેળા જોલર અને નાપગ જોલરે, લ-તરફ અમે બતાવેલ દયામાયાનું વેર લેવામાં બાકી ન રાખ્યું. ડાકવચં પાસે અમારી ઉદ્વેગ, હિમ્મત અને દુષ્ટતા વિશે પૂરાં ચુક-ગાન થયાં. ટૂંકમાં અમને બારે દુઃખપીડામાં ન જુએ ત્યાં સુધી આ બે છત્રના સરજેલા અદ્ભુત પ્રાણીઓને શાંતિજ નરોત્તી વળતી. કંઈ કંઈ ખેંચ અમને બતાવેલી. ઘણીવાર તો અમને બાળવા

માટે અમારી પાસે સખત હડહડતી મજૂરી કરાવ્યા બાદ હસતે ચહેરે અમારી પાસે આવીને અમારા દુઃખમાં ભાગ લેવાનો ડાળ કરે. પણ તેના એ ડાળથી કે ડરામણથી એક બાળક પણ ગમરાતો નથી એ જોઈ તેમનું હૃદય શોકાઈ જતું. અમને મેં મહાકાવના જૂએ, એટલે તેમનું હૃદય ચીરાઈ જાય, અને તેનું જોઈ અમે સખત મજૂરી કરતાં કરતાં પણ તેમની સામે ખડખડ હસતા. — મજા ઉડાવના. નવો સાહેબ આવેલો જોઈ અમારી સામે અને તેટલાં બબેરણાં કરવામાં તેમણે બાકી ન રાખ્યું. — તેમનો નીચ હેતુ કંઈક સધાયો પણ ખરે, તેમાં શક નથી.

અમારા મંડળમાંથી અમને ખીજે ઘસડી જવાથી બધા અસંતુષ્ટ થયા હતા. અધૂરામાં પૂરું, “તોફાની બારકસો” ને શાસન દેવાને આવુર ડાકવર્થ સાહેબ જે ચાર દિવસ રહીને અમારે રસોડે પધાર્યા. શાક સમારતા હતા તેમને હારખે ઉભા રહેવા ફરમાન હતું. ઉભા તો થયા, પણ હારમાં નહિ. બધા મનમાં ચિદાયેલા હતા. ડાકવર્થે દરેક જોરડામાં જઈ ઉભા થાઓ, ઉભા થાઓ એમ ધાંટા પાડ્યા. આ જનની ખીનજરૂરી જોડકાં અસહ્ય હોવા છતાં તે પામે આવનાં અમે સૌ ઉભા તો થયા, પણ એક જણે નીચું જોઈ બેઠાં બેઠાં પોતાનું કામ કર્યું જ કર્યું; બળજબરીથી વિનય પળાવવાની નીતિ સામે વિરોધ કરવા માટે તેણે ઉભા ન થવાનું જ ઠીક ધાર્યું. ડાકવર્થે તેને ત્રણ રાત હાથકડી લગાડવાનો હુકમ કર્યો. આથી અમે સર્વેએ વાંધો દર્શાવવા નહીં કર્યું અને જે દિવસ બાદ સાહેબ આવનાં દરેક જણ બેરીજ રહ્યા. તેના ચુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અને ધૂધવાતો ધૂધવાતો ધમકાં આપતો વિદાય થયો કે “શીક છે,

માણસોને અહિ લાવી સગ્ન ન વધરાવું, તો માર નામ ડાકવર્થ નહિ." અમે ખડખડ હસ્યા કર્યું.

ખીજે દિવસે હોંગ સાહેબ સાથે સાહેબ વેર લેવા સાર પધાર્યા. તપાસને અતે પ્યાર વરમના એક છોકરાને ત્રણ દિવસ એકાન્ત કોટડી, પાંચને રોજ આઠ કલાક હાથકડી સાથે ઉભા રહેવાની, બેને પાછળ હાથકડી, અને ખીજ આઠને દંડાખેડીની સગ્ન કરી. ઉભી હાથકડી ચાર દહાડા અને દંડાખેડી સાત દહાડા સાર હતી.

હોંગની સાથે શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સિંહને વાદવિવાદ ચાલ્યો. હોંગ તેના તરફ ટગરટગર બોલ્યા બાદ કહે, " કેમ તમને પહેલાં એકવાર શિક્ષા થઈતી ખરી? " તેમણે હસતાં હસતાં સગર્વ ઉત્તર આપ્યો. " હા, છ " તેમને જરાયે પસ્તાતા કે દુઃખી થતા ન બોલે હોંગે જૂદાંજ કંઈ અનુમાન બાંધ્યું હશે. તે દિવસની તપાસનો સાર એ કે અમારે ઉભા થવું જોઈતું હતું અને અમે ઉભા ન થયા, તે અમારો અપરાધ. તપાસ કરી સાહેબ ઘેર ગયા.

ખીજે દિવસે ખીજ બાધઓ સંગાથે ભારે હરખથી લોડાનાં ઝાંઝર પહેરી રૂમઝૂમ રેવરે જોલ ગમ્મવતા અમે વાડમાં ફરવા લાગ્યા. જેમને આ નવી જાતની સગ્ન થઈ નહોતી તેમને અમારી અદેખાઈ આવી. બધાં કરતાં શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સિંહ અને પચુભાની સૌ કોઈ વધારે અદેખાઈ કરે. બન્નેને આ વખતે સગ્ન થયેલી. એકને ઉભાં હાથકડી, અને ખીજને દંડાખેડી. આ કાળે બધાંની માનસિક અશાન્તિ એટલી વધી પડેલી હતી, કે સગ્ન ન થાત તો કોઈને મ્હેનજ ન પડત.

આ સગ્ન સાથે વધારામાં એક મહિના સુધી કાગળ લખવા

મેળવવાની, તેમજ બહારનાં સગાવડાવાને મળવાહળવાની છૂટ પણ મળી અને બે દિવસ ખાસ જાડો ખોરાક અપાયો.

હવે આ “જાડો” ખોરાકની વાત કરું.

આ જાડો ખોરાક એક જનના ચોખ્ખાનો બાત હતો. કોઈ નેચે આ સુમધુર વાનગીની કિંમત સમજાઈ નહિ, કારણ બે દિવસ સુધી કોઈએ પાણી શિવાય બીજાં કશાનો ઉપયોગજ ન કર્યો. બીજે દિવસે અમારામાંના કેટલાકને એજ યજ્ઞ આવી હશે, તેથી સવાદ જાણવા ખાતર તેમણે વાનગી સહેજ સહેજ આપી જોઈ. તે જાણી નાવળ જોઈરતું પાકી આવ્યું. રસોડાઆનોજ વાંક ! ! ! લાલચોળ આંખે કેદી બજારથીને તેણે ધમકાવ્યો. તેં છાની છૂપી રીતે સ્વદેશીવાયુને માટે સારા ચોખ્ખા આપ્યા હોવા જોઈએ. નહિ તો આ તેમણે ખાધોજ કેમ ? તેઓ તો આ જાડો “ખોરાક” ખાતા નથી ! જોમ તેમ બાપડો કેદી—બજારથી તેના પંજમાથી છૂટ્યો.

એક વાત જણાવવી જરૂરની લાગે છે. બીજા કેદીઓને અમારા પ્રત્યેનો સદ્વ્યવહાર અને ગ્રેમ જોઈ અમારી અજાણ્યીનો પાર નહોતો, કે આ લોકો ચોરી—બદમાશી કેમ કરી શક્યા હશે. મનુષ્ય સંકડાશમાં આવી પડે છે ત્યારે શું નથી કરતો ? તેને શું નથી કરતું પડતું ? એ રીતેજ આમણે ચોરી કરા હશે, એમ અમને લાગ્યું.

બે દિવસ બાદ અમને ચોક્કસ ખોરાક આપવાનો ડાકવર્ધ સાહેબનો હુકમ હતો. પણ તે અમને નજ મળ્યો. જેલર માહેબની મહેરબાનીની રાહ અમને જાડો ખોરાકજ મળ્યાં કર્યો. એવું નામ જોલની સુવ્યવસ્થા.

આ પ્રમાણે અમારા અપવાય ચાલુ હતા પણ ન તો સુપરિં
અમને પૂછે, કે ન તો કોઈ ખીન્ને અમલદાર. માત્ર સિપાઈ જમા-
દાર અને ખીન્ન ક્રેદીઓ અમારા તરફ બહુ માયા બતાવતા. હાથ-
કડી અને પાયબેડી ખૂટી પડવાથી કેટલાકને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર
દિવસ કોટડીમાં ગોંધ્યા. ચાર બાળકોને ખૂબ સજા કરી. તેમને
એક કોટડીમાં પૂરીને આખી રાત હાથકડી લગાવી રાખી. એમાંનાજ
એકને એક વેળા એક પેન્સીલનો ઉપયોગ કરવા માટે ચક-
વાડિયા સુધી ક્તાનનાં લુગડાં પહેરાવી રાખ્યાં હતાં. અને વધારામાં
ઉડતાળીસ કલાકનો અપવાસ અને સખત હાડમારીની મજૂરી !
કહો, આવી આવી સજાઓ ખમી રહેતાં બંડ કરવાનું મન થાય
કે નહિ ?

ત્યાં સુધી કોઈ ઉશું ન થતું, કે સન્માન ન દર્શાવતું. ડાકવર્થ
ને સમજણ પડી કે ગમે તેવી સજાથી પણ અમને જોર કરી નહિ
શકાય. આથી તેણે સજા કરવાનું બંધ કર્યું. રોજ આવે, અમતેમ
ફરે અને પાછો ચાલ્યો જાય. અને અમે ? અમે કોઈ વાર બેસી
રહીએ; કોઈ વાર લાંબા પડ્યા હોઈએ, અને કોઈ વાર મોઢું ફેર-
વીએ અને તેનું ઉદાસ મુખ નિરખીએ.

આમ આશરે પાંચ છ દિવસો વહી ગયા. હવે અમને રહેજ
કા વળી. એમ સૂતા સૂતા પડ્યા રહી કે બેસી રહી
એક સદગૃહસ્થને વારંવાર અપમાનિત કરવાનું ખુચવા લાગ્યું—અંત-
રને ડખવા લાગ્યું. બધા વિચારવા લાગ્યા કે હવે શો ઉપાય કરવો ?
જેલર પણ કોઈ કોઈવાર આવી અમને કંઈ નિઘ્રાલ લાવવાની સલાહ
આપેના. આખરે એમ થયું, કે અમારામાંથી પ્રતિનિધિ મોકલી ડાક-

વર્થને અમારા વિચારો જાણાવવા. તેને ખચર આપવી, સમજાવવું કે તને બીજાઓ જોડું જોડું બહેરે છે, તે માનવા જેવું નથી, અને તું અન્યાય કરે છે. આર પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરવામાં આવી.

જેટલામાં એક નવીજ વાત બની. જેઓ “ખાસ વર્ગ”માં નહેતા લેવાયા તેમને સામાન્ય કેદીઓમાં લઈ જવાને માટે જૂદાં ક્યાં બાદ કોણુ જાણે શો વિચાર આવ્યો હશે, તે પોતપોતાના વાડમાં રાખેલા. જે દિવસે અમે ડાકવર્થને મળવા જવાના હતા તે દિવસે વળી પાછા તેમને જૂદા પાડ્યા. આથી વળી સર્વેને યુસ્સો અઢ્યો. છતાં તે દિવસે રીતમર મળીને ડાકવર્થની સાથે સુલાકાન કરી બંધી વાનો કડી દીધી. અગિયારની ઇંગ્રેજ બચ્ચો કેદીઓ સન્મુખ પોતાના પક્ષનો વાંક કહિયે કખૂવવાનો હતો? જેટલે તેણે પોતાનો વાંક તો નજ સ્વીકાર્યો. પણ મનમાં મનમાં તે બંધું સંમત ગયો છે એમ અમને લાગ્યા શિવાય ન રહ્યું. પેલા કેદીઓને તેણે સ્વ-સ્થાને રહેવા દીધા. વળી એક દિવસ હવે છૂટા-જૂદા પાડવા વિચાર નથી એમ પણ બોલી ગયો. “સરકાર” “સલામ” વિગેરે બધું કરી દીધું.

આગળની ટેવ પડેલી, જેટલે જમાદારો કેટલીક વેળા “સરકાર” શબ્દ તો બોલી જતા. પણ “સલામ” શબ્દ તો અમારા વિભાગોમાં બોલવો સદાવ વીમરીજ ગયા. સુલાકાન વેળા ડાકવર્થ “સરકાર” શબ્દનો અર્થ મરકાર-ગવર્નમેન્ટનો પ્રતિનિધિ, એવો કરેલો. જેટલે કે એ શબ્દ તો “મારા” આગમનનો સ્થાન અને તેથી કેવળ નિર્દોષ છે એમ જણાવેલું. અમે તેથી તે પ્રતિ

સીનતા ધારણ કરી. ડાકવર્થે બાપડો શાંત પડ્યો અને અમે પણ આ બધી ધાંધલ-મટવાથી ઠર પડ્યા.

એક રાતમાંજ જાણે ડાકવર્થે રાક્ષસ મટી ફિરશ્તો બની ગયો. બધી ધાંધલ મટી ગઈ—અમે તો આશ્ચર્યચકિતજ થઈ ગયા. કદાચ ઉપરથી સરકારના પણ તેવી જાતનાં હુકમફરમાન છૂટયાં હશે !

હવે તો અમને ખાવા પીવાની અગવડ ન પડે એટલા ખાતર તે જાને અમારો ખોરાક દાણોદુણી તપાસી જોતો. આ મુલાકાત થઈ ગયા બાદ ફરીદપૂર જેલમાં અમને કદિ ગેરવાજબી રીતે કનડ્યા નથી, એ જાણાવવુંજ જોઈએ. ઉલટું અમારા પ્રત્યે ભારે સદ્વર્તન અને વિનય દેખાડવામાં આવ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે જેલર અને નાયબ જેલર ગડબડ કરતા ખરો. પણ સાહેબની માયાળુતાને લીધે તેમનું કાંઈ ચાલતું નહિ. આરે, તેમને કેટલીકવાર દપકો પણ સાંભળવો પડ્યો. ડાકવર્થે ધમકાવે પણ ખરોજ.

લાંબો વખત, લગભગ મંદિરો સુધી છટા રહ્યા બાદ બધાને બહાર નીકળી એક બીજાની સાથે મળવા હળવાની ઘણી દોંડા થતી. પણ કોઈ બહાર નીકળતું નહિ. એક વાર પંચુભાએ દરવાજા બહાર પગ મૂક્યો હતો. તેમ જોતાંજ એક દધિપારબધ પોલિસે તેને ધમકાવી આપી. પંચુભાએ ઉલટું તેનેજ મામો ધમકાવ્યો. કે તારે જોઈએ તો જેલરને ફરિયાદ કર, મને અટકાવનાર તું કાણ ! અંદરથી કારકન પેલા મિપાછને જમ પાડી કહે, “ જાન આમળીને

મુરખ શિરોમણિની ઉપમા આવી, અને કારકૂનને જુલાય આપ્યો. સિપાઇને અમારા પહેરામાંથી ખીજો મોકલી દીધો.

મુસલમાન બાઇઓ રોજના દિવસોમાં ખાવા વિષે બન્દોબસ્ત કરવા જોલર નાખી જોલરને વારંવાર કહેતા. બન્દોબસ્ત કરવાનું તો બાઇઓએ રહ્યું, પણ રોજ પગાયજ નહિ એવી સગવડ ઉભી કરવામાં પણ એમણે તો કંઈ બાકી ન રાખ્યું. જોલર હિન્દુ હતો. નાખી અને કારકૂન બન્ને મુસલમાન હતા. જોલર હિન્દુઓની અગિ-આરસ વિગેરે માટે ગોઠવણ કરી આપવા બિલકુલ નારાજ રહેતો—પેલાઓ રોજ બાઇત તેવું જ વસાવું રાખતા. પણ પછી આમે ગમે તેમ ધોંધા મચાવી ફરજ પાડીયે ત્યારે લાચારીથી ઠેકાણે આવે. એક બે પ્રમોગો માહેબને એક દિવસ બરાબર સમજાવીને કહ્યા એટલે ખિન્ની હોવા છતાં તેણે ઘુરત સન્માનપૂર્વક બન્ને બાઇતની વ્યવસ્થા કરી અને પેલા બન્ને રોજોકાદશીના શનુઓને નીચું જોડું પાડ્યું.

બ્યારે સુપરિં ડાકવર્થ અને અમારી વચ્ચે ઉભા થવા સંબંધે ઘોર વિચલ ઝામેયો ત્યારે એક વિલક્ષણ વાર્તા બની હતી. એક અઢાર વરમના જુવાન કેદીની મા મરી જવાથી તે શોકમાં માત્ર બાન પરજ રહેતો હતો. એટલામાં સમરૂપે પેલા જડા ખેરાકનો હુકમ આવેયો અને ખાય કે ન ખાય, પેલા મૃતમાતૃકને પણ એજ બાત અપાયો. તે જોઈ બધા કેદીઓના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. સારે નગીએ દાકતર સાહેબે દૂધ મોકલાવી આપી બધાને શાંત પાડ્યા. ફરીદપૂર જોલમાં કેટલીક હસવા લાયક ઘટનાઓ બની હતી. એક બે દા પવાઓ નીચે આપું. એક નૃપેન્દ્ર બાઇના, અને બીજી

સીનતા ધારણ કરી. ડાકવર્થ ખાપડો શાંત પડ્યો અને અમે પણ આ બધી ધાંધલ મટવાથી હર પડ્યા.

એક રાતમાંજ જાણે ડાકવર્થ રાક્ષસ મટી ફિરતો ખની ગયો. બધી ધાંધલ મટી ગઈ—અમે તો આશ્ચર્યચકિતજ થઈ ગયા કદાચ ઉપરથી સરકારના પણ તેવી જાતનાં હુકમફરમાન છૂટ્યાં હશે !

હવે તો અમને ખાવા પીવાની અગવડ ન પડે એટલા ખાતર તે જાને અમારો ખોરાક દાણોદુણી તપાસી જોતો. આ મુલાકાત થઈ ગયા બાદ ફરીદપૂર જેલમાં અમને કદિ ગેરવાજબી રીતે કનડ્યા નથી, એ જાણાવતુજ જોઈએ. ઉલટું અમારા પ્રત્યે બારે સદ્વર્તન અને વિનય દેખાડવામાં આવ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે જેલર અને નાયબ જેલર ગડખડ કરતા ખરાં. પણ સાહેબની માયાજીતાને લીધે તેમનું કાંઈ આલતુ નહિ. અરે, તેમને કેટલીકવાર ઠપકો પણ સાંભળવો પડ્યો. ડાકવર્થ ધમકાવે પણ ખરોજ.

સાંમે વખત, લગભગ મહિનો સુધી છૂટા રથા બાદ બધાને બહાર નીકળી એક ખીજની સાથે મળવા હળવાની ઘણી દોંડા થતી. પણ કોઈ બહાર નીકળતું નહિ. એક વાર પંચુભાએ દરવાજા બહાર પગ મૂક્યો હતો. તેમ જોતાંજ એક દ્વિયારબધ પોલિમે તેને ધમકી આપી. પંચુભાએ ઉતરું તેનેજ સામે ધમકાવ્યો, કે તારે જોઈએ તો જેલરને ફરિયાદ કર, મને આટકાવનાર તું કોણ ! અંદરથી કારકૂન પેલા મિયાઇને ખૂમ પાડી કહે, “કાન આમળીને પકડી આણુ.” પંચુભાના ગુમ્માના પાર રહ્યો નહિ, પાણુ અદિંસા

મુરખ શિરોમણિની ઉપમા આતી, અને કારકૂનને જુલાય આપ્યો.
સિપાઇને અમારા પહેરામાંથી ખીજે મોકલી દીધો.

મુસલમાન બાઇઓ રોજના દિવસોમા ખાવા વિષે બન્દોબસ્ત કરવા જોર નાચ્ય જોરને વારંવાર કહેતા. બન્દોબસ્ત કરવાનું તો બાગ્યુએ રહ્યું, પણ રોજ પળાયજ નહિ એવી સગવડ ઉભી કરવામાં પણ એમણે તો કંઈ બાકી ન રાખ્યું. જોર હિન્દુ હતો. નાચ્ય અને કારકૂન બન્ને મુસલમાન હતા. જોર હિન્દુઓની અગિ-આરસ વિગેરે માટે ગોઠવણ કરી આપવા મિલકત નારાજ રહેતો—પેલાઓ રોજ બાગ્યત તેવુંજ વલણ રાખતા. પણ પછી અમે ગમે તેમ ધાંધલ મચાવી ફરજ પાડીયે ત્યારે લાચારીથી ઠેકાણે આવે. એક બે પ્રસંગો માટેબને એક દિવસ જરાખર સમજાવીને કલ્લા એટલે ખિમ્તી હોવા છતાં તેણે ઘરત સન્માનપૂર્વક બન્ને બાગ્યતની વ્યવસ્થા કરી અને પેલા બન્ને રોજએકાદશીના શત્રુએને નીચું જોતું પડ્યું.

બ્યારે સુપરિં ડાકવર્થ અને અમારી વચ્ચે ઉભા થવા સંબંધે ઘોર વિચલ ઝામેયો. સારે એક વિવશણ વાતો બની હતી. એક અઢાર વરમના જુવાન કેદીની મા મરી જવાથી તે શોકમાં માત્ર બાન પરજ રહેતો હતો. એટલામાં સમરૂપે પેલા જડા ખોરાકનો હુકમ આવેયો અને ખાય કે ન ખાય, પેલા મૃતમાતૃકને પણ એજ ભાન અપાયો. તે જોઇ બધા કેદીઓના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. સારે નગીએ દાકતર સાહેબે દૂધ મોકલ્યાની આપી બધાને રાત પાડ્યા. -ફરીપૂજ જોલમાં કેટલીક હમવા લાખક ઘટનાઓ બની હતી. એક બે દા પેલાઓ નીચે આપું. એક નૃપેન્દ્ર બાગ્યતા, અને બીજી

રાજેન્દ્ર બાપુના છેવટના દિવસોમાં બની હતી. ઉપ્પુટી જામિની રાય નૃપેન્દ્રની ગેરહાજરીમાં તેમનું કામકાજ કરતા. એવામાં એક દિવસ ધારામમાના સભ્ય શ્રી મૈત્ર મહાશય જોલની મુલાકાતે આવ્યા હતા. એક જીવાનને દંડાએડી ઠોકેલી, અને તેની સગ્ન પરી થઇ હતી છતાં દંડાએડી જોમની તેમ ચાલુજ હતી. બરાબર અગિયાર વાગે મૈત્ર મહાશય જોલમાં દાખલ થયા ત્યારે એકદમ જોલરને યાદ આવી ગયું અને એડી કઢાવી નાંખી. બીજી વખત રાજેન્દ્ર બાપુના રાજમાં સાંજે વાળુ બાદ એ કેદી બાઇઓ રાત્રે પીવાનું પાણી લેવા માટે તળાવે ગયા હતા, અચાનક હવાસદારે આવી તેમનો વાડ બંધ કરી દેવા માંડ્યો. ધણુએ તેને વાર્થો કે પેલા બાઇઓ આવે, પછી તું બંધ કર, પણ મત્તાના તોરમાં તે તો સાંભજેજ શાનો? જળ લઇ પેલાઓ પાછા ફર્યા અને હવાસદારે તેમને બીજાજ વિભાગમાં જોધી દેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો, અને ગુપચૂપ ન માનશે, તો બળજબરીથી પણ તેમ કરીશ, એવી હિમ્મત બતાવી. પણ પેલા બે સત્તાયદી વીરો કંઈ ગાંઠ્યા જાય તેવા નહોતા. એટલે હવાસદારજીએ જળરદસ્તી કરવાને ઉદ્દેશે મિપાઇઓ બોલાવવા સિસોડી બગાવી. હજુ અમે બધા જમી રહ્યા નહોતા. કોઇએ જાડની ડાંખળી, તોડી લીધી, કોઇ ફરવાની લાકડી, કોઇ હાડીની લાગી કે એવાં એવાં કામચલાઉ હથિયારો લઇ મિપાઇમંડળ દોડ્યું દોડ્યું આવ્યું અને પેલા હવાસદાર આગળ જઇ પહોંચ્યું. તેણે પોતાનું કહેતું સમજાવવા માંડ્યું પણ તે તો સાંભજેજ શાનો? જમાદારના કુકમથી એકેક ફર હમના હમના કિલા રળા. કોઇ કોઇ તો ફક્ત બાઇમાં

હવાલદારને યોડી ધણી સરસ્વતી પણ સળળાવવા લાગ્યા. જમાદારે પેલા બે બાઈઓને વિનયપૂર્વક તેમના વાડમાં જવા કહ્યું અને તેઓ તો ખૂશીથી પોતાના વાડમાં ગયા. હવાલદાર બાપડો ફગેત થયો અને માથું ખજવાળતો ખીજે ચાલ્યો ગયો. તે પછી “ પાગલ ધટડી ” વગાડી, સિપાઈ બેગા કરવા સાડે અમે તેને “ પાગલ ધટડી ” કહીનેજ બોલાવતા.

આની આની ધણી વાતો જનતી, પણ લખાણ બહુ વધી જાય, એ બ્લીકથી આટલીજ વર્ણવી સત્વર થાઉં છું.

૧૭મી એપ્રિલે કલકત્તે ગયા તે દિવસે ડાકવર્થે એવી મઝાની સરભરા કરી કે, તે પ્રગટ કરી, તેનું સૌજન્ય જાહેર કર્યા શિવાય રહી નથી શકતો—કૃતજ્ઞતામાં ખામી આવે.

મારી પહેલેથીજ ધારણા હતી કે રાજનો અમલદાર છતાં ડાકવર્થે બહુ સહચારી અને ન્યાયી પુરૂષ છે. મારા બાઈબિઘોને આ અનુમાન મેં કહેલું ત્યારે તેની પહેલા પહેલાની વર્તણૂક પરથી તેમને એ પર જરાયે શંકા નહોતી બેઠી. પણ ફરીદપૂર જેલમાંથી વિદાય થનાની તૈયારીના દિવસોમાં આ શંકા બહુજ સુંદર રીતે આની આગળ રાજકોહને અપરાધે હું એકવાર જેલ આવી ગયે. હવે તે વેળા મારો એની સાથે જ યોડો પરિચય થયેલો તે પરથી મેં અનુમાન બાંધ્યું હતું. આ વખતે શરઆતમાં તો મને પણ મારે અનુમાન જરા ખોટું લાગવા માડેલું પણ પછીથી તે સાં- થકં થયું ખરું.

છટવાને આગયે દિવસે બપોરે તેણે અમને તપાસ્યા અમારી ટિકીટમાં “ આમી શકને ” એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું.

રાજેન્દ્ર બાપુના છેવટના દિવસોમાં બની હતી. ડેપુટી મિનિસ્ટ્રી રાય
 નુવેન્ડની ગેરહાજરીમાં તેમનું કામકાજ કરતા. એવામાં એક દિવસ
 ધારાસભાના સભ્ય શ્રી મૈત્ર મહાશય જેલની મુલાકાતે આવ્યા હતા.
 એક જુવાનને દંડામેડી ઠોકેલી, અને તેની સગા પરી થઇ હતી છતાં
 દંડામેડી જેમની તેમ ચાલુજ હતી. બરાબર અગિયાર વાગે મૈત્ર
 મહાશય જેલમાં દાખલ થયા ત્યારે એકદમ જેલરને યાદ આવી ગયું
 અને જેડી કઢાવી નાંખી. બીજી વખત રાજેન્દ્ર બાપુના રાજમા
 સાંજે વાળુ બાદ બે કેદી બાઇઓ રાત્રે પીવાનું પાણી લેવા માટે
 તળાવે ગયા હતા, અચાનક હવાલદારે આવી તેમનો વાડ બંધ કરી
 દેવા માંડ્યો. ધણુએ તેને વાગો કે પેલા બાઇઓ આવે, પછી તું
 બંધ કર, પણ મત્તાના તોરમાં તે તો સાંભળેજ શાનો? જળ લઇ
 પેલાઓ પાછા ફર્યા અને હવાલદારે તેમને બીજાનું વિભાગમાં ગોંધી
 દેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો, અને ગુપચૂપ ન માનશે, તો બળજબરીથી
 પણ તેમ કરીશ, એવી હિમ્મત બતાવી. પણ પેલા બે સલાયદ
 વીરો કંઈ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. એટલે હવાલદારજીએ
 જબરદસ્તી કરવાને ઉદ્દેશે સિપાઇઓ બોલાવવા સિસોડી બમવી
 હજુ અમે બધા જમી રહ્યા નહોતા. કોઇએ ઝાડની ડાંખણી, તોડી
 લીધી, કોઇ ફરવાની લાકડી, કોઇ હાકડીની લાકડી કે એવાં એવ
 કામચલાઉ હથિયારો લઇ સિપાઇમંડળ દોડ્યું દોડ્યું આવ્યું અને
 પેલા હવાલદાર આગળ જઇ પહોંચ્યું. તેણે પોતાનું કહેવું સમજ
 નવવા માંડ્યું પણ તે તો સાંભળેજ શાનો? જમાદારના હુકમથી
 સ્ટેજ દર હમના હસના હમા રહ્યા. કોઇ કોઇ તો ફરવા બાયામાં

હવાલદારને થોડી ધણી સરસ્વતી પણ સંભળાવવા લાગ્યા. જમાદારે પેલા બે બાઈઓને વિનયપૂર્વક તેમના વાડમાં જવા કહ્યું અને તેઓ તો ખૂશીથી પોતાના વાડમાં ગયા. હવાલદાર બાપડો ફળેત થયો અને માથું ખજવાળતો બીજે આદ્યો ગયો. તે પછી “ પાગલ ધંટેડી ” વગાડી, સિપાઈ ભેગા કરવા સારુ અમે તેને “ પાગલ ધંટેડી ” કહીનેજ બોલાવતા.

આવી આવી ધણી વાતો બનતી, પણ લખાણ બહુ વધી ગય, એ બ્લીકથી આટલીજ વર્ણવી સંતુષ્ટ થાઉં છું.

૧૭મી એપ્રિલે કલકત્તે ગયા તે દિવસે ડાકવર્થે એવી મઝાની સરભરા કરી કે, તે પ્રગટ કરી, તેનું સૌજન્ય નાહેર ઠપા શિવાય રહી નથી શકતો-કૃતગતામાં ખામી આવે.

મારી પહેલેથીજ ધારણા હતી કે રાજનો અમલદાર છતાં ડાકવર્થ બહુ સદાચારી અને ન્યાયી પુરુષ છે. મારા બાઈબીબોને આ અનુમાન મેં કહેયું ત્યારે તેની પહેલાં પહેલાંની વર્તણૂક પરથી તેમને એ પર જરાયે શ્રદ્ધા નહોતી બેઠી. પણ ફરીદપૂર જેલમાંથી વિદાય થવાની તૈયારીના દિવસોમાં આ શ્રદ્ધા બહુજ સુંદર રીતે આવી. આગળ રાજકોઠને અપરાધે નું એકવાર જેલ આવી ગયો હતો તે બેળા મારો એની સાથે જે થોડો પરિચય થયયો તે પરથી મેં અનુમાન બાંધ્યું હતું. આ વખતે શરૂઆતમાં તો મને પણ મારું અનુમાન જરા ખોટુંજ લાગવા માટેનું પણ પડીથી તે સાચુંક થયું ખરું.

છટવાને આગળે દિવસે જુપોરે તેણે અમને તપાસ્યા આગની ટિકીટમાં “ ચાવી શકને ” એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું.

સમજાયું કે હવે અમારે ખીન્ને જવાનું છે. ત્યાર બાદ અમારો વાડ તપાસવા આવ્યા ત્યારે નીચે મુજબ વાતચીત થઈ.

મેં કહ્યું “ હુ ધારું છું કે હવે આપણે એકમેકથી છૂટા પડું પડશે; ખરું ? ”

ડાકવર્થ—હા.

મે જણાવ્યું—તમારાથી છૂટા પડતાં અમને અસન્ત કુઝાય છે.

ડાકવર્થ—ખરેખર ? તમને અંતરમાં લાગણી થશે ?

“ હા. ”

“ એ જાણી હું બહુ રાજી થયો. ”

ત્યારબાદ ઘણી વાતચીત થઈ. બધાએ એની સાથે હાથ મેળવ્યા. તેણે કેટલીક શિખામણો આપી. જતી વેળા લગભગ ત્રણ કલાક સુધી વાતો કર્યા બાદ કહે “ મારું ક્યુંકારવું વીસરી મને ક્ષમા દેજો. મેં તમને સતાવવામાં કંઈ બાકી નથી રાખ્યું. ”

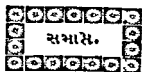
મે કહ્યું “ ઠીક છે. આપને પણ અમે સતાવ્યા છે તે માફ કરજો. ગુડબાઈ, પ્રભુ તમને સુખી રાખે. ” હાથ મેળવી તે કહે “ ગુડબાઈ, ખરેખર તમને દીર્ઘાયુ કરે. ”

દાદરથી ઉતરતાં ઉતરતાં વળી પાછા આવી હસતાં હસતાં તેણે મારી સાથે હાથ મેળવી કહ્યું “ ફરીથી ગુડબાઈ. બલાઈથી રહેજો અને સૌનું બચું કરજો એટલે થયું. ”

“ ગુડબાઈ ”

રાત્રે લગભગ નવ વાગે હાથકડીની અગવડ અનુભવતા અને જૂનૂમનની ટીકાઓ-ચર્ચાઓ કરતા ગાડીમાં બેસા. અચાનક બાકીની

બારીએ ડાકવર્થની હાથોજીવલ મુખમુદ્રા નગરે પડતાં. અમે ચક્રિત થયા. કૃતસતાના નાગપાશથી તેણે અમને સખત બાધ્યા. રાતના ઘોર અધિકારમાં ગાડીમાં બેસી અમને ઠેક સ્ટેશન સુધી મૂકવા પણ તે આગ્યો; પહેલાંની જાતજાતની વાતો કર્યા બાદ હરખથી તેણે વિદાય લીધી. ગાડી ચાલી. બધા લાંબો વખત સુધી આ સદાચારી પરદેશીની પ્રશંસા કરવા પડ્યા. પોતાના વિયોગે અમને અંતરનું દુઃખ થતું હતું એ જાણી ડાકવર્થને અપાર હરખ થયેલો, એમાં કશો શક નથી.



—નવો ફાલ—

કેલાસ માનસ સરોવર દર્શન—લે: ગિરિનથાંકર બધેકા,
દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન ભાવનગર પૃષ્ઠ ૧૦૨ કાચું પૂઠું ૦-૧૦-૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવાસનાં પુસ્તકો જુજ છે એટલે આ પુસ્તક એ સુંદર ઉમેરો ગણાય. 'પ્રથમ' આવૃત્તિ વખતે આપેલાં ચિત્રો આમાં અપાયાં નથી એ દુર્ભાગ્ય છે. પણ તેથી મંચની મહત્તામાં વાંધો આવે એવું નથી. શૈલી 'નેદ્ય'એ તેવી રસાળ નથી. પણ ભાષામાં સરળતા જળવાયલી છે અને એકન્દરે પુસ્તક સધરવા લાયક બન્યું છે. કિંમત પણ બહુ વાજખીજ ગણાય.

સુંદર ભેટ—ઉપર પ્રમાણે પૃષ્ઠ ૧૫૦ પાકું પૂઠું કિંમત ૦-૧૦-૦

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ એ સરવાળે શિક્ષણમાં ક્રાન્તિ ઘટાવે છે. કેમ એ તો કોણ જાણે પણ સાહિત્યમાં તો તેણે ક્રાન્તિ ઘટાવીજ છે. બાળસાહિત્યની પુલવાડી ધીમે ધીમે સ્વિલીછમ જેવી અને વસંત શોભના બનવા લાગી છે. ઉપરોક્ત પુસ્તક એ આ પુલવાડીનું સુવાસ મળ્યું ગુલાબ છે. શ્રી જીગતરામભાઈએ : નાનકડો

ઉપોદ્ધાન લાખ્યો છે. જાણકોનું હૃદય વિકસિત કરવા માટે ગાળા-
યોએ સર અવસરે સુંદર બેટા આપ્યા કરવી એ જરૂરું છે.

હિન્દી સુભાષિતો—સંપ્રાદક મણિલાલ દવે. પાનાં ૧૬
કિંમત દોઢ આનો.

મહેલી ચોપડીની સાથે ચલાવવા માટે કરાયેલો સંપ્રદ.

ઉપરનાં પુસ્તકો અમને મોકલવા માટે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી
મંચનનો ઉપકાર માનીએ છીએ. બીજા મોકલનારાઓએ સરનામું
માંડીવ સાહિત્ય વાટિકા કેળાંપીક, સુરત એમ કરવું.

વાટિકાના—

ગ્રાહકોને—

૧ તમારું શરનામું બદલાય ત્યારે તુરત એક કાડ અમને લખી નાંખશો. જોથી તમારું નવું પુસ્તક ગેરવચ્ચે ન પડે.

૨ કોઈ પણ જાતનો પત્ર વહેવાર કરતી વેળા તમારો નંબર અવશ્ય લખશો. તમને આપેલી રસીદ પરનો નંબર તે તમારો ગ્રાહક નંબર સમજશો.

૩ જવાબ જોઈતો હોય તો કૃપા કરી ટિકીટ ખીડશો. આપને માત્ર જરાક ખર્ચ થાય છે, અમને અનેક પત્રોના જવાબ આપતાં પુષ્કળ ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે.

૪ તમારા મિત્રોને જણાવજો કરવા ચૂકશે નહિ.

૫ પુસ્તક વાંચી રહ્યા બાદ તમારો અભિપ્રાય એક કાડ દ્વારા જરૂર અમને લખી જણાવજો.

૬ નવાં પુસ્તકોની પસંદગી માટેની આપની સૂચના અમને ખૂબ ઉત્સાહ દાયક થશે. જરૂર કરવા ચૂકશે નહિ.

ખાસ લાભ.

ગાડીન સાહિત્ય મદિર તરફ પ્રેમ ધરાવનાર લાઇ લીરાનાઇ
દાનામાઇ દેશાઇ—લાઝરસ (નાદોદ)—એ સાહિત્ય વાટિકાના આદકોને
નીચેના પુસ્તકો માન એક સ્વર્થાશ કિમ્મતે આપનાની ઇચ્છા
દર્શાવી છે.

સચવાન બહાદુરની ચિતોડપર ચઢાઇ	કિં. ૧-૦-૦
અનુભુત આગમોટ	,, ૧-૦-૦
પ્રતિગા પાવન	,, ૦-૧૨-૦
પરિપદોના બાપણો	,, ૦ ૧૨-૦
પાપ પુજ	,, ૧-૦-૦

જેમને આ ખાસ લાભ લેવો હોય તેમણે વાટિકા આદક નવ્વર
લખી અમને જણાવવું એટલે તેમને એ પુસ્તકો લાઝરસથી મળે
એવી વ્યવસ્થા કરનામા આવશે આશા છે કે અમારા આદકો આ
તમને લાભ લેશે જેઓ આદક ન હોય તેમણે કૃપા કરી લખવું નહિ

વ્યવસ્થાપક

બોમ્બયુગનું બંગાળા.

આ પુસ્તકમાં બંગાળામાં ચાલેલી ગુપ્ત બોમ્બયુગના રસિક ઇતિહાસ, જુદા જુદા કાવતરાંએ પસંદગી, જીવનચરિત્રો, કહાણીઓ, જેલમાં અને બહાર કરેલા કાવતરાં, સાંકેતિક ભાષા, ધર્માધર્મનાનો સાચો ઇતિહાસ, તેમના ગુપ્ત આશ્રમની ભૂત વ્યવસ્થા વિગેરે વાતો તેમણે જાતે વર્ણવેલી આ પુસ્તક દરેકે દરેક ગુજરાતીએ સંધરવું જોઈએ.

તમામ પત્રોએ આ પુસ્તકના વખાણ કર્યા છે “નવના તત્રી લખે છે, પુસ્તક એટલું બધું રસિક છે કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી પૂરું કર્યા શિવાય છે નથી. હિન્દુસ્થાન લખે છે, પુસ્તક બહાર પાડી ગુજરાત અનન્ય સેવા બજાવી છે કિ ૧-૦-૦

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ.

કામકામ લોકપ્રિય થયેલી આ ગરબાવળિની આવૃત્તિ દુક વર્ષાતમા બાપી ગઈ છે ત્રીજી આવૃત્તિ કિંમત ચાર આના